

Szabó Ferenc

Láng az őszutóban

Interjúk, naplók, versek

Mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Szabó Ferenc
Láng az ősztóban
Interjúk, naplók, versek

A fedőlapot Szokoly György római grafikus tervezte
Triznya Mátyás egyik akvarell-részlete felhasználásával.

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv 1997-ban jelent meg a Távlatok Szerkesztősége és a Korda Kiadó gondozásában, az ISBN 963 9097 09 8 azonosítóval. Az elektronikus változat a Jézus Társasága magyarországi tartományfőnökének az engedélyével készült. A könyvet lekipásztori célokra a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár szabályai szerint lehet használni. Minden más szerzői jog a Jézus Társasága Magyarországi Tartományáé.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Előszó.....	4
Újra otthon (Bevezető helyett).....	5
I. Interjúk.....	9
A Vigilia távolsági beszélgetése Szabó Ferencsel.....	9
A Vigilia beszélgetése Szabó Ferencsel	17
„Előevangelizálásra van szükség...”	23
A teljesebb és hitelesebb Prohászkaért	26
Előevangelizáció: a hit és a kultúra párbeszéde.....	29
„Az öröm örökkévaló”	31
II. Visszapillantás. Naplórészletek, emlékezések	37
1. Nyitány.....	37
2. Emlékezés egy hosszú párbeszédre	41
3. Teológiai napló	52
4. Majdnem napló I. (1985–1986)	56
5. Majdnem napló II. (1987–1989).....	64
6. Izrael és Jézus nyomában.....	95
7. A Genézis verseiből	118
8. Az „örök női” (Variációk egy témára).....	125
9. Római nyár – 1997 (Naplójegyzetek és emlékezések)	137
III. Műfordítások és versek	146
1. Műfordítások.....	146
Paul Claudel (1868–1955)	146
René Char (1907–1988).....	147
Giuseppe Ungaretti (1888–1970).....	156
Eugenio Montale (1896–1981)	162
Paul Eluard (1895–1952)	165
Jules Supervielle (1884–1960).....	166
Jean Follain (1903–1971)	167
Pierre Reverdy (1889–1960).....	168
2. Új versek	170

Előszó

Személyes vallomások: interjúk, naplójegyzetek és élménybeszámolók, illetve új versek és műfordítások gyűjteménye ez a könyv. Már elfogyott köteteimből (Lélekben és igazságban, Az emmauszi úton, Szomjúság-forrás) olyan részleteket vettem át, amelyek az utóbbi több mint másfél évtized szellemi-lelki fejlődésére vetnek fényt.

Egyetlen kivétellel újak az interjúk (első rész). Bizonyos ismétléseket kihúztam, három ponttal [...] jelölve a kihagyásokat. Az érthetőség kedvéért azonban meghagytam néhány rövidebb átfedést. A második rész írásai többnyire a „majdnem napló” műfajához sorolhatók; ezenkívül olyan reflexiókat vagy verseket vettem fel, amelyek a kérdéses korszak belső kalandját illusztrálják. Végül a harmadik részbe új műfordításaimat és újabb verseimet gyűjtöttem.

Az olvasó könnyen észreveheti, hogy az Erosz–Thanatosz ikertéma gyakran visszatér: a többé-kevésbé szeretetté szublimált szerelem és a halál előtti szorongás, melyet csitít az isteni Szeretetre hagyatkozó ősbizalom. Filozófiai és teológiai eszmélődéseimben igyekeztem jobban kibontani alapvető élményeimet és azt, hogy kinek és miért hiszek.

Végül hálás szívvel köszönetet mondok Róna Juditnak és Gergó Ágnesnek a könyv nyomdai előkészítéséért.

Budapest, 1997. június 21.

Újra otthon (Bevezető helyett)

Belgiumból visszavágytam hazámba – nehéz volt megszoknom a menekülsorsot; Párizsban már otthon kezdtem érezni magam, franciás műveltségem, nyelvtudásom segített abban, hogy a meglehetősen sovíniszta franciákkal is elfogadtassam magam (talán jobban, mint a vallonok); Rómából visszavágytam egy ideig Párizsba, hiszen legszebb éveimet ott töltöttem, sok barátom volt a Centre Richelieu-ben, ahol disszertációmát készítve az egyetemisták lelkésze is voltam; most pedig, mióta – 1992-ben, harminchat évi távollét után – *hazaköltöztem* Budapestre, állandóan visszavágyom Rómába, ahol negyedszázadot töltöttem mint a Vatikáni Rádió munkatársa.

Hol vagyok hát otthon? – kérdezem. Itt Budapesten, a Pasaréten avagy az Örök Városban? „Göcseji magyar – mediterrán lettem” – írtam egyik versemben. Azt is mondhatnám: Európa lett a hazám. A menekülsorsot, az emigránséletet nem éltem át olyan tragikusan, mint mondjuk Márai Sándor vagy olyan keserűen, mint rendtársam Varga László, aki *A magyar titkok* és *Az élő Isten* című könyveiben oly megindítóan vallott a száműzetésről. Utóbbi könyve elején, az *Otthon lenni* című nyitófejezetben olvasom (olvastam már Brüsszelben kéziratban): „A rettegés éjszakájában vergődik most az életünk, és a jövőt rejtő homály még sohasem volt oly sűrű és fenyegető, mint ma. Óriási börtön lett a föld, ahol korlátlanul uralkodik a zsarnok rémület. Hovatovább itt már mindenki száműzöttnek érzi magát, mert bolygónk megszűnt a népek otthona lenni [...] Csak most tudjuk igazán, mekkora édesség és öröm van ebben a szóban: otthon lenni! Benne teljesül minden sóvárgás, minden ígéret és remény. Az otthon a biztonság eredője: anyánk ápoló szíve, apánk kenyéradó fáradtsága, a testvérek játékos vidámsága, a bizalom melege, vagyis a család, ahol mindenkinek legfőbb gondja a másik, a többiek boldogsága. Ezért olyan főszeles izgalom messziről hazafelé utazni, és megérkezve a könnyes csókban elnémulni.”

Varga Laci bácsi „nagy magyar szíve” örökké sajgott az otthontalanság miatt; állandóan valami fordulatot remélt, jövendőlggett is. Szegény, nem érte meg az 1989–90-es váratlan fordulatot és azt, hogy – mint mi, külföldről hazaköltözött jezsuiták – ismét itthon dolgozhasson.

Az előbb Márait említettem, akinek tragikus végét kétségkívül a száműzetés próbája is előkészítette. Milyen megdöbbenően vall *Föld, föld* című visszaemlékezéseiben! A Budapestről érkezett Arlberg expressz az utolsó igazoltatás után továbbindul az ennsi hídról: „Az éjszaka csendes volt. A vonat zajtalanul indult. Néhány pillanat múltán elhagytuk a hidat, a csillagos éjszakában utaztunk tovább egy világ felé, ahol nem várt senki...” (312.)

Egy kicsit az övéhez hasonló szorongás fogott el engem is, amikor 1956. november 26-án egyik rendtársammal, egész napos gyaloglás után, valahol a hármashatárnál – tehát Szentgotthárd alatt, a jugoszláv határ közelében – megpillantottuk egy osztrák falu távoli fényeit. Az utolsó szakaszon az erdőben egy cigány vezetett el bennünket a helyes irányba: az erdő szélén megmutatta a távoli fényeket, aztán magunk vágunk neki a drótsövényes határnak. Szerencsére még nem tették vissza az aknákat, így veszélytelenebbül vergődöttünk át egy mély szakadékon keresztül Ausztriába. Sikeresen kikerültük az akkor már cirkáló magyar határőröket.

Sok menekültétől eltérően a mi sorsunk nem volt túlságosan mostoha. Csak egyetlen vacsorát költöttünk el a táborban, azután eljött értünk az osztrák plébániáról a káplán. Megaludtunk a plébánián, másnap pedig vonaton Bécsbe utaztunk. Ott a központi jezsuita rendházban már várt bennünket provinciálisunk rendelkezése: irány Sankt Andrä (Karinthia). A noviciátusban töltöttem kilenc hónapot, majd Belgiumba, Louvainbe kerültem, hogy elvégezzem rendi tanulmányaimat, a filozófiát és a teológiát. A vallonok főiskoláján,

Eegenhovenben tanultam, 1962-ben szenteltek pappá Brüsszelben. 1964-ben Párizsba mentem, hogy teológiából doktorátust szerezzek. Előjáróim ugyanis – a belga jezsuiták kérésére – teológiatanárnak szántak Eegenhovenbe. De a Gondviselés másképpen intézkedett.

A jezsuiták által vezetett Vatikáni Rádiónál Orbán Miklós mellett Szabó János barátom dolgozott a magyar műsor készítésében. János nyári vakációja alatt a tiroli hegyekben baleset következtében szörnyethalt. Segítség kellett Rómában. Miután 1965 nyarán belekóstoltam a rádiós munkába és megtetszett, a párizsi doktorátus után nem Belgiumba, hanem Rómába kerültem, hogy Pater Orbánnak segítsek. Negyedszázadon át szolgáltam ott a Szentszéket és a magyar egyházat, a magyar hazát.

Naponta „hazajöttem” az éter hullámain már akkor is, amikor még belga útlevelembre várva nem látogathattam Magyarországra. Az évek során egyre sűrűbbre szőttem kapcsolataimat a Rómába látogató vagy általam meghívott hazaiakkal: püspökökkel, értelmiségiekkel, írókkal... Meghívtam például Rónay Györgyöt, hogy beszéljen a kortárs magyar irodalomról; a Rómában tartózkodó Pilinszkyvel három adást íratam, szintén irodalmi témákról és Simone Weilről; interjút készítettem Weöres Sándorral és így tovább. Akkoriban nagyon kevés vallásos könyv jelent meg Magyarországon. Rádiós adásaimat, külföldi folyóiratokban megjelent cikkeimet könyv alakban is kiadtam és hazaküldtem. Kezdetben a II. vatikáni zsinat tanítását ismertettem sorozatokban. Később sor került különféle más témájú sorozatokra is: filozófiai, teológiai, irodalmi, világnézeti kérdésekre. Minthogy itthon, Budapesten francia–magyar szakos egyetemista voltam, állandóan tanulmányoztam a két nyelv irodalmát, sok ilyen jellegű adást készítettem akár évfordulók, akár egy-egy nagy író-költő halála alkalmából. Három évtized esszéiből a válogatást már itthon jelentettem meg »*Csillag után*« – Istenkeresés a modern irodalomban (Távlatok, Budapest, 1995) címmel.

Külföldi munkásságom során társszerkesztője voltam a *Szolgálat* című folyóiratnak (ennek utódja a *Távlatok* című világnézeti, lelkeségi és kulturális folyóirat, amelynek most főszerkesztője vagyok), továbbá kezdettől fogva főmunkatársa a *Mérlegnek* és munkatársa a *Katolikus Szemlének*. Idővel, amikor itthon már enyhült az egyház helyzete, egyre gyakrabban írtam a *Vigiliába*, később más folyóiratokba is.

Úgy gondolom, ablakot nyitottam hazai papoknak és értelmiségieknek a világegyházra, segítettem a zsinati megújulást. Többet tehettem Rómából az itthoniakért, mintha hazámban maradtam volna. Amikor pedig a fordulattal a jezsuita rend is újrakezdhetette a munkát Magyarországon, többen hazatértünk, hogy a rend „feltámadását”, a hazai evangelizálást most már itt szolgáljuk. Mondanom sem kell, hogy harminchat évi távollét után nem volt könnyű a beilleszkedés, a volt szocialista társadalom, a magyar környezet számtalan „fucsaságának” elfogadása. Öreg fát nehéz átültetni... Igaz, az utóbbi években Magyarország is igyekezett bizonyos szempontból felzárkózni a nyugathoz, de sok területen – főleg a szellemi és egyházi életben – mi, „hazatelepülők” fokozottabban érzékeljük a négy évtizedes bolsevista pusztítás sebeit.

Külföldre került íróink nemegyszer panaszkodtak, hogy nincs olvasóközönségük. Nehéz próba volt ez sokaknak. Titokban persze azért a „tizenötmillió” magyarnak írtak. Sokak számára a magyar nyelv maradt meg „hazának”. Sokan az itthoniak is – Illyéssel – valahol a magasban és előre keresték a megálmodott hazát, ahol egyszer majd valóban otthon lehetnek.

Összedőlt a ház, ahol születtem; a két tanyán, ahol gyermekkoromat töltöttem, már csak a két, düledező kastély látható, a cselédházak eltűntek. Csak költeményeimben álmodom vissza az elsüllyedt Atlantiszt, Kálócfát és a bárómajori tanyát, a nagy hársat és a kastély- kertet, ahol bújócskáztunk és meggyet szedtünk; a téli szánkózást és az aratási mulatságot, a kis gimnazista szenvedélyes tudásvágyát és a bimbózó szerelmet...

Hol vagyok hát otthon? Göcsejbe szívesen ellátogatok, bár szüleim és öcsémek már nem élnek. Amikor Rómában végre belga állampolgár lettem, és elkezdtem hazalátogatni a

hetvenes évek elején, hazajöttem Zalába, a Zalalövő melletti Nagyhegyre, majd Zalaegerszegre. Ellátogattam anyám rokonságához Kálócfára és apáméhoz Óriszentpéterre. Most már legfeljebb csak esküvő vagy temetés alkalmával találkozik a rokonság. Nemrég ünnepeltük a zalaegerszegi volt Deák Ferenc, most Zrínyi Miklós Gimnázium centenáriumát. Részt vettem több öregdiákkal az ünnepségeken. Jó volt fölidézni a múltat, ugyanakkor szomorúan állapítottuk meg, hogy volt osztályomból a fiúk fele már elköltözött e világból. Hatvanöt után – úgy tűnik – már minden év a Gondviselés külön ajándéka...

Most már – négy év után – Budapesten, a Sodrás utcában kezdem magam itthon érezni. Igaz, az idei hathónapos télben főleg a visszaálmodott római és mediterrán nyarak emléke és nosztalgiája éltetett. Nyaranként helyettesíték még a Vatikáni Rádiónál, sőt néha karácsonykor és húsvétkor is lemegyek Rómába. Amilyen nagy várankozással tértem haza az 1990-es fordulat után, olyan lehangolt vagyok most, a második szabad választásokat követő kulturális (társadalmi), politikai helyzet miatt. Amit 1956-ban megálmodtunk, amit akkor követelésként megfogalmaztunk, nagyon lassan valósul meg. 1956. október 23-án a Bem-szoborhoz vonulva, a Körúton kiabáltunk: „Ruszkik, haza!” Ez – hála Istennek – megvalósult. Talán ez a legfőbb eredmény. Ám demokráciánk kibontakozása alig mutatkozik. Amit Olaszországban tapasztaltam, azt látom itt is: „pártokrácia” = pártok versengése a hatalomért. Pedig minimális konszenzus nélkül lehetetlen az egység a pluralizmusban. Nem látom a magyar kultúra jövőjét sem. Igaz, szaporodnak a lapok, sok könyv jelenik meg, de mintha még a jelesebb írók is tanácsstalanok lennének. Ma már nem lehet „megélni” a Kádár-rendszer burkolt vagy többé-kevésbé nyílt kritikájából. Jót és jól kellene írni. Remekműveket alkotni. Miként a franciáknál, nálunk is kidőltek a tölgyek; nagyon elszegényedtünk írókban, költőkben.

Mindezek után mégsem a pesszimizmus, hanem a reménység szavával zárom az írást. Azzal a verssel, amelyet 1991-ben Csoóri Sándornak ajánlottam.

Évszakok

*Most még tél van testvér
de mi már tavaszra készülődünk –*

*Ropog a hó megcsap az istállószag
apám lovai erőt gyűjtenek
majd feltörjük az ugart s jön a magvetés
szél simogatja a zsenge zöld mezőt
s szívünkben is élednek a remény lángjai*

*Ugart törni vetni gazt irtani
ez a mi dolgunk az aratás másra vár
de már látom: mint tömött zsákot
vállunkon visszük a jövőt
gyümölcstől lehajló ágak
között sarjúillat száll
s tiszta búzával telik a magtár
tarlótüzek fanyar füstje kering a ködben*

*Új honfoglalásra készülődünk
a szabadság fészket rak lassan
az új ereszt alatt
s reményből munkából kemény hűségből
összeáll a kép: haza a magasban!*

Somogy, 1997. március–április, 2. szám

I. Interjúk

A Vigilia távolsági beszélgetése Szabó Ferencsel

Készítette: Hegyi Béla

1931. február 4-én született a Zala megyei Kálócán. 1950-ben érettségizett, ezután az egri és a szombathelyi szemináriumokban töltött egy-egy évet. Francia és magyar irodalmat tanult a budapesti Idegen Nyelvek Főiskoláján, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Rendi tanulmányait Louvain mellett, a vallon eegenhoveni főiskolán végezte 1957 és 1963 között. 1962-ben szentelték pappá Brüsszelben. 1966-ban teológiai doktorátust szerzett Párizsban az Institut Catholique-on A teremő Krisztus Szent Ambrusnál témából. 1968-tól a Vatikáni Rádió magyar osztályának vezetője.

Már munkásságának kezdetén eljegyezte magát Teilhard de Chardinnel; az első közt tudósította a magyar olvasóközönséget az úgynevezett teilhard-i jelenségről a tudományos teológiai vizsgálódás igényével. Teilhard tanainak befogadása nála nem halaszthatatlan lecke felmondását vagy régtől időszerű tétel elsajátítását jelenti, hanem a teilhard-i gondolat szembesítését a változó világgal, mindannak továbbfűzését, amelyben ő újat, többet és frissen evangéliumit hozott. Szabó Ferenc magáévá tette a nagy tudós kevesek által megfogadott tanácsát: – Aki megért, akkor ért meg igazán, ha meghalad. – Követése tehát nem a hozzátapadás, a feltétlen hűség, hanem a nyomdokain folyó elmélyült kutatás új megoldásokért, tisztultabb válaszokért a történelem és a filozófia kérdéseiben.

Mai írók és gondolkodók című, Louvainben kiadott munkája (1965) Teilhard spirituális humanizmusával illusztrálja azt a keresztény választ, amelyet sem Lukács György ateizmusával, sem Jean-Paul Sartre egzisztencializmusával nem lehet helyettesíteni. Hogy a tudomány feleslegessé teszi a Teremtőt (Lukács), és hogy az ember, mivel abszolút szabadsággal rendelkezik, nem függhet Istentől (Sartre), éppen a minden embert megillető személyes méltóság kérdését hagyja tisztázatlanul. Az ember Isten képmása, hasonlatossága, ontológiailag tehát, szellemi lényénél fogva, nyitott a többi ember és a világ felé, keresi értelme fényénél létének magyarázatait. Kiteljesedésének legkedvezőbb klímáját pedig a szeretet adja, amely egyes-egyedül képes harmóniát létrehozni nemcsak az emberen belül, hanem az embernek másokhoz, embertársaihoz fűződő viszonyában is. Végső soron Istennel és a mindenséggel egyaránt egységet formál, mert csak a felelősséggel áthatott szeretet tud mindennek a legmélyére hatolni, értelem és érzelem hullámhosszán egymást erősítő rezonanciákat kelteni. A tudás fölénye és a szabadság hiúsága egymagában mit sem ér a közösségben a közösségért vállalt szeretet nélkül, a tudatosan megélt hit nélkül, amely személyiségünk kibomlásának döntőmomentuma, emberségünk meghatározó tulajdonsága.

Ugyanezt a gondolatot folytatja Szabó Ferenc Az ember és világa című könyvében (Róma, 1969), mely voltaképpen a Gaudium et spes kezdetű zsinati konstitúció kommentálása. Szorosan véve a dokumentumnak az emberre és világra vonatkozó tanításaival foglalkozik, felhasználva az elmúlt negyven év bölcséleti és hermeneutikai tapasztalatait. Egy keresztény antropológia körvonalait vázolja föl, az okmányoknak ahhoz a vezérelvéhez kapcsolódva, miszerint „Isten, amikor az embernek kinyilatkoztatja magát mint Szeretetet, egyúttal megvilágítja az emberi állapotot is – az embert is kinyilatkoztatja önmagának...” A Távlatok kötetben (1970) újabb irodalmi és világnézeti tanulmányait gyűjti egybe. A keresztény hit különböző értelmezését mutatja be költők – Rimbaud, Baudelaire, Babits – látomásaiban, filozófusok és misztikusok – Pascal, Kierkegaard, Blondel, Prohászka

– élményeiben, a nemrégiben még divatos strukturalizmus módszertanában és Teilhard vallásos eszmevilágában. Az Henri de Lubac az egyházzól (1972) korunk egyik legnagyobb teológusával ismertem meg, az úgynevezett új teológia képviselőjével, aki a tradicionális és a zsinati felfogást ötvözte életművében, több-kevesebb sikerrel. A Rómában kiadott Teológiai Kiskönyvtár sorozat monográfiáiban Henri de Lubac, Yves Congar és Karl Rahner munkásságát elemzi. A „szolgáló teológus” portréját rajzolja meg bennük, aki „tudja, hogy a történelemben Isten valósítja meg tervét; ebben a tervben mindenkinek megvan a sajátos szerepe. A teológus, aki a Lélek erejével az Isten népe körében a próféta és a reformátor szerepét tölti be”, csak szabadságban és igazságban teljesítheti feladatát az egyházban, ez a szolgálat éppen ezért „aktív türelmet” kíván...

Szabó Ferenc az egyházon belül és az egyház világgal folytatott aktív és türelmes dialógusának elkötelezettje. Munkáiból kitűnik az a meggyőződése, hogy mind gyakoribbak lesznek a világban az olyan feladatok, amelyek csak a különböző világnézetet vallók együttműködésével és kölcsönös megértésével, a világnézetek közeledésével és összefogásával oldhatók meg. A Párbeszéd a hitről című esszéketetének (1975) bevezetőjében – mintegy önmagát is jellemezve – többek közt így ír: „Nyitottan szemléltem a valóságot és őszintén kerestem a párbeszédet kortársainkkal. Keresztény szemmel néztem korunk szellemi helyzetét, a hit és hitetlenség mai szembesülését. Vallom, hogy a hit nem akadálya a tárgyilagos valóságglátásnak és az emberek megértésének. Ellenkezőleg: teljesebb tapasztalathoz segít, és megvilágítja az emberi dráma rejtett dimenzióit.”

A szeretet hullámhosszán (1977) – mely e sokatmondó alcímet viseli: „Miért élünk? Miért hiszünk?” – az emberi személynek a világban elfoglalt helyével és szerepével foglalkozik. A halál titkának bogozásával nem is az evilágon túlra, inkább a helyes életvezetésre irányítja figyelmünket, s a mind teljesebb földi lét eszményét a szeretet hitelt érdemlő gyakorlásával hozza párhuzamba. Nem elvonatkoztatva szól a szeretetről, hanem mint életelvet, reális magatartást formáló erőt világítja meg. A Jézus Krisztus megközelítése (1978) című művében a Jézushoz vezető utakat járja be, a „szeretet civilizációjának” kalauzaként. „Jézus azt akarja, hogy az Isten iránti szeretet megnyilatkozzék a gyakorlati életben, pontosabban a felebarát szeretetében – hangsúlyozza Szabó Ferenc –, másrészt viszont a felebarát szeretete Isten szeretetében kapja meg abszolút alapját.”

A rejtett Isten útjain (1980) írásai a hit viszonyát tárgyalják a valósághoz, az Isten-keresés drámáját fedik föl – hasonlóan a Párbeszéd a hitről válogatásához, amelynek anyagát itt részben megismétli és újabb tanulmányokkal egészíti ki –: miként alakítja, változtatja az embert, eltérő sorsokon és pályákon át, de mégiscsak azonos mélységgel és energiával hit és hitetlenség konfliktusa, amelyet az alkotó ember formákba önt, eszmélődésével fölruház, megfogalmazni próbál, hogy üzenjen általa, továbbsugározza a „jó hír”, a megváltott emberi nem reménységét.

Fényes szellők...

Te is a „fényes szellők” nemzedékéhez tartoztál. A NÉKOSZ tagjaként népi kollégiumban nevelődtél, ahol céltudatosan törekedtek a közösségi magatartás és gondolkodás s ugyanakkor az önállóságigény és az egyéni valóságglátás, véleményformálás kialakítására. Új szellemű és erkölcsű értelmiség volt felnővőben... Itt szerzett élményeid bizonyára befolyásolták későbbi gondolkodásodat, felnőtté érlelődésedet is...

Hadd kezdjem azzal, hogy csak a hatodik elemi után kerültem gimnáziumba, mert a szüleim szegények voltak – a „puszták népéhez” tartoztak –, és nem tudtak tovább taníttatni. Mivel azonban jó tanuló voltam, irsapusztai (Zalalövő) tanítóm elküldött versenyvizsgára a premontreiekhez Szombathelyre. Az úgynevezett falusi tehetségmentés eredményeként fel is vettek párat a jelentkező huszonnégy tanuló közül. Én Sümegen kezdtem a gimnáziumot

1943-ban: állami ösztöndíjon tanultam, és az internátust is ingyen kaptam. 1946-ban már Zalaegerszezen folytattam, továbbra is állami ösztöndíjon. Amikor megalakult a népi kollégium, ez lett az „otthonom”. 1947 őszen lettem kollégista. Minden héten kétszer összejöttünk népdal-órákra. Ennek köszönhetem, hogy ma is sok magyar népdalt ismerek. A kollégiumban rendszeresen voltak irodalomtörténeti és világnézeti előadások is, a gimnáziumi tananyagtól függetlenül. Ezek után és más alkalmakkor is sokat vitatkoztam társaimmal világnézeti kérdésekről. Ekkor már pap, jezsuita akartam lenni.

Rengeteget olvastam: nemcsak a magyar és a világirodalom klasszikusait (Babits európai irodalomtörténetét két nap, két éjjel „felfaltam”), hanem a katolikus világnézetről szóló könyveket (Prohászka, Bangha stb.) is. De a természettudományok is érdekelték. Jeans és Eddington népszerűsítő csillagászati munkáit olvasva arra gondoltam – a jezsuiták között több nagy csillagász is volt –, hogy jezsuita csillagász leszek. Kollégistaként a fővárosban kéthetes átképző tanfolyamon is részt vettem a karácsonyi szünetben. Együtt voltam a pesti utcákon a „fényes szelek” középiskolás és egyetemista fiataljaival, népdalokat és mozgalmi nótákat énekelve. Egy csoporttal falukutatásra is lementem Tolna megyébe.

Világnézeti beállítottságom nem akadályozott meg abban, hogy jó kapcsolatban maradjak kollégista társaimmal. Azt hiszem, gondolkodásom alapvonása, a párbeszéd keresése a népi kollégiumban alakult ki, bár akkor még „harcosabb” voltam, „türelmetlenebb”, mint manapság. Vitáink azonban nem voltak olyan sablonosak, mint ahogyan azokat Jancsó Miklós *Fényes szelek* című filmjében bemutatta.

Miért akartál éppen csillagász lenni? Talán az a felismerés vezérelt: annak szüksége, hogy az ember a törvények határain túl fekvő mezőkre is behatoljon, a csillagászat látszik leginkább hivatottnak arra, hogy első intrádára ezt a haladást megvalósítsa?

Nagyon izgattak a világegyetem titkai, nemcsak a makrokozmosz, a mikrokozmosz is. Emlékszem, S. G. fizikatanárom az atomvilágról – a Bohr-féle atommodellről – beszélt. Érzékeltetni akarta a nagyságrendeket. Számításba kezdett, majd végül felírt a táblára egy nem tudom milyen hatványú számot a következő konklúzióval: „A világ egy valamivel szennyezett semmi.”

Közben a lét kérdéseit próbáltam feszegetni: miért van egyáltalán valami; mi lenne, ha semmi sem lenne? Miért létezem én? Szívesen néztem esténként a csillagokat, főleg augusztusi éjszakákon, otthon a tanyánkon – ekkor már nagyhegyi házukban laktunk. Pascalt a végtelen csillagterek csöndje megrendítette. Nekem barátaim voltak a csillagok, szinte magába szívott a fénylő magasság. Ezt meg is írtam egyik versemben, *Augusztusi éj* a címe. Érettségiző diák voltam. Az utolsó évet 1949–50-ben Pécsen végeztem el a Piusz volt tanáraival, a jezsuita rendházban.

Gimnazista korodban tehát verseket is írtál. Ki nem követi el ifjú lobogásában, hogy rímeket farag? Voltak irodalmi példaképeid?

A „nyugatosokat” szerettem, no meg Sík Sándort és Tűz Tamást. Járattam a Vigiliát. Először mindig Tűz Tamás verseit olvastam el V. K. barátommal, aki szintén verselt; levelet írtunk Harsányi Lajosnak, és mellékelünk egy csokrot verseinkből. Harsányi kedves, biztató szavakkal válaszolt, elemezve költeményeinket. Megadta Tűz Tamás címét is, azzal, hogy vele is vegyük föl a kapcsolatot. Tűz Tamástól is több levelet kaptam. Pirossal megjelölte a jó képeket és különböző tanácsokkal szolgált a modernebb verseléshez. Elsősorban az ő francia mintáit ajánlotta: Supervielle-t, Patrice de La Tour du Pin-t stb. Egyébként ez idő tájt már franciául is olvastam, főként Bernanos-regényeket.

Harsányi utolsó levele ugyancsak elismerő volt. *Fehér bocinkat szoptatom* című versemre reagált, amelynek végén utalás van Francis Jammesre (*Oly szörnyű volt... című versét Kosztolányi fordításában olvastam*). Harsányi ezt írta: szívesen vállalná a vers szerzőségét, és

bizonyára Jammes is vállalta volna... És ekkor, rendi előljáróm tanácsára abbahagytam a verselést...

A versírás, úgy tudom, mégsem maradt nálad pusztán ifjonti felbuzdulás. Azóta is költesz, fordítasz magyarra idegenből. A nemrég megjelent Őszi ámulat című köteted erről árulkodik. Látszik, hogy ambicionálsz, költő is lehess...

Hosszú ideig keveset írtam. Jó harminc év után viszont egyre többet. És műfordításokat is készítettem; *Távlatok* című könyvemben megjelent néhány (Rimbaud, Baudelaire, Michaux, Emmanuel stb.). Mostanában ismét sokat fordítottam, főleg franciákat: Rimbaud-t, Baudelaire-t, Verlaine-t, Mallarmét, Péguy-t, Claudel-t, Emmanuelt. Párat Montalétól és Rilketől is. Ezeket megtalálod az *Őszi ámulat* lapjain. Rájöttem, mennyire igaza van Rába Györgynek abban, amit a *Szép hűtlenekben* írt a nyugatosok műfordításairól, s több olyan verset újr fordítottam, amelyeket nem találtam hűségesekeknek. Azután főleg olyanokat, amelyeket – Péguy, Claudel, Emmanuel – tudomásom szerint még nem fordítottak magyarra.

Térjünk vissza az ötvenes évekhez. Hogyan alakult a sorsod?

1950-ben felvettek a jezsuita rendbe. Az egri szemináriumba kerültem, mert a Manrézába már nem mehettem. Egy év Egerben, egy év a szombathelyi szemináriumban, ezt követően pedig a zalaegerszegi ruhagyárban voltam könyvelő, később készletellenőr... 1953 őszén Budapestre jöttem, francia–magyar szakot kezdtem az Idegen Nyelvek Főiskoláján, innen különbözetivel átmentem az ELTE bölcsészkarára.

Milyen emlékeket őrzöl tanáraidról?

Az Idegen Nyelvek Főiskoláján szerettem Bene Edét és Kaposinét, akik franciát tanítottak. Magyartanárom, Takács egyszer azzal tüntetett ki, hogy az órán elejétől végéig fölolvasta magyar dolgozatomat. (Ilyesmiről szólt: stílusfejlődés a modern magyar irodalomban.) Nem egészen ide tartozik, de megemlítem, mert az Idegen Nyelvek Főiskoláján történt: meghívták Szabó Lőrincet, hogy a műfordításról beszéljen nekünk. Két órán át vallott a műfordítás műhelyitkairól. Felejthetetlen élményem marad. Szabó Lőrincet mint költőt nagyon kedvelem. A *Tücsökzene* és a *Huszonhatodik év* számomra a magyar költészet csúcspontját jelenti. A bölcsészkaron rövid ideig hallgattam Gyergyai Albertet. Mondanom sem kell, valamennyien nagyon be-csültük. Francia–magyar előadásorozatot tartott – amolyan szellemtörténeti stúdiumot – Győry János a színházi illúzió kialakulásáról. Szerettem még Bárczi Géza nyelvészeti előadásait is. Ez idő tájt már államvizsgadolgozatomra készültem: Balzac fantasztikus novelláit tanulmányoztam.

Louvain, Párizs, a Vatikán

Miért ez a mérhetetlen tudásszomj, küzdelem az emberi teljességért? Mert használni akarunk egyházunknak, a kereszténységnek, tenni akarunk a világért, 'erőnk szerint a legnemesbékért'. Ez cselekvésünk, elszánásunk objektív oldala. A szubjektív pedig: támaszt és energiaforrást keresünk, biztonságot a hitben, a tudásban, az ismeretekben. Hogy felvértezzenek bennünket az élet minden csapása és kísértése ellen. Ezért a sietség, az önbizonygatás, a verseny.

Miután az ausztriai Sankt Andräban letettem jezsuita fogadalmaimat, 1957-től a Louvain melletti Eegenhovenben, a jezsuita rendi főiskolán a szokásos filozófiai és teológiai tanulmányokat végeztem. Mivel két évig otthon már tanultam filozófiát, további két év után filozófiai licenciátust szereztem (Teilhard de Chardin fenomenológiai módszeréről írtam dolgozatomat), majd egy nyári müncheni intermezzót követően elkezdtem a teológiát. Főleg Maréchallal, Blondellel és az új teológia művelőivel ismerkedtem meg. A flamandok – én a

vallonoknál voltam, tehát franciául folyt minden – egyszer meghívták vendéglőadónak Karl Rahnert. Eljártam előadásorozatára. A louvaini egyetemen pedig Paul Ricoeur előadásait hallgattam Freudról. A vallon jezsuiták közül különösen szerettem L. Malevezet, akivel teológiai licenciátusomat is készítettem, *A halál teológiája Karl Rahnernál* címmel. A harmadik teológiai év végén, 1962-ben szenteltek pappá Brüsszelben. Malevez intézte el, hogy a főiskola meghívott teológiai tanárnak.

A harmadik próbáció (Wépion-Namur) után, 1964-ben Párizsba utaztam, hogy teológiai doktorátust szerezzek az Institut Catholique-on. Chantilly-ben laktam, akkor még itt tanultak a francia jezsuita filozófusok. A Párizshoz közel eső háznak kiváló könyvtára volt; a hajdani Rotschild kastély és parkja ideális helynek bizonyult az eszmélődésre, a munkára. Az első évben lehallgattam a kötelező kurzusokat. P. Chenu szemináriumát (teológiai módszertan) látogattam, P. Marléval Bultmann tanulóanyagot, Kannengiesser a patrisztikába vezetett be. Eljártam a Sorbonne-ra is (École des Hautes Études); itt a protestáns O. Culmann és P. Hadot szemináriumát (neoplatonikus hatások Szent Ambrusnál) hallgattam. Végül úgy döntöttem, hogy Szent Ambrus krisztológiájáról írom tézisemet a jezsuita Paul Henry irányításával. Disszertációm két és fél év alatt elkészült. (Közben egy katolikus egyetemista csoport lelkésze is voltam a Centre Richelieu-ben.) A disszertáció megvédésénél jelen volt az Institut Catholique rektora, Mons. Hauptmann is. Szerencsésnek találta témaválasztásomat: a zsinaton ugyanis, amikor a *Gaudium et spes* tervezetét vitatták, többször hangoztatták, hogy az egyházatyák krisztológiáját fel kellene dolgozni olyan nézőpontból, ahogyan én tettem. (Tulajdonképpen Teilhard krisztológiájának gyökereit kutattam az egyházatyáknál.) A bizottságban helyet foglaltak P. Henry mellett Jean Daniélou és André Feuillet is. Tézisem könyv alakban már Rómában jelent meg, 1968-ban: *Le Christ créateur chez Saint Ambroise*.

1965 nyarán lejöttem Rómába, hogy P. Orbánt helyettesítsem a Vatikáni Rádióban. A munkát érdekesnek találtam. Mivel P. Orbán egyedül volt – segítője, P. Szabó János egy hegyi túra alkalmával életét vesztette Ausztriában –, hívott a rádióhoz. Végül is előljárom „visszakértek” a belgáktól: nem mentem teológiát tanítani Eegenhovenbe, hanem a Vatikáni Rádió munkatársa lettem.

1967. január 1-jén kezdtél P. Orbán mellett. Ő azonban nemsokára Kanadába ment, a torontói magyar plébániára. Téged neveztek ki a magyar tagozat vezetőjének. Néhány évig veled dolgozott P. Nagy Ferenc. Jelenlegi munkatársaid: Puskely Mária (Kordia nővér), Kozma György SJ és Parentiné Ipacs Katalin. Hogyan segítetek informáló és tanító, kommunikációs tevékenységekkel a magyar egyháznak?

A Vatikáni Rádió – mint ismeretes – 1931-ben kezdte meg működését (egyidős vagyok a rádióval). Rendszeres magyar adás 1950 óta van. Jelenleg 34 nyelven sugároz programot. Elsősorban a Pápa Rádiója vagyunk: a Szentszék tevékenységéről, pápai megnyilatkozásokról, fontosabb egyházi eseményekről tájékoztatunk. Ezenkívül célunk az is, hogy világnézeti orientációt, biblikus to- vábbképzést, katekézist nyújtsunk a magyar papságnak és az igényesebb világiaknak. Ezt szolgálják különböző sorozataink: Szentírás-magyarzatok (segítség a homíliához), a zsinati tanítás ismertetése (több sorozatot szenteltem ennek), világnézeti kérdések, egyháztörténet stb. Jó ideje szentírási katekézist is adunk. Állandó rovataink: Ablak a világegyházra, Kulturális tájékoztató, Ökumenikus hírek, Magyar figyelő, Könyvismertetés, Isten mai tanúi stb. Mindezek célja az egészséges zsinati megújulás és a világnézeti öntudatosodás elősegítése a magyar egyházban.

Mondottam, hogy a Pápa Rádiója vagyunk. Ez azt is jelenti, hogy a pápa, a Szentszék irányvonalát követjük. A zsinat óta ez az irány a párbeszéd, bármilyen sok és kényes problémát vet is fel. II. János Pál folytatja VI. Pál pápa „vonalát” ezen a téren. A lényeg az, hogy célkitűzésünk kifejezetten vallási jellegű, mint ahogy az egyház sajátos küldetése is. Amennyire lehetséges, elkerüljük, hogy a napi politika kérdéseit feszegessük. Ez nem

feladatunk. Mivel azonban a pápa is érint olyan kérdéseket – például ember jogok, béke és háború stb. –, amelyeknek politikai vonatkozásai vannak, időnként az a látszata lehet munkánknak, hogy „politizálunk” is. Műsorszerkesztésünkben nagy szabadságot élvezünk, talán többet, mint bármelyik kormányrádió. Természetesen egyházpolitikai kérdésekben mindig a Szentszék álláspontját képviseljük: itt nem a szerkesztők „ízlése” vagy „hozzaállása” a mérvadó.

A Rádió vezetése mellett sokoldalú írói, újságírói és teológiai munkásságot folytatsz. Különböző folyóiratokba írt esszéidet, valamint filozófiai-teológiai tanulmányaidat időnként gyűjteményes kötetbe rendezed. Rádiós sorozataid többségükben könyv alakban is megjelennek. Munkatársra vagy a Szolgálatnak, a Mérlegnek, a Katolikus Szemlének. Rendszeresen publikálsz a Vigiliában és a Teológiában. Néhányadmagaddal magyarra fordítottad a X. Léon-Dufour által szerkesztett francia Biblikus Teológiai Szótárt. Alszeghy Zoltán professzor irányításával és több más munkatárs közreműködésével részt vettél az immár 32 füzetből álló Teológiai Kiskönyvtár sorozat szerkesztésében, írásában, kiadásában. Hogy jut időd, erőd, ihleted műfordításra, versírásra? Pihentetésül, a magad szórakoztatására vagy szellemi kiegészítésként műveled? [...] Mutatnál újabb verseidből? Itt van néhány, válassz!

Ezt választom: René Char egy verssorára. Mottója: „Oiseaux que nous lapidons au pur moment de votre véhémence, où tombez-vous?”

*Szelíd szemű éneklő madarak a dal lánghevében égve
ér el benneteket az embervadság kemény köve –
hova hulltok riadt szemmel szárnyszegetten?
vár-e valahol szánalom – szénahalom, ringató tengerhullám
avagy bérci gránitél pengéjén vérzik el daltermő torkotok?*

*Hiszem, az Isten jár a hegytetőn – kutat utánatok
a gyengédség égvizében áztatja áhitattal véres tollatok
s szívetek megszűnt dobogását a dallal
szívében őrzi mindörökre!*

Merre tart a mai teológia?

Mint minden, manapság a teológia is válságban van. Az elmúlt negyedszázad azonban szép eredményeket hozott. Kétségtelen, hogy – főleg a zsinat óta – határozottan az üdvösségtörténeti szemlélet érvényesül. Ennek jó példája az otthon is ismert *Mysterium Salutis*-sorozat. Az úgynevezett „ressourcement” (visszahajlás a forrásokhoz: a Szentíráshoz és a patrisztikához) jelentős teológiai megújulást indított el. Először a franciáknál (az úgynevezett új teológia köréhez tartozó csoportra gondolok, akiknek művei a *Théologie*-sorozatban láttak napvilágot), később a német és a holland nyelvterület katolikus teológusai vették át a vezető szerepet (Karl Rahner, H. Urs von Balthasar, Schillebeeckx, Metz, Kasper, Hans Küng). Vitathatatlan, hogy az újabb protestáns teológiával folytatott párbeszéd is serkentette a német katolikusokat az iskolás teológia újragondolására és az új problémafelvetésre. Ezenkívül a természettudományok, az antropológia, a strukturalizmus és a nyelvfilozófia is állandó kihívást jelentenek a teológusok számára. Az egzisztenciafilozófiák (Heidegger, Jaspers), illetve a mai perszonalizmus új eszközeit és új problematikát kínáltak fel. Módszertani szempontból a fő irány még ma is a Maréchal nyomán kibontakozott újtomizmus, a transzcendentális módszer (K. Rahner), bár újabban a kereső teológusok egyre kevésbé fogadják el támpontnak. Szerintem a legújabb teológiának

egyik lényegbevágó problémája éppen az egységes filozófiai alap hiánya. A hagyománynyos tomizmus válsága tagadhatatlan. A jövő útja nemigen lehet a XIII. Leo tomizmusához való visszatérés.

Daniélou nem véletlenül szögezte le: „Szent Tamás világítótorony, de nem határkő.” Szent Tamás egy a többi egyházatya között, még ha a hivatalos egyház szerint kiváltságos hely illeti is meg. Az egzisztencializmus és a perszonalizmus témái és módszerei áldásos erjesztői voltak a mai teológiának. A zsinat főleg az ekkleziológiát újította meg – ezzel kapcsolatosan az ökumenizmus képviselője, a nem keresztény vallások és a nem evangelizáltak üdvösségének teológiája is fölerősödött. A legújabb teológia Krisztus-központú és antropológiai irányultságú. Gondolok itt például Schillebeeckx, Küng, Kasper, Metz és a protestáns Pannenberg vagy Moltmann munkásságára. Kibontakozóban a pneumatológia (H. Mühlen). A hermeneutika szintén sürgető módszertani kérdéseket vet fel az exegézisben és a kinyilatkoztatás-hit értelmezésében. X. Léon-Dufour és főként a protestáns filozófus, Paul Ricoeur e téren úttörő szerepet játszik. A marxizmus (általában a mai ateista humanizmus) a „földi valóságok”, a forradalom és a politika teológiájának adott lendületet. Ehhez termékeny intuíciókat találunk Teilhard de Chardin eszmevilágában, illetve Chenu és Metz műveiben, Congar néhány írásában. A jövő teológiája az egyház és a világ közötti párbeszéd teológiája lesz, de még alig rajzolódta ki körvonalai.

Ki áll hozzád legközelebb a teológusok közül?

Talán H. de Lubac, mivel személye és műve számomra az eszményi teológust tükrözi. Embernek, szerzetesnek is vonzó egyéniség. Egyaránt ragaszkodik az élő keresztény hagyományhoz (patrisztika, középkor, a janzenizmus kora) és alkalmazkodik a modern időkhöz (párbeszéd a világgal Teilhard nyomán, az ateizmus problémái). Nem „szisztematikus” teológus, éppen ezért rokonszenves. Példát mutat arra, hogyan folytathatunk párbeszédet a múlt nagy keresztény gondolkodóival úgy, hogy közben világunkra figyelve az örök krisztusi üzenetet hirdetjük. Megtanít arra, hogy az igazi hűség nem „konzerválás”, hanem a hagyomány teremtő továbbfejlesztése. Ezt fejezi ki az a mottó is, amelyet H. de Lubac-könyvemhez választottam. H. de Lubac idézi Yves de Montcheuil-t *Paradoxes* című művében: „Az egyház nagy reformátorai magából az egyházból lobbantották fel azt a lángot, amely megújulást hozott. Az egyház csakis a saját szentségében találja meg bűneinek orvosságát.”

H. de Lubac gyakran és nyomatékkal szól a világiak szerepéről az egyházban. „A zsinat különböző megfontolásokból kiindulva a Lumen gentium második fejezetében az Isten népe képének adott elsőbbséget – olvassuk fejtegetéseiben. – A hierarchia, a minisztériális papság a nép egészének szolgálatára van rendelve; a világiak az Isten népének jelentős hányadát alkotják; a szerzeteseket is ebből a nézőpontból szemléli a zsinat. Amikor pedig az életszentségről beszél, nem felejtí ugyan azt, hogy az egyház megszentelő anya, de sokkal hosszabban tárgyalja azt a gondolatot, hogy a nép minden tagja hivatva van az életszentségre.” Milyen ma a világiak tanúságtétele, szolgálata és képviselője az egyházban?

Éppen a zsinat hangsúlyozta, hogy minden megkeresztelt ember teljes jogú tagja az egyháznak: az isteni élet és a természetfeletti hivatás szempontjából tehát nincs különbség a világiak és a hierarchia vagy a papság között. De különbözők a funkciók, a szerepek a Testben. A vezetők éppúgy a szolgálatra vannak hivatva, mint az egyszerű hívők, még ha az ordo (papi rend) révén a szolgálati papság lényegileg különbözik is az általános papságtól. Ez az elmélet. A gyakorlatban persze nagyon sok a tennivaló. A világiaknak – különösen a nőknek – sokkal nagyobb teret kellene engedni a központi kormányzásban (római dikasztériumok, hivatalok), valamint az egyházmegyei és plébániai szinteken. Napjainkban sokat hallunk például a politikai elkötelezettségről, társadalmi, szociális vállalásokról. Nos,

ez mindenekelőtt a világiak feladata. Vagy ott van a nők papságának kérdése. Szerintem a nőknek még igen széles tér nyílik a diakóniában – bizonyos „papi” teendők ellátásában is (például a tanításban) –, mielőtt *gyakorlati* szempontból felszentelésük sürgősségéről kellene vitatkoznunk. A nők papságának *teológiája* pedig csak embrionális. A kérdést nem lehet elszigetelten tárgyalni. A döntő az, hogy egyáltalán milyen a felfogásunk a szolgálati papságról. Mindenesetre némely nyugati országban – Itáliában is – éppúgy, mint Magyarországon, egyházi életünk még nagyon „klerikális”.

Valóban: bizonyos szolgálatokon túl, a lényeges döntésekben is, fokozottabb szerepet kellene adni a világiaknak, a női képviselőnek. Ehhez természetesen az is szükséges, hogy általában a világiak, nevezetesen a nők megfelelő teológiai és egyéb képzést kapjanak. Ezért örvendetes tény, hogy Budapesten szépen működik a világiak levelező kurzusa.

Mi most a legfontosabb?

Korunkat így jellemezhetnénk: az ateizmus és az ökumenizmus kora. Az egyház és az egyházak tanúságtétele csak akkor lesz hiteles a mai világban, ha *egyek* vagyunk. Az egyház egysége – létkérdés.

Vigilia, 1983. 1. szám

A Vigilia beszélgetése Szabó Ferencsel

Készítette: Kabdebó Lóránt

1980-ban a hungarológiai világtalálkozón ismerkedtünk meg. Az Akadémia dísztermében a baráti ismeretségek megszállott szövője, Hubay Miklós, akkor firenzei professzor mutatott be egymásnak bennünket. A következő vasárnap már együtt mentünk Szentendrére tisztelgő látogatásra a Vas István–Szántó Piroska házaspár szokásos délutáni fogadására.

Egy hónappal később Rómában bemutatott a Triznya házaspárnak, akiknek lakása évtizedeken keresztül az emigráció és a Rómát járó magyar értelmiség találkozóhelye volt.

A magyar kultúra és az egyház ügyét a Vatikáni Rádió magyar adásaival szolgáltad hosszú évekig. A nyár folyamán hazaköltöztél. Milyen érzések uralkodnak most benned?

Harminchat évi távollét után örömmel tértem haza, hiszen a jezsuita rend újakezdhetette működését, most már szabadon szolgálhatja a magyarországi egyházat és a magyar népet. Sok-sok feladat vár a hívőkre a négy évtizedes pusztítás után. Eddig is, az elmúlt negyedszázad során is a magyarországi egyházat és magyar testvéreimet szolgáltam a Vatikáni Rádió adásain, könyveimen és cikkeimen keresztül. Igyekeztünk továbbítani a II. vatikáni zsinat szellemét és tanítását. Erre igen nagy szükség volt, hiszen – mint már azt máshol elmondtam – a „szellemi vasfüggöny” akadályozta ezt a helyi egyházat abban, hogy kellőképpen bekapcsolódhasson a világegyház vérkeringésébe. Most már itthon akarok szolgálni rendem keretében.

Ha azt kérdezném, hogy 1931. február 4-én Kálócfán illyési sorsban, a „puszták népéből” született gyermekből hogyan lett a magyar szellemi élet egyik meghatározó személyisége, regényt írhatnánk. Most inkább arra lennék kíváncsi, hogy egy magyar tudós- és írópálya hogyan formálódhatott meg külföldön.

Magyar–francia szakos egyetemi hallgatóként hagytam el az országot, miután az orosz tankok visszajöttek Budapestre. Jezsuita előjáróim küldtek ki, hogy tanuljak, itthon ugyanis már nem lehetett folytatni azt, amit akartunk. Kilenc hónapot Karinthiában töltöttem, befejeztem a noviciátust, majd elküldtek a Louvain melletti Eegenhovenbe filozófiát tanulni. 1957 őszén kerültem oda. [...]

Eegenhovenben tanultam tehát a rendi filozófiát. Felszabadító hatással volt rám Teilhard de Chardin. Róla már Magyarországon is hallottam, s nagyon tetszett nekem az ő új világképe. Pascal földije volt, jezsuita szerzetes, s nagy paleontológus szaktekintély. [...] Kimutatta: a hit és a tudomány összeegyeztethető, a teremtés és az evolúció nem áll egymással ellentétben. Teilhard-nak az átfogó vízió kidolgozásában sokat segített Bergson filozófiája, amelyet azután a maga módján átdolgozott. Bergson ugyanis – bár nem tért meg – eljutott a kereszténység küszöbéig.

Még Budapesten, az egyetemen sokat vitatkoztam marxista barátaimmal, akik gyakran a tudományra hivatkoztak. Én a szemináriumban még a hagyományos filozófiát tanultam, nem volt meg az eszközkészletem, hogy kellőképpen tudjak velük dialogizálni. Teilhard műveiből láttam, hogy mindezeket a nehéz problémákat az ő víziója segítségével megoldhatom. Ebből a megfontolásból kiindulva javasoltam filozófiatanáromnak, Gaston Izaye-nak, akiről tudtam, hogy bergsonista: szervezzünk szemináriumot Teilhard fenomenológiájáról. Ő húzódozott, ugyanis ha indexre soha nem tették is Teilhard de Chardin műveit, tilos volt a jezsuita skolasztikusok körében az olvasása. A Szent Officiamtól jött a monitum, hogy Teilhard-nak veszélyes nézetei vannak. 1950-ben adta ki XII. Pius a *Humani generis*... kezdetű enciklikát,

amelyben eléggé élesen elítélte az új teológiát. Az enciklikák nem emlegetnek nevetet, de a szövegezésben rá lehetett ismerni Teilhard de Chardin eszméjének kritikájára is. Később azután Henri de Lubac a zsinat alatt védelmébe vette Teilhard nézeteit mindenféle ferdítésekkel szemben. Filozófiai disszertációm is erről a témáról írtam.

Eegenhovenben Joseph Maréchalnak, a belga jezsuitának igen nagy kultusza volt. Ötkötetes monográfiájában válaszolt a kanti kritikára, és tulajdonképpen neki köszönhető a katolikus filozófia ma is legéleterősebb irányzata, az úgynevezett transzcendentális módszer, amelyet azután Karl Rahner is átvett. Ha ma van eleven katolikus filozófia, valamiképpen Maréchalból merített. Számomra először nagyon idegen volt ez a módszer, azután egyre jobban beléhatoltam, így már jobban értettem Rahner előadásait is. Ezenkívül átrágtam magam Maurice Blondelen, aki nélkül a mai katolikus filozófia nem érhető. 1962-ben Brüsszelben szenteltek pappá. 1964-ben, a teológiai doktorátus megszerzésére Párizsba küldtek.

Párizs mit jelentett a fiatal tudós életében?

A Katolikus Egyetemen doktoráltam. Bejártam a Sorbonne-ra is különböző kurzusokra, például O. Cullmann óráira; az Institut Chatolique-on pedig többek között a híres domonkos Chenu patert hallgattam, aki az új teológiának a seniorja volt. Papként az egyetemisták lelkésze voltam, a mostani párizsi bíboros, Lustiger volt a főnököm: ötvenen-nyolcvanan jöttek a csoportomba, főleg nyaranta.

Már Louvainben elkezdtem publikálni; elsőként írtam magyar cikket Teilhard de Chardinról. Amikor még korábban Párizsban jártam, megismerkedtem Rezek Roman bencéssel, az ő figyelmét is felhívtam rá. Ő ugyanis Sartre-ral foglalkozott. Az *Ahogy lehet* című magyar nyelvű folyóiratot szerkesztette.

Párizsban kapcsolódtam bele a magyar irodalmi életbe is. Tanulmányokat kezdtem írni a Katolikus Szemlébe. [...]

Teilhard de Chardinról szándékoztam írni a téziseimet, de most már kifejezetten nem módszertani szempontból, hanem krisztológiáját akartam tanulmányozni. Ehhez az egyházatyákat kezdtem böngészni, mit mondanak Krisztus szerepéről a teremtésben. Teilhard Krisztus szerepéről beszélve Szent Pál leveleire hivatkozik: az Atya mindent általa, benne és érte teremtett. Szent János prológusában is szó van az Örök Igéről, azután a Kolosszeieknek írt levél elejének Krisztus-himnuszában fogalmazza meg ezt legtömörebben Szent Pál. Ekkor már Krisztus kozmikus szerepe érdekelt. Elkezdtem tanulmányozni az egyházatyákat ebből a szempontból. Szent Ambrusra figyeltem fel, akit egészen a legújabb időkig eléggé elhanyagoltak. Amolyan keresztény Cicerónak tartották: jó, moralizáló, allegorizáló Szentírás-magyarázata van, amely mára kevésbé érdekes. Magam ugyanakkor sok figyelemreméltó anyagot találtam, amint elkezdtem Szent Ambrus krisztológiájával foglalkozni. 1966-ban védtem meg a téziseimet, *A Teremtő Krisztus Szent Ambrus gondolatvilágában* címmel.

Szent Ambrus krisztológiájában nagyon sokat átvett a görög egyházatyáktól, nevezetesen Szent Vazultól. Ambrusban a keleti és a nyugati teológia szétválása előtti állapotot lehet vizsgálni, ahol még együtt szerepel a kétféle gondolkodás. Mondok egy példát: a keletiek a három isteni Személynek a szerepét az üdvtörténet szempontjából tekintették: az Atya a forrás, akitől minden ered a Fiún keresztül, és a Szentlélekben van a szeretetkapocs a két Személy között. Ágostontól kezdődik azután a nyugati gondolkodásban a szerepek kiegyenlítődése: egy isteni természet, három Személy, függetlenül attól, hogy mi a Személyek szerepe. Ambrus még ezt a két hagyományt kiegyensúlyozottan egyesítette.

Tézisem másik mozzanata az újplatonikus befolyás Ambrusnál. Sokat átvett Philón zsidó filozófustól és az újplatonikus Marius Victorinustól. Ezek az átvételek azért voltak fontosak, mert segítségükkel datálni tudtam Ambrus bizonyos műveit. Ám a leglényegesebb az volt,

hogy kimutattam: Ambrusnál nemcsak az örök Isteni Igének van szerepe a teremtésben, aki Szent János prólógusa szerint mindig az Atyánál volt, hanem Krisztusnak, *a megtestesült Igének* is, akiért minden lett.

És ekkor hirtelen változás következett az életemben.

1965-ben már egy nyáron át helyettesítettem Pater Orbánt, aki a Vatikáni Rádió magyar műsorát vezette.[...] Magyarországon csak tíz évvel később adták ki a zsinati dokumentumokat, sokan a Vatikáni Rádióból tudták meg, tulajdonképpen miről is volt szó a zsinaton. Néhány év múlva Pater Orbán elment Kanadába, akkor én vettem át a vezetést; ezt csináltam egészen 1992 nyaráig.

Jóval kevesebben tudják, hogy költő is vagy.

Verseket már érettségiző diák koromban, Pécsen is írtam. Varga Károly barátommal elküldtük verseinket Harsányi Lajosnak és Tűz Tamásnak. Nagyon jó kritikát kaptam. [...] Akkoriban ontottam a verseket. Azután beléptem a rendbe, ahol azt mondták, ne írjak verseket, mert ez nem vág egybe a jezsuita életstílussal. Erre abbahagytam. (Minderről lásd még 1988. augusztus 8. post scriptumát.) Rómában, ötvenéves koromban megírtam az *Anyám leánykori fényképére* című verset. Ez elindította azután az emlékezést, amely fölöttört belőlem, mint a vulkán. Az ámulat az öröm forrása. A szép szemlélése és csodálata szinte elragadtatásba ejt: az ember kilép önmagából és igyekszik a rokonszenv, a szeretet által mintegy azonosulni a másikkal. „A művész [...] lát; vagyis szemét mintegy a szívébe helyezve kiolvassa a természet titkait” – mint Rodin mondja. A szépségélmény mintegy a szívbe összpontosul, a vér a szellem aranytüzévé izzik, a szenvedély az intuícióban, a „látomásban” szublimálódik, és a látomás teremtés, illetve együtt-teremtés lesz. Ebben az „extázisban” („Je est un autre” – Rimbaud) születik az ének, a műalkotás. „Aki örül, az énekel”, írja Szent Ágoston. Első verskötetem, az *Őszi ámulat* Rómában jelent meg 1982-ben, majd a *Teljes évszak* 1984-ben, a legutolsó 1991-ben, *Zsoltárhangon* címmel. Triznya Mátyás festő barátommal pedig kiadtunk egy albumot 1987-ben, ő akvarelljeit, én verseimet válogattam bele, *Mielőtt szürkülnek a színek* címmel. Mindben persze műfordításaim is szerepelnek, ezeket már a párizsi évektől kezdve készítettem. *Szavak forrása csend* címmel 1985-ben külön kötetet adtam ki: Claudel, Valéry és Pierre Emmanuel verseinek fordításait.

Irodalmi esszéidet a hazai írók legjava is értékeli, hadd soroljam tanulmányköteteid címét, amelyeket mint irodalomtörténész tartok számon: Az ember és világa (1974), A rejtett Isten útjain (1980), Lélemben és igazságban (1986), Az emmauszi úton (1987), Szomjúságforrás (1989), Napfogyatkozás (1991). Írókról, filozófusokról szólnak a tanulmányok és vallomások. A tét: a hit kérdése. Méditációk ezek az írások, küzdelmek szinte hőseid lelki üdvéért. És persze együttlélegzés a hívő írókkal. Mellettük kiegészítésként, művészi dokumentumokként műfordítások. A fordítás számodra, azt hiszem, értelmezés is. Kiket kedvelsz a hazai írók közül?

Amikor első könyvem megjelent Louvainben, Mihelics Vid írt róla kritikát a Vigiliában; akkor kapcsolatba is kerültünk, éppen Teilhard révén. Rónayval még Párizsban ismerkedtem meg; előzőleg inkább mint esszéírót, a francia irodalom jó ismerőjét értékeltem, de újabban megszerettem a verseit is, nagy költőnek tartom. Övele azután bensőséges kapcsolatba kerültem, a polcom tele van dedikált kötetivel. A Vigilia számára gyakran kért tőlem tanulmányt, teológiai és egyebet is. Pilinszkyt Rómában ismertem meg. Meghívtam a Rádióba is, beszélt a modern költészetéről, Rónayról, Weöres Sándorról és Juhász Ferencről, azonkívül Simone Weilről. A beszélgetés kéziratát eljuttattam Jelenits Istvánnak, aki a Pilinszky-szövegeket gyűjti. Hosszabb tanulmányt is szenteltem munkásságának, ez lett az 1983-ban megjelent kétnyelvű olasz–magyar Pilinszky-kötet előszava.

Tanulmányaid mellett teológusokat, filozófusokat ismertettél meg a magyar közönséggel. Magam is haszonnal forgatom antológiáidat.

Alszeghy Zoltánnal és Nagy Ferencsel elindítottuk a *Teológiai Kiskönyvtárat*, amelynek harminchárom füzete jelent meg. Henri de Lubacról és Congarról, Karl Rahnerrel magam írtam. A sorozat később itthon is megjelent a Szent István Társulatnál. Ugyanígy a X. Léon-Dufour által szerkesztett *Biblikus Teológiai Szótár*, amelyet többen fordítottunk és Nagy Ferencsel szerkesztettünk. 1984-ben Golen Károssal megszerkesztettük a *Vallomások Teilhard-ról* című kötetet. A *Mai írók és gondolkodók* sorozatban a jezsuita Varillon, a teológus Hans Urs von Balthasar, a filozófus Gabriel Marcel és az író Mauriac műveiből állítottam össze egy-egy vallomáskötetet. Céлом az volt, hogy az itthon kevésbé ismert nagy keresztény gondolkodókat és írókat megismertessem egy bevezetővel és egy kis szövegválogatással. A sorozatot itthon folytatom; a Szent István Társulat adja most már ki a köteteket.

És mi marad a tudományos munkának?

Nyilvánvaló, hogy a rádiós munka szétforgácsolja az embert; naprakészen kell állni, bármi történhet. Ez egyrészt hasznos, mert kénytelen az ember olvasni, tájékozódni. Nemcsak híreket adtam, hanem sorozatokat is készítettem, gyakran ezekből lett könyv és interjúsorozat. Az egyik célom az volt, hogy a modern zsinati gondolkodást közvetítsem a magyar egyház felé, mely hosszú ideig el volt zárva ettől. De azért adódott tudományos munka lehetősége is számomra: még Öry Miklós életében, részben, hogy neki segítek tető alá hozni a kutatásait, elkezdtem foglalkozni Pázmány Péterrel. Öry halála után P. Lukáccsal megszerkesztettük 1987-re a *Pázmány Péter emlékezete* című tanulmánykötetet, Pázmány halálának 350. évfordulóján. Majd pedig 1990-ben megírtam *A teológus Pázmány* című monográfiát. Még nagyon sok kutatható van az ő munkásságában. A grazi tanári éveket, nevezetesen akkori filozófiáját kellene feldolgozni és elhelyezni a szellemtörténetben. Az, hogy patrisztikával foglalkoztam, nagy előny ebben a munkában. Hiszen köztudomású, hogy Pázmány a Szentírásen kívül főleg az egyházatyákra, ezek közül is Szent Ágostonra hivatkozik leginkább teológiájában. 1992 őszén egy előadásorozatot tartottam Pázmányról a szegedi egyetemen.

Hogyan látod az éledező magyar egyház helyzetét? Milyen feladatokat, nehézségeket érzékelsz „római szemmel”, milyen tanácsokat adnál?

Úgy gondolom, a Szentatya magyarországi beszédei eléggé pontosan jelezték a problémákat és feladatokat. Mindenképpen fontosnak tartom, hogy a pápai beszédet „aprópénzre váltsuk”, hogy az ott megjelölt feladatokat közösen igyekezzünk megvalósítani. Nem annyira hátra, hanem előre tekintve. A pápa többek között jelezte, hogy helyi egyházunk egyik legfőbb problémája az egység hiánya. Ennek gyökereit, okait jórészt a bukott rendszerben kialakult légkörnek, az elnyomásnak és az üldöztetésnek kell tulajdonítanunk. A rendszer mindent megtett az egyháziak és a világiak megosztására, például a békepapi mozgalommal, a kollaborálók beépítésével, a sokszor koholt hírek, rágalom terjesztésével, püspökök, papok egymással való szembeállításával. A magyarországi egyházban még nem történt meg hivatalosan az „igazságtétel”, és ez is oka a továbbra is fennmaradó feszültségnek. Nem a politikai átvilágítás és számonkérés módszerére gondolok, hiszen nekünk az egyházban az evangéliumi módszereket kell alkalmaznunk. De az igazságtalanul elítélt, apostoli buzgóságukért börtönbe vetett papok joggal várják el, hogy objektíven mondják ki az illetékesek: nem mindegy az, hogy valaki – bármilyen okból vagy ürüggyel (megfélemlítés, kisebb rossz választása...) – kollaborált az egyházat elnyomó rendszerrel, segített megbénítani az egyházi életet vagy pedig csak azért, mert szerzetes volt, mert szépen

dolgozott az ifjúság körében, mert nem alkudott meg, hosszú éveket töltött börtönben. (Vlk prágai érsek levélben beszélgetésre hívta meg a kollaborálókat és önként vállalt penitenciát sugallt.) Ezt a kérdést tehát elsőrendű fontosságúnak tartom. Egyébként „római szemmel” azokat a feladatokat tekintem sürgetőknek, amelyeket a Szentatya a magyar püspököknek fölvezetett látogatása alkalmával.

Az Írók Háza létrehozásában neked is szereped van. Hogyan illeszkedik ez bele a jezsuiták terveibe, elképzeléseibe; milyen funkciókat kíván betölteni a hazai egyház életében? Mik a terveitek?

Az újrakezdő jezsuita rend számos nehézséggel küzd, miként az 1950-ben szétszórt többi rend is. Hiányoznak épületeink, rendházaink, eszközeink az apostolkodáshoz. Az 1948-ban és 1956-ban külföldre távozott fiatal rendtagok közül egyesek még munkaképesek; van aki – mint magam is – hazajött, mások nehezen hagyhatják ott az egyetemet, ahol tanítanak vagy egyéb munkaköreik kötik őket. A pasaréti Faludi Ferenc Ház amolyan kommunikációs központ kíván lenni. A jezsuita rend tudatában van a médiumok, a kommunikációs eszközök fontos szerepének. Az új evangelizálásban jelentős szerepe van tehát ezeknek az eszközöknek. Jelenleg a Faludi Ház két jezsuita lap szerkesztőségének ad otthont: a már korábban Kanadából hazaköltözött havi magazinnak, *A Szívnek*, amelynek főszerkesztője P. Sajgó Szabolcs [Amióta P. Sajgó a dobogókői Manréza igazgatója, szerkesztőváltás történt: a lapot P. Nemeshegyi Péter jegyzi és Bárdosy Éva szerkeszti – Sz. F.] és a *Távlatok* című világnézeti, lelkiismereti és kulturális folyóiratnak, amelyet P. Nagy Ferencsel szerkeszttek, s amely 1993-ban már kéthavonként, tehát évente hatszor jelenik meg mintegy száz oldalon! [...]

A Távlatok új folyóiratként lépett a hazai katolikus szellemi életbe – mennyire vállalja a Szolgálat folytatását, milyen új célokat tűzött maga elé, mi indokolta a változtatást?

A *Távlatok* részben folytatja a *Szolgálatot*, amelynek kezdettől fogva társszerkesztője voltam P. Öry Miklós mellett. Az 1989-es fordulat, a Magyarországra való hazatérés lehetősége arra ösztönzött bennünket, hogy módosítsuk a korábban Klagenfurtban, majd Bécsben szerkesztett *Szolgálatot*. Egyrészt, miként már az utóbbi évtizedben a *Szolgálat* is tette – fokozottabban forduljunk a világi hívek felé is; tehát a P. Hunya, majd P. Öry által szerkesztett, elsősorban papi lelkiismeret ápoló-terjesztő lap nyíljk meg Isten egész népe felé. Továbbá a mostani szabad légkör lehetővé teszi, hogy értékeljük, ha kell, bíráljuk a magyar társadalmi-kulturális valóságot, irányt mutatva a szellemi zűrzavarban. Igen lényegesnek tartjuk továbbá a kultúra evangelizálását, a hit és a kultúra párbeszédét, amelyet a Szentatya is sürget. Amolyan „előevangelizálásra” gondolok: széles körű párbeszédre hívőkkel és nem hívőkkel is, mindazokkal, akik nagyra becsülik a kereszténység kultúráját teremtő valóságát.

Vatikáni rádiós tapasztalataiddal hogyan látod az egyházi rádió- és tévéműsorok helyzetét? Melyek a legsürgetőbb feladatok?

Mindenképpen több szakembert kellene bevonni mindkét médiumnál. Tudom, hogy ez pénzkérdés is. Már évek óta sürgettem, magyar egyházi felelősöknél is, hogy képezzenek ki szakembereket a médiumokhoz; felajánlottam, hogy a Vatikáni Rádiónál segítsek fiatal magyar papoknak, hogy beletanuljanak mesterségükbe. A válasz legtöbbször az emberhiányra való hivatkozás volt. De szeretném leszögezni: hiába kérünk műsoridőt az állami rádiónál és televíziónál, ha az adott keretet nem töltjük ki kellőképpen. Egyébként az a nézetem, hogy a kifejezetten „katolikus félórakon” kívül is lehetséges volna valláskultúrára vonatkozó adásokat készíteni. Bármint végződik is az áldatlan média-harc, illetve média-törvény, megfelelő katolikus szakemberekre a jövőben egyre inkább szükség lesz. Ezeknek a szakembereknek a kiképzését tartanám a legsürgetőbb feladatnak. Miként a közéletben

általában, a médiumok területén is elsősorban az elkötelezett és szakképzett világi hívőkre vár az a feladat, hogy „kovász legyenek a tésztában”.

Eddig külföldről tolmácsoltad haza az európai keresztény szellemiséget – most itthon élve, hogyan akarod folytatni ezt a munkát? Hogyan látod a magyar egyház európaiságát, zsinatiságát, milyen irányokba hathatna termékenyítőleg az európai keresztény gondolkodás, esetleg milyen veszélyekkel fenyegeti zsenge magyar egyházunkat?

A Gondviselés által adott lehetőséget kihasználva Rómából tolmácsoltam a zsinati szellemet, tanítást, a modern katolikus gondolkodást. Rádiós és sajtótevékenységem révén igyekeztem ablakot nyitni a világegyházra (huszonöt évig főmunkatársa voltam a *Mérleg*nek is, amelybe számos szemlét és recenziót is írtam). Továbbra is ezt a célt szeretném szolgálni, most már itthonról, felhasználva külföldi tanulmányaim és tapasztalataim „tökéjét”. A magyarországi egyház – miként például a lengyel is – bizonyos szempontból elmaradt a zsinati megújulásban. A kommunista rendszer nyilván késleltette az *aggiornamentót*, a vallásüldöző rendszernek nem volt érdeke, hogy a modern világ felé nyitott, életerős egyház bontakozzék ki. Másrészt pszichológiailag is magyarázható ez a „konzervativizmus”: amikor az egyházat nyomják, üldözik, el akarják szakítani a központtól és az ortodoxiától, óhatatlanul a „konzerválás” arcukat ölti fel. Márpedig – Henri de Lubac-kal szólva – az igazi hűség a helyes haladásban van. A katolikus egyház – II. János Pállal az élen – régít és újat hoz elő a két évezredes keresztény örökségből. A magyarországi egyháznak nyitottnak kell lennie Róma és a világegyház felé, az egészséges zsinati megújulásra kell fáradozniuk egyháziaknak és világiaknak. Ugyanakkor óvakodni kell attól, hogy a bomlasztó kontesztálás megzavarja a híveket. Nem lehet most hirtelen minden „divatos”, és éppen ezért kérészerű nyugati újítást bevezetni. Még az egészséges zsinati – például liturgikus – reform megvalósításához is kellő felvilágosításra, bevezetésre volt szükség. A katolikus médiumoknak az a feladatuk tehát, hogy az egészséges zsinati korszerűsödést, az európai keresztény szellemiség ápolását és az új evangelizálást, illetve „előevangelizálást” szolgálják.

Vigilia, 1993. 3. szám

„Előevangelizálásra van szükség...”

Beszélgetés P. Szabó Ferencsel, a *Távlatok* című folyóirat főszerkesztőjével

Készítette: Bodnár Dániel

Őn nemcsak szerzetes, hanem költő is. [...] A keresztény költő-író egyik feladata, hogy megkísérelje elvezetni a hit örömeire a keresőket?

Igen, s azt kell ábrázolni, ahogyan megélem a valóságot. Ez is egyfajta tanúságtétel. Amikor modern francia és magyar költőkről, írókról írtam, mindig a hit és a hitetlenség, illetve az Isten-keresés kérdésköre érdekelt. Nemcsak kifejezetten hívő költőkkel, írókkal foglalkoztam, hanem azokkal is, akik magukat hitetlennek mondták. Jean-Paul Sartre-ral, Valéryvel, Szabó Lőrincsel vagy Illyés Gyulával, aki sokáig élt a hit senkiföldjén, de élete végén mégiscsak visszatért a katolikus egyházhoz és egyházi temetést kért. A hívő is megéli a hitetlenség kísértését, hiszen a hit és a hitetlenség, a jó és a rossz határvonala nem rajtunk kívül húzódik, nem mondhatjuk, hogy itt vagyunk mi, a jó keresztények, s velünk szemben állnak a gonosz ateisták, a liberálisok meg a kommunisták. Ilyen nincsen. A határvonal a saját szívünkön keresztül húzódik, és mindenkinek – tehát a hívőnek is – meg kell küzdenie a hitetlenség kísértésével. Éppen azért, mert a hit nem látás; Isten végtelenül mély misztérium marad, nem lehet őt átlátni, megragadni. A hit a szabadság és a kegyelem drámája, egy életre elkötelező döntés.

Tavalý megjelent »Csillag után« című kötetében írja, hogy az igazi irodalom mindig transzcendens, még akkor is, ha a szerző nem hiszi Istent, mert valamiképpen kifejezi a Teremtőhöz való viszonyt. Kérem fejtse ki, mit ért ezen?

Az emberi szellemben megvan az abszolút utáni vágy. Az egész élet és filozófia Isten-keresés, mert keressük az abszolútot, amelyhez hozzá akarjuk mérni az ismeretet. A legfőbb igazságot és a legfőbb jószágot szomjazza a szellem, és túllendül minden végesen. Előfordul, hogy valaki a szépséget bálványozza vagy saját alkotása lesz a bálvány, az abszolútum, mint Malraux-nál vagy Szabó Lőrincnél, esetleg valami más véges, de ez már eltévelyedés. Az igazi mély irodalom és művészet mindig az abszolútumnak, a lét végső értelmének a keresése, tehát Isten-keresés. Talán nem is tudnék mondani olyan nagy író, akinél nincs meg ez a vágy. Beigazolódik az, amit Szent Ágoston mond a *Vallomások* elején: „Magadnak, magadhoz teremtettél minket, és nyugtalan a szívünk, amíg meg nem nyugszik Tebenned.” Ezt az éhszomjat, ezt a soha-meg-nem-elégedést és nyugtalanságot látom Babits egész költészetében, s nagyon sok más költőnél is. Adynál is, aki azt írja: „Az Isten van valamiképp minden gondolatnak alján.”

Eszerint keresztény vagy katolikus irodalomról nincs is értelme beszélni?

Olyan értelemben igen, ha a tematikát nézem, ha egy alkotó szoro-sabb értelemben vett katolikus témákat vagy misztériumokat dolgoz fel. Én azonban tágabb értelemben venném a katolikus, ahogyan azt Claudel írja a *Selyemcipőben*: „szép az, ami egyesít, szép az, ami Istenhez emel, nem is tudom másképp nevezni, mint katolikusnak”, tehát egyetemesnek. Ugyanígy Babits is a *Sziget és tenger* bevezető tanulmányában.

Egyes vélemények szerint a katolikus irodalom feladata az lenne, hogy kizárólag a szépet, a jót ábrázolja. Nem áll-e fenn a veszély, hogy így túlságosan idealizált világ tárulna elénk?

Az irodalom, a művészet kifejezés és teremtés is, ahogyan azt Sík Sándor megfogalmazza esztétikájában. Kifejezem önmagam, belső világomat, gondolataimat, ugyanakkor a költészet a létnek szóbeli teremtése, „alapítása”, ahogy Heidegger mondja. A Teremtőt

utánozza, mert bár nem a semmiből, de újat alkot minden művész, és az első feladat, hogy hiteles legyen, az igazat mondja el magáról vagy a valóságról. Ahogyan nincs katolikus fizika vagy tudomány, bizonyos szempontból nincs katolikus költészet sem. Ha egy alkotó hitelesen kifejezi azt, amit megél, akkor nem azt mondja, hogy katolikus költő, hanem olyan katolikus, aki a megélt hitéről tanúskodik. A rút is lehet szép a költészetben, s a valóságban együtt van a jó és a rossz. Az emberi szellem sokszor poklokat jár és azt vetíti ki. A többlet, amit egy katolikus alkotó ad, hogy kifejezi, miként gondol-kodik a létről, tehát a rosszról is, amit nem tagadhat. Mindig a jó és a rossz küzdelméről van szó, ezt kell hitelesen ábrázolni. Ha egy katolikus költő igazán hisz, akkor azt fejezi ki, hogy a kegyelem erejével képes legyőzni a sötétség erőit. Az emberi valósághoz tartozik a bűn is. A megbánt bűnök Isten irgalmát jelzik: sokszor a bűnbánatban találkozunk legszemélyesebben a Szeretet-Istennel.

Őn a Távlatok című folyóirat főszerkesztője. Mint gyakorlott lapszerkesztő, mivel magyarázza, hogy a magyar katolikus egyházban van bizonyos közömbösség a kommunikáció iránt?

Sajnos a magyar katolikusok nem ismerték még fel kellőképpen a sajtó és a média jelentőségét. Az egyházi vezetésnek nagyon sok új feladata van, és nem tudták még megállapítani a megfelelő sorrendet. A püspökkari értekezleteknek az igazán fontos dolgokkal kellene alaposabban foglalkozniuk. Időnként hiányzik a tervszerűség, nem látjuk a lelkipásztori koncepciót. Pedig a média-ügyekkel mindenképpen kiemelten kellene törődni. Nem elégséges több időt követelni, megfelelő szakembereket kellene kiképezni, és pénzt is fordítani erre. Nemcsak a papokra gondolok, hanem világiak bevonására is.

Vajon a katolikus egyháznak mennyire sikerült megszólítania a magyar társadalmat 1990 óta?

Nem túlságosan sikerült. Az emberek nagy része nemigen figyel a katolikus egyházra, ennek egyik magyarázata talán az, hogy a hierarchia nem lépett fel markánsan az embereket valóban érdeklő, égető kérdésekben. Sokan hangoztatják az egyház ellenfelei közül, hogy az egyház ne politizáljon. A hierarchiának az egyház szociális tanítása alapján határozott irányelveket kellett volna adnia, például a tavalyi választások előtt. Tudomásul kell venni, hogy mindennek köze van az üdvösségünkhöz, így a politikának is. Daniélou jezsuita atyának van egy könyve: *Az imádság politikai probléma*. Még ha érezzük is az ateista örökség nyomait, az elkötelezett világiaknak arra kell törekedniük, hogy a közélet erkölcsé megközelítse valamiképp az evangéliumi eszményt. Úgysem érzük azt el, de kötelességünk a legjobbra törekedni az élet minden területén. Bár a pluralista társadalomban minimális konszenzusra szükség van, kötelesek vagyunk hirdetni, hogy mit tartunk eszményinek, s nem tehetjük lejjebb a mércét, mondván, hogy a társadalom nem „vevő” az értékeinkre. Az, hogy tiszteljük a másik véleményét és készek vagyunk a párbeszédre, nem jelenti, hogy elmoszuk a különbségeket. Nem szabad lemondanunk eszményeinkről, még akkor sem, ha mi magunk sem tudjuk azokat tökéletesen megvalósítani. Sem a hit, sem az erkölcs nem lehet ugyanis demokratikus szavazás kérdése, mondván, hogy a többséghez kell igazítanunk a világnézetünket.

Mi indokolta, hogy a Távlatok sorozatot kezdett a magyar katolikus egyház megújulásának szükségességéről?

Kötelességünknek tartjuk, hogy foglalkozzunk az egyház ügyeivel, hiszen itt élünk, itt kell teljesítenünk a küldetésünket. Ezért szükséges fölmérni a helyzetet: hol tartunk, s miként lehetne megvalósítani az új-evangelizálást, amelyet a pápa is sürget. A feladatok nagyok, szükséges a tájékozódás. Ezért nyitottuk a fórumot, mindenki szóljon hozzá a különböző

kérdésekhez, így a Bulányi-ügyhöz is. Ez tabu-téma volt, mi viszont úgy gondoljuk, az egyháznak szüksége van a belső dialógusra, hogy előre léphessünk az egység felé.

Egyes vélemények szerint Magyarországon ma az erkölcsi válság mélyebb, mint a gazdasági. Missziós terület lettünk?

Eléggé elpogányosodtunk, bár nem jobban, mint más országok. Ma már egész Európa missziós terület. Kétségtelen, hogy súlyos az erkölcsi válság. Egy bizonyos szellemi vákuum is létezik. Nemcsak az elkereszténytelenedésről van szó, arról, hogy több nemzedék nőtt fel úgy, hogy semmit sem tud a vallásról, a kereszténységről, hanem egyáltalán az emberi erkölcsök, az etikai tartás hiánya aggasztó. Az értékek meginogtak, nincsenek eszmények, s nagy baj, hogy a fiatalság jelentős része kiábrándult. 1956-ban a fiatalok az életüket adták a szabadságért. Ma viszont nem látom, hogy bárki a szabadságért vagy a hazáért életét adná. A fiatalokat talán még a meggazdagodás sem izgatja, máról holnapra élnek, lötyögő, anarchista réteg kezd közöttük kialakulni, nincs perspektíva előttük. Hiányzik a távlat, hiányoznak az eszmények és az áldozatvállalás is. Hiszem, hogy az egyházi mozgalmak, a katolikus gimnáziumok mások, van még vonzásuk. Az ország vezetőinek és a médiumoknak nemcsak a gazdaság ügyeivel kellene foglalkozniuk, hanem az erkölcsi neveléssel is.

Mi lehet a keresztény ember feladata ebben a helyzetben?

Az, hogy élje a kereszténységét és arról tanúskodjék. Nem hiszem, hogy tömegesen vissza lehetne hódítani az embereket, a »világhódító kereszténység« ma már triumfalizmusnak tűnik, de biztos, hogy aprómunkával sok mindent lehetne tenni. A családban kell kezdeni, a gyermekek nevelésével, de itt is gond, hogy a családok szétesnek, s a gyerekek előtt nincs jó példa. Jelentős lehet abban is a média szerepe, hogy ne csak azokhoz szóljunk, akik eljönnek a misére. Előevangelizálásra van szükség ebben a szekularizált országban. Megszólítani az embereket, a nem hívőket is. A püspöki karnak tudatosítania kellene, nem elég a hittant megszerveznünk vagy prédikálnunk a templomokban a híveknek, hanem a keresők nagy tömegét is el kellene valahogyan érnünk. Erre a média a legalkalmasabb eszköz, ezért van szükség megfelelő szakemberekre. S ami nagyon lényeges: érdemben kell válaszolnunk a mások által fölvetett problémákra. Sokszor éppen ezekről hallgatunk, mert jaj, mit mondanak akkor a liberálisok, meg mások, akik ellenségesek velünk. A keresztény igazságokat mindenképpen felszínre kell hozni, fel kell világosítani az embereket. Rengeteg egyházellenes dolgot terjesztenek, megjelentetnek Jézusról hamis könyveket és senki sem emel szót. Pedig válaszolnunk kell, mert ha nem tesszük, tovább élnek rólunk a tévképzetek. Természetesen ahhoz, hogy egy témáról valaki vitatkozni tudjon, fel kell készülnie. Ezért kell minél előbb hozzálatni a megfelelő szakemberképzéshez. Nemcsak a média technikáját kell elsajátítani, hanem valláskultúrára, egyházi műveltségre is szükség van.

Közeledik a húsvét, a legnagyobb keresztény ünnep. Mit jelent ma Jézus üzenete, közeledve a kétezredik jubileumi évhez?

Még ebben a sötét korszakban is húsvét a fény, a világosság, az öröm, hiszen a feltámadt Jézus legyőzte a bűnt és diadalmaskodott. Ez igazi győzelem. Az ő feltámadásába vetett hitünk győzi le a reménytelenséget és a sötétséget; ha mi reménykedünk, s ebből öröm fakad, ez azért van, mert tudjuk, hogy örök életünk van. A keresztén meghalt és feltámadt Krisztus véglegesen legyőzte a rosszat, s ha hiszünk és csatlakozunk hozzá, akkor vele együtt átmegyünk a halálból az életre.

Magyar Kurír, 1996. április 11,

A teljesebb és hitelesebb Prohászkaért

Beszélgetés Szabó Ferenc jezsuita teológussal

Készítette: Péntek Imre

A nagy katolikus gondolkodó, tudós fehérvári püspök életműve és hagyatéka ismét a figyelem középpontjába került. Ezt jelzik a különféle publikációk, amelyek eddig ismeretlen kéziratokról adnak hírt, elemzést, korábban elsikkadt, elveszettnek hitt dokumentumokat tárnak fel, újszerű összefüggésekre világítanak rá. Munkásságának egyik legavatottabb ismerője, Szabó Ferenc jezsuita teológus, aki már évtizedekkel ezelőtt az emigráns sajtóban is szorgalmazta az elakadt munka újraindítását, s több írásában foglalkozott a teológus és társadalombölcselelő eszmevilágával, őt tekintve a katolicizmust megújítók egyik korai előfutárának. Nem véletlenül vállalt szerepet a fehérvári Ottokár Püspök Alapítvány létrehozásában és tevékenységében, mely a további kutatásoknak kíván anyagi, szervezeti és szellemi műhelyt biztosítani. Legutóbbi ülésükön sokoldalú tématervet fogadtak el, amely a kutatások keretét megszabja az elkövetkező évekre. Szabó Ferencsel egyik kutatónapján a fehérvári püspökségen beszélgettünk a feladatokról és teendőkről, mindarról, aminek segítségével a Prohászka-életmű ismét méltó helyére kerülhet a magyar szellemi életben.

Mi indokolja Prohászka szellemiségének időszerűségét?

A magam részéről mindig meg voltam győződve arról, hogy ez az időszerűség máig ható, s napjainkban csak növekszik ennek a fölismerésnek az érvénye. Harminc évvel ezelőtt Párizsban írtam egy nagyobb tanulmányt, az *Ahogy lehet* című folyóiratban jelent meg, mely ezt tárgyalta, s később is számos cikkben, tanulmányban bontottam ki Prohászka eszmevilágát. Főleg három ponton fűrtam le életművében. Az egyik pont: Prohászka és a szociális kérdés. Ráműtöttem, mennyire nyitott volt a szociális eszmék iránt. A fiatal Prohászka, amikor Rómából hazatért, lefordította és terjesztette XIII. Leo *Rerum novarum* című körlevelét, kiállt a szociális igazságosság mellett; szinte vészkiáltásként hangoztatta, ha nem teszünk valamit ezen a téren, akkor a szociáldemokrácia, a szocializmus tért hódít, és jönnek a kommunisták, ami meg is történt 1919-ben. Nemcsak elvben hangoztatta a szociális igazságosságot, személyes példát is adott, amikor a tízes években Ósiben és Tésén örökbérleteket kezdett kialakítani saját püspöki birtokán. Ez a gesztusa nem tetszett sem a magas egyházi méltóságoknak, sem a főuraknak, akik ezért a „vörös” jelzőt ragasztották rá. A gáncsoskodóknak azt üzentte: „aki engem kommunizmussal vádol, annak azt válaszolom, hogy nem akarok semmi mást, mint amit XIII. Leo pápa akar”. Még utalhatnék arra is, milyen elmélyült tanulmányt írt például Marx értékeléséről. A másik pont a tudomány, a természettudomány és a hit kapcsolata. Főleg a geológiával, a fejlődéstudományokkal foglalkozott, lásd a *Föld és Ég* című művét. Prohászka nagyon jól látta azt, amit később XII. Pius *Divino afflante Spiritu* kezdetű körlevelében, majd pedig a II. vatikáni zsinat a kinyilatkoztatásról szóló dokumentumában leszögezett, tudniillik, hogy a Szentírásban különféle irodalmi műfajok vannak, nem kell szó szerint venni bizonyos kijelentéseket a világ szerkezetére, a csillagrendszerre vonatkozóan, így például a hatnapos teremtéstörténetet nem kell „egyeztetni” az evolúciós elméletekkel.

Ez a felfogás új távlatot nyit a tudomány és a hit konfliktusában...

Valóban. Nemrég, tízéves kutatómunka után – melyet Poupard bíboros vezetett – II. János Pál pápa rehabilitálta Galileit, akit a XVII. században a Szent Officium hallgatásra ítelt. Galilei vétett abban, hogy a heliocentrikus világméretre vonatkozó hipotézisét *Dialogus* című művében a tilalom ellenére hirdette, megsértve az akkori pápát is; a Szent Officium

teológusai pedig abban tévedtek, hogy a Szentírás bizonyos szövegeit akarták egyeztetni az akkori természettudományos nézetekkel. Galilei jól látta azt, amit ma már alapvetőnek tartunk az Írás-értelmezésben, és amit a Szentatya most – Barónius bíborost idézve – így fejezett ki: „A Szentlélek nem azt akarta megmondani nekünk, hogyan forog az ég, hanem hogy hogyan jutunk az égbe.” Vagyis vallási, üdvösségünkre vonatkozó igazságokat nyilatkoztatott ki a kor nyelvén, az akkori világkép keretében, és nem természettudományos ismereteket kívánt közölni. Nos, ezt nagyon jól látta Prohászka és kereste a párbeszédet ugyanúgy, mint Teilhard de Chardin, a jezsuita paleontológus, a hit és a tudomány között. Ami rendkívül korszerű – mondjuk így – „hozzaállás”. Ne féljünk – mondja – a tudományos kutatástól, hiszen egyetlen igazság van, amelyet a természettudomány is és a hittudomány is a saját módszerével közelít meg. Tanításának ez is lényeges vonatkozása. A mostani pápa ugyancsak szorgalmazza hit és tudomány párbeszédét; külön római tanácsot hozott létre ennek a kérdéskörnek a tanulmányozására.

Őn sokszor kifejtette, milyen nagy hatást tett Prohászka gondolkodására a századelő modern filozófiája, különösen Bergsoné...

Igen, ez a harmadik pont, amely már korán foglalkoztatott. Mindig izgatott Prohászka kapcsolata a modern filozófiával, nevezetesen a bergsonizmussal. Henri Bergson francia filozófus rendkívüli befolyást gyakorolt kora szellemi életére, a franciára és másokéra is azzal, hogy megtörte a XIX. század pozitívista, materialista szemléletét. Filozófiája sokaknak valóságos felszabadulást jelentett. Itt megemlítem Dienes Valéria nevét, aki Bergson fordította, azután 1924-ben Prohászka lelki leánya lett; 1924 és 1927 között bensőséges szellemi-lelki barátság alakult ki közöttük, s ekkor sokat beszélgettek Bergsonról. Dienes Valéria is a századelőre vezette vissza megtérését, mert 1909 körül hallgatta Bergson kurzusait Párizsban, a Collège de France-ban. Babits Mihály is részben az ő közvetítésével ismerte meg Bergson tanait. Később Dienes Valéria, aki azután Teilhard de Chardint is fordított, valamiképp ötvözte Bergson, Teilhard és Prohászka eszméit. Ez nem véletlen, hiszen Teilhard is sokat tanult Bergsontól, miként Prohászka és Dienes Valéria is. Szóval a forrás a bergsonizmus volt: főleg abban, ami a teremtésre és a fejlődésre vonatkozik. Tudjuk, hogy az élettendület, az élan vital és a „teremtő fejlődés” lényeges felismerései Bergson felfogásának, továbbá az emlékezet és a tartam. Azt hirdette, hogy az idő folyamán, a fejlődés során valami új keletkezik. A világ fejlődésben lévő valóság, genezis; ezt a dinamikus szemléletet látjuk az említett gondolkodóknál...

Őn a Napfogyatkozás című kötetében szembenézett a világi és egyházi modernizmus jelenségeivel is. Ebben milyen szerepet játszik Prohászka?

Külön tárgyalást érdemel Prohászka *modern katolicizmusa*, amely félszázaddal előzte meg a zsinatot. Erről szól egy kis füzet, amelyet 1911-ben indexre tett Róma, a *Több békességet* című cikkével és *Az intellektualizmus túlhajtásai* című akadémiai székfoglalójával együtt. A székfoglalóban egy bizonyos racionalizmus ellen emel szót (az intellektualizmus helyett racionalizmust kellene mondani), és a tett, az élet, a tapasztalat elsőbbségét hirdeti az elvont fogalmi gondolkodással szemben. A modern katolicizmusban pedig az egyház reformját sürgette. Egy 1919-es hosszú naplójegyzetében is olyan eszmét hirdet, amelyet a II. vatikáni zsinat valósított meg. A világi hívek szerepe az egyházban, a népnyelvű liturgia, a nyitottság a modern világ felé, a szociális reformok mind felbukkannak írásaiban. Prohászka tehát valóban a II. vatikáni zsinat előhírnökének tekinthetjük. Éppen a zsinat következtében sok minden megváltozott az egyházban, azért ma már nem tűnik olyan forradalminak az ő szemlélete. Elveit, melyeket a zsinat is elfogadott, még jórészt át kell ültetni a gyakorlatba, meg kell valósítani, ahogy azt a Szentatya sürgette magyarországi látogatása során is. Tehát ebben a követelményben látom Prohászka időszerűségét.

A visszaszorítottság időszakában mit és mennyit tehetett az egyház Prohászka szellemiségének ébrentartásáért?

Köztudott, hogy az elmúlt évtizedekben – a kommunista időkben – nemigen lehetett itthon foglalkozni az ő eszméivel. Mégis, 1974 karácsonyára Rónay Györggyel megjelentettük a *Vigilia* különszámát, amelyben több Prohászka-kutató írása olvasható. Közülük néhányan Gergely Jenő tanulmányaira válaszoltak, amelyek elindították az életmű körüli vitát. Gergely Jenő is elismerte Prohászka haladó szemléletét, tudniillik, ami 1919 előtti tevékenységére vonatkozik. De az 1919 utáni Prohászkat ő is, meg sokan mások is, egyszerűen a keresztény kurzushoz sorolták, mondván, hogy a reakciós Horthyt támogatta... (Gergely Jenő azóta már kiigazította véleményét.) Nem volt veszélytelen ez a kezdeményezés, mégis elindult valami... Vass Péter piarista továbblépett és Belon Gellért, a későbbi püspök együttműködött vele: háromkötetes antológiát szándékoztak kiadni, amelybe fölvettek volna kiadatlan naplókat is, és más, például indexre került írásokat, de ezt a tervet az egyházi és a politikai cenzúra megghiúsította. Csak egyetlen kötetnyi anyag jelent meg 1990-ben Koncz Lajos gondozásában. Így a kiadatlan írások jórészt még közlésre várnak. Az Ottokár Püspök Alapítvány azért alakult, hogy egy kutatócsoport hozzáfogjon Prohászka szellemi hagyatékának módszeres feldolgozásához. Mindenekelőtt publikálni kellene kiadatlan naplóit, a gazdag Shvoy-hagyatékot. [Azóta megjelent három kötetben a *Naplójegyzetek* teljes anyaga – Sz. F.] Azután főleg a leveleket kellene közzé tenni (tíz-tizenötezer levélről van szó); ezeket részben összegyűjtötték, de még sok lappang. Vass Péter piarista és Belon Gellért püspök már elkezdtek a rendezést. Én magam feldolgozom Prohászka és a modernizmus kapcsolatát. [Közben már elkészítettem egy nyolcvan oldalas tanulmányt, amely megjelent a *Prohászka emlékezete* című kötetben – Sz. F.]

Úgy tudom, meglehetősen széles skálájú tématerv született a munka elvégzésére...

Igen, előző fehérvári megbeszélésünkön próbáltuk szétosztani a szerepeket, a feladatokat. Máris vannak jelentkezők, akik bekapcsolódtak a műhelymunkába, s vállalt témáikon dolgoznak. Ez év októberében szimpóziumot rendezünk Fehérváron, mely képet ad az eddigi eredményekről. Ha terveink sikerülnek, az itt elhangzó előadások kötetben is megjelennek. Egyszer majd el kell készíteni Prohászka fontosabb műveinek kritikai kiadását. Schütz Antal Prohászka halála után igen nagy munkát végzett, amikor összegyűjtött írásait kiadta huszonöt kötetben, de sokszor pontatlan az átírás, részletesebb jegyzetanyagra volna szükség, s az ismert műveket ki kellene egészíteni a kiadatlan naplókval és más kéziratokkal. Ez a Fehérváron összegyűlt csoport, amelyik felvette az elejtett fonalat, a kutatás első fázisát végzi, hiszen több évtizedre szóló munka halmozódott föl. Illyés Gyula panasolta fel a hatvanas években *Babits szemébe nézni* című írásában, hogy a magyar nép tékozló, nagy kincseit elherdálja, jóllehet kevés olyan kiváló szellemünk van, mint Babits – és én hozzáteszem: mint Pázmány és Prohászka –, akik európai mércével mérve is jelentős egyéniségek.

Árgus, 1995. 4–5. szám

Előevangelizáció: a hit és a kultúra párbeszéde

Beszélgetés P. Szabó Ferenc költővel, a *Távlatok* című folyóirat főszerkesztőjével

Készítette: Gyepes Aranka

Az idén egy szerzetespap, Szabó Ferenc jezsuita atya kapta meg az Illyés Gyula-díjat, aki – mint az oklevélen olvasható – „hazai visszhangra nem is számítva, évtizedeken át folytatott bámulatosan gazdag írói munkásságot, melyben kiemelt helyet foglalnak el a XX. századi nagy francia költők és ihletett teológusok fordításai és elmélyült kritikai elemzésük”. A díjátadáskor Szörényi László a laudációban utalt rá: az írók, gondolkodók, értelmiségiek – különösen az emigrációban élők – örökként virrasztottak a negyven évig tartó sötétségben. Az emigráns örökösök között játszott kiemelkedő szerepet Szabó Ferenc is (vö. *Távlatok* 96/5.). A neves teológust és írókat a szlovákiai magyar katolikusok elsősorban a *Távlatok* főszerkesztőjeként ismerhették meg, de lapunk hasábjain számos versével is találkozhattak az olvasók.

Ön huszonöt évig dolgozott a Vatikáni Rádió magyar tagozatán. Hogyan került erre a fontos „örhelyre”, ott, akkor mit tartott a küldetéséből eredő legfontosabb feladatnak?

Az 56-os forradalom után jezsuita novíciusként és magyar–francia szakos bölcsészhallgatóként kerültem ki Ausztriába, majd Belgiumba, ahol teológiát és filozófiát tanultam, és Párizsban doktoráltam teológiából. Végül mégsem lettem tanár. A II. vatikáni zsinat másnapján, 1967. január 1-jén kerültem a Vatikáni Rádióhoz. Legfőbb feladatomból az volt, hogy Magyarország és általában a magyar hallgatók felé közvetítsem a zsinat tanítását. Elsősorban a Szentszék híreit és a pápai megnyilatkozásokat ismertettük, különféle sorozatokat tartottam a zsinat tanításából, de interjúkat is készítettem magyarországi személyiségekkel is: megszólaltak nemcsak egyháziak, hanem a kultúra olyan képviselői is, mint Pilinszky János vagy Rónay György. A kulturális, irodalomkritikai és évfordulós adásokat felhasználtuk arra, amit én előevangelizációnak mondok. II. János Pál pápa is hangsúlyozza a hit és a kultúra párbeszédét. Ebben a szekularizált világban, a posztkommunista korszakban nagyon fontos, hogy azokkal is párbeszédet folytassunk, akik nem mennek be a templomba, sem a hittanterembe. Mi egyháziak nem vonulhatunk gettóba. [...]

Írói munkásságában hogyan nyilvánul meg az előevangelizáció, a hit és a kultúra párbeszéde?

Az európai kultúrát áthatotta a kereszténység, s az irodalomban ez mély nyomokat hagyott. Amikor modern francia és magyar költőkkel, írókkal foglalkoztam, mindig a hit és a hitetlenség kérdéseire figyeltem. »*Csillag után*« című nemrég megjelent kötetemben az Istenkeresést követem nyomon a magyar irodalomban. [...]

Ön szerzetespap és költő, sőt költészetében ihletforrásként a szerelem is jelen van. Hogyan fér meg a kettő egymással. Nem korlátozza-e életállapota költészetének kiteljesedésében?

[...] Az írók, a költők, a művészek sokkal inkább átélnek az élet egzisztenciális problémáit, mint a szobatudósok. Amikor a hit és hitetlenség problémáját tanulmányoztam, magam is végigküszködtem ezeket a kérdéseket. Kamaszkorom óta foglalkoztatott a lét értelme, majd Heideggernél és többi filozófusnál találkoztam ismét ezekkel az egzisztenciális kérdésekkel. Nos, ezek a kérdések vissza-visszatérnek teológiai-filozófiai eszmélődéseimben, de költeményeimben is. Aki a verseimet olvassa, gyakran találkozik ezzel a két témával: *a halál*

és a szerelem – thanatosz és erosz. Az emberbe visszatér a haláltól való szorongás. Jézus is szorongott a haláltól, és mindannyian átmegyünk ezen a bizonytalanul biztos vég előtti szorongáson. Az élet értelmét én a keresztény hitben találtam meg, és a hivatásomhoz tartozik, hogy másokat is segítsek elvezetni az igazsághoz, amely nem más, mint egy személy: Jézus Krisztus.

Az persze furcsa, ha egy szerzetes a szerelemről beszél, de ember vagyok és semmi sem idegen tőlem, ami emberi. Verseimben vannak emlékezések fiatalkori szerelmekre, amikor még nem tartoztam a rendbe. De ez később is megtörtént. Az ember találkozik valakivel, és ez az érzés felébred a lelkében. Ez tulajdonképpen megnyílás mások felé. Babits vallja: a nagy szeretet vezette tovább és fényt mutatott számára, hogy kilépjen a maga szűk kis világából, fölfedezze a másikat, és együtt nézzenek előre. Ahogy Exupéry mondja: nemcsak egymást nézni, hanem előre és fölfelé is... Én ezt természetesen a költészetemben szublimáltam, hiszen elköteleztem magam a szerzetesi életre. Igazában a hivatásom – az, hogy Isten kiválasztott erre a pályára – nem korlátoz abban, hogy a lehető legszélesebb skálán szólaljon meg a költészetem.

Doktori értekezésében Szent Ambrus krisztológiáját dolgozta fel. Hogyan fejeződik ki a Krisztus-élmény az Ön teológiájában és életfilozófiájában?

A teológia ágai közül elsősorban a krisztológiát művelem. Figyelem a krisztológia fejlődését. A *Mérlegbe* általában én írtam ilyen tárgyú szemléket, volt előadássorozatam a szegedi szemináriumban és a *Teológiai Zsebkönyvek* sorozatban megjelent egy könyvem *Jézus Krisztus* címmel, amelyet a szemináriumban tankönyvként használnak. Ha prédikálok, lelkigyakorlatot, rekollekciót tartok, nemcsak elvont igazságokat hirdetek, hanem, amit megéltem, ami az evangélium lényege: Jézus Krisztus személye, aki megragadott engem, akinek követésére Jézus Társaságában, a jezsuita rendben vállalkoztam. Követem őt, ami nem azt jelenti, hogy az ember mindennap tökéletesen megvalósítja az eszményt; ellenkezőleg minden este megállapítom: bár megcéloztam az eszményt, de sokkal kevesebbet tettem... De nem mondok le róla, követem azt, amire az Úr kiválasztott, az ő irgalmára számítok, hogy teljesítsem azt a küldetést, mert az Úr hűséges az én gyarlóságaim ellenére is.

Ön a magyar jezsuiták folyóiratának, a Távlatoknak a főszerkesztője. Mit kell tudni a lapról, kinek szól, milyen a témaszerkezete?

Korábban a *Szolgálat* társszerkesztője voltam, amely papok számára készült. A *Távlatok* a rendszerváltás táján indult és a keresztény értelmiséget kívánja megszólítani. A nemrég végzett olvasói ankét eredménye azt bizonyítja, hogy a lapnak jó a fogadtatása, tehát teljesíti küldetését. A *Távlatok* hasábjain is helyet adunk a hit és a kultúra párbeszédének, tekintve, hogy az olvasók részéről a lelkiség mellett szinte egyenlő mértékben jelentkeznek a szellemi, illetve világnézeti tájékozódás és a kultúra igénye. Másrészt közelebbről figyeljük és bíráljuk a magyar valóságot, egyházi és társadalmi-politikai életet, hogy segítsük a hívőket a politikai tájékozódásban, a közéleti elkötelezettségben és az újraevangelizálásban.

Remény, 1996. november 24.

„Az öröm örökkévaló”

Adventi beszélgetés Szabó Ferenc jezsuita atyával

Készítette: Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván

Pater Szabó Ferenc költő, műfordító, teológus, tudós, irodalomtörténész, a Vatikáni Rádió magyar adásának volt vezetője, a Távlatok című folyóirat főszerkesztője. Melyik hivatást vállalja a legszívesebben?

Nehéz erre válaszolni. Talán jobban jellemezné tevékenységemet ez a meghatározás: világnézeti író. Mindig az élet értelmének keresése foglalkoztatott. Már amikor nagydiákként a zalai erdőszélen sétálgattam – ezt meg is írtam a *Jelek az éjszakában* című könyvem elején –, fölvettem magamnak azokat a kérdéseket, amelyeket később Heideggernél olvastam, vagyis ilyeneket: miért létezik egyáltalán valami, s mi lenne, ha semmi sem lenne. Elképzeltem az abszolút semmit, és majdnem beleszédültem ebbe. Mivel most valami létezik, mindig kellett valaminek léteznie, mert a semmiből semmi sem lesz. Ilyen gondolatokkal foglalkoztam, és ez végigvonul az egész életemen. Az értelemkeresés Isten-keresés – ahogyan Pauler Ákos, a magyar filozófus mondta: a filozófia és az emberi élet Isten-keresés. Ezt lehet értelemkeresésének is mondani, ahogyan Illyés is tette egyik reflexiójában. Végző soron az abszolútumot keressük, ez az a nyugtalan szív, amelyről Ágoston írt a *Vallomások* elején. Persze elsősorban jezsuita szerzetes vagyok.

Az előző felsorolásból kimaradt az, hogy Szabó Ferenc az Illyés Gyula-díj ez évi kitüntetettje. A rangos díj odaítélésével nemcsak gazdag műfordítói tevékenységét értékelték, hanem azt is, hogy a költő és filozófus „a magyarországi olvasóközönségtől távol, hazai visszhangra nem is számítva évtizedeken át folytatott bámulatosan gazdag írói munkásságot”. Mit jelentett Szabó Ferencnek ez a díj?

Igen megörvendeztetett. Éppen Rómában voltam, a Vatikáni Rádiónál helyettesítettem, amikor megtudtam, hogy a Tokaji Íróklubban át akarják adni a díjat. Hubay Miklósék nagylelkű segítségével hazarepülhettem és átvehettem a díjat, azután visszamentem Rómába. Jólesett, hogy itthon is elismerték külföldi tevékenységemet, hiszen amikor a szellemi vasfüggöny még létezett, mi Rómából segítettük az itthoniakat, a magyar egyházat, a hívőket a tájékozódásban. Előzőleg Andrásfalvy Bertalantól megkaptam a Pro Cultura Hungarica-díjat, s már az is ennek a tevékenységnek az elismerése volt.

Az Illyéssel tűnődve című vers költőjének valószínűleg nemcsak a díj volt fontos, hanem az is, akiről elnevezték.

Én is a „puszták népéből” származom, apám cseléd volt, így hát nagy élvezettel olvastam annak idején a *Puszták népét*. Azután Illyés Gyula párizsi élményei is igen megragadtak, hiszen két és fél évet magam is ott töltöttem. Valahogyan rokonnak éreztem magam övele. Talán a prózáját és az esszéit jobban szerettem, mint a verseit, bár van néhány nagy verse, amelyet különösen is kedvelek. Amikor elküldtem Flórának, Illyés Gyula feleségének *Zsoltárhangon* című kötetemet, amelyben ez a vers is szerepel, ő elküldte nekem dedikálva följegyzéseit József Attiláról.

Bár már érintettük az ágostoni „nyugtalan szív” kifejezést, vissza kell még térnünk hozzá, hiszen úgy tűnik, Szabó Ferenc életét alapvetően meghatározza ez a gondolat.

Ez nemcsak az én életemet jellemzi, hanem általában az emberi életet, ahogyan Babits is írja: a soha-meg-nem-elégedés. Az emberben benne van a végtelen vágy, akár a végső igazság, akár a jóság utáni vágy. Benne van ez Don Juanban is és mindazokban, akik az

élvezeteket egymásra halmozzák, de soha nem elégülnek ki, azért, mert az ember Istenhez rendelt lény. Ahogyan Ágoston mondja: *fecisti nos ad Te* – azaz magadhoz, magadnak teremtettél minket, és nyugtalan a szívünk, amíg meg nem nyugszik Tebenned. Minden végesen túllendül a szellem – egyébként filozófiailag is lehet elemezni ezt a szellemi dinamizmust, ez az úgynevezett transzcendentális módszer lényege. Az emberi élet ilyen nyugtalanság, mert nem elégít ki bennünket a véges – akár igazságról van szó, akár jóságról. Az abszolútum mozgat bennünket.

„Látás nélkül is szerethetünk” – írja Szabó Ferenc. Egy élet tanulsága, bölcsessége ez a szép gondolat?

Igen. Ahogyan az ember öregszik, egyre inkább látja, hogy végül is semmit se tud, hiába tanult annyi mindent: teológiát, filozófiát. A hit se látás, a látás majd odaát lesz. Tehát valamiképpen éjszakában járunk. Vannak csillagok, támpontok, de mégsem látunk. Tükör által homályosan – ahogyan Szent Pál mondja. Majd a hit látássá tökéletesül, és a remény is beteljesül, egyedül a szeretet marad meg. És már most szerethetünk: a sötétben is, az éjszakában is. Tehetünk jót, hogy egy kicsit jobb legyen a világ. A hominizáció megtörtént, tehát az emberré levés, de humanizálni kell ezt a barbár világot. Ez lenne a feladatunk, mert csak a humanizált világot divinizálhatja, istenítheti meg, alakíthatja át istenivé a Szentlélek. Victor Hugo írja valahol, hogy az Isten jelenlétét valahogy úgy megérezzük, mint a napfényt a bőrünkön. Mint ahogyan a vakok is érezhetnek jelenlétet, még ha nem látnak is. Arról van szó tehát, hogy az Isten jelen van, ahogyan Pál hirdette az Areopagoszon: „benne élünk, mozgunk és vagyunk”, csak meg kell érezni ezt a jelenlétet. És itt van a modern ember tragédiája, amit a nietzschei metaforával, „az Isten meghalt” kifejezéssel szoktak jelölni, tudniillik, hogy meghalt a *tudatban* az Isten – hiszen az örökkévaló nem halhat meg –, és az ember elveszítette az Isten iránti, a jelenléte iránti érzéket. A zsolttáros nagy költők a *Védáktól* kezdve Assisi Szent Ferencen át Claudelig megéreztek vagy észrevették a teremtésben a Teremtő nyomait. És az ember, ha saját lelkébe tekint, ott is fölfedezheti az Isten-képmasszát, de ha nincs meg ez az érzéke, akkor számára nem létezik ez az Isten. Az esztétikai szép-élményhez tudnám ezt hasonlítani. Nézem azt a képet. A takarítónő letörli, mert úgy kezeli, mint egy tárgyat. De ha bennem megvan a szubjektív mélység, és valamiképpen egybeesem a teremtő mozdulattal – ez az intuíció Bergson szerint –, valamiképpen beléhatolok a tárgyba, és még inkább a személyekbe, így egybeesem azzal, ami benne egyedülálló, s így újrateremttem a műalkotást.

»Csillag után« című tanulmánykötetében, amely a következő alcímet viseli: *Istenkeresés a modern irodalomban, többek között József Attila Isten-élményével is foglalkozik. A költő híres-hírhedt sorai: „Nincsen apám, se anyám / Se istenem, se hazám” még ma is istentagadásnak értékelhetők?*

Válaszként idézhetném a *József Attila Istene* című versemet, illetve a *Távlatok* című folyóirat karácsonyi számában megjelenő tanulmányomat József Attila Isten-élményéről. Ma már lehet erről a témáról beszélni, és nagyon értékes tanulmányok jelentek meg az utóbbi időben, melyeket én is fölhasználtam. Rómában, a legutóbbi hungarológiai kongresszuson is elhangzott néhány, s én is elmondtam erről a véleményemet. Kicsit vitatkozom Beney Zsuzsával is. Én nem József Attila Isten-képéről beszélnék, hanem Isten-élményéről. Ő, akárcsak Ady, hitetlenül is hívó volt. Én azt mondom: az is lehet hiteles Isten-élmény, hogy az ember az Isten hiányát érzi, és mintegy megteremti őt. Egyik utolsó töredékében így ír: „Édesanyám, egyetlen, drága, / te szüzesség kinyílt virága, / önnön fájdalmad boldogsága. / Istent alkotok (szívem szenved), / hogy élhess, hogy teremtsen mennyet, / hogy jó legyek s utánad menjek!” A theopoézist megtaláljuk József Attilánál is. A hiány, az űr állandóan visszatér utolsó korszakában, hiszen a *Bukj föl az árból* című versét is így zárja: „és úgy

nézek farkasszemet, / emberarcú, a hiányoddal.” Ebben a tanulmányban idézem Unamunot, aki spanyol Kierkegaard-ként azt jegyzi fel naplójába, hogy az is lehet már kezdeti kegyelem, ha az ember az Isten hiányát érzi. De sok szép József Attila-verset idézhetnénk, például a *Betlehemi királyokat*, amely most, karácsony közeledtével nagyon is időszerű.

A versekben a leggyakrabban előforduló szavak: csillag, csend, ősz, éjszaka. Ezek a dekadenciát sugalló kifejezések ellentmondanak Szabó Ferenc életfelfogásának. Helyesen látjuk ezt?

Nem a dekadencia kifejezései ezek. A misztikus költőket – vagy akár Saint-Exupéry *Citadelláját* vagy *A kis herceget* – olvasva a csend, a sivatag, az éjszaka és a csillagos ég ráhangol az Isten jelenlétére és az imádságra. A titkot megsejti az ember az éjszakában, mert nappal sok mindent lát, de a lényegét a csend és az éjszaka közvetíti. Ezért vonultak a remeték is a sivatagba, mert ott a belső dolgokra, a lényegre összpontosul a figyelem. A csillag más szempontból fontos számomra. Amikor elhatároztam, hogy jezsuita leszek, és láttam, hogy voltak közöttük tudósok, csillagászok, én is gondoltam arra, hogy jezsuita csillagász lehetnék. Nem lettem csillagász, de mindig érdekelték a csillagos ég titkai, a táguló világegyetem rejtelméi, hiszen ebben a titokzatos világegyetemben sodródunk mi is. Az a pascali megrendülés, hogy „a végtelen csillagterek örök csöndje rémülettel tölt el”, rám is nagy hatással volt. Elgondolkoztattott, hogy mi volt előttem, egy nagy sötétség, utánam is az lesz, s én egy villanás vagyok az éjszakában. Ki helyezett ide és hogyhogy vagyok? Mi a lét értelme? Erre mindig visszatérek. A csillagok az éjszakában irányt mutatók.

Hasonlóan tűnődik Kosztolányi is, megcsodálva az égbolt kozmikus szépségét. Őszi ámulat című versének ihletője Kosztolányi volt, hiszen a mottó is a Szeptemberi áhítatból való.

Igen, de Babits is, elsősorban olyan nagy filozófikus költeményei révén, mint a *Hadjárat a Semmibe* című. A »*Csillag után*« kötet címet is Babbitstól vettem, aki állandóan megy a csillag után, mint a napkeleti bölcsek, végül azután Jézussal a kereszten találkozik – a szenvedésben. A csillagok tehát jelek az éjszakában.

Ez egyúttal egy korábbi kötetének címe is. Ha már kissé visszaléptünk az időben: korai versei között négy soros, kétsoros és egysoros költemények is találhatóak. A lehető legtömörebb kifejezés utáni vonzódás bizonyítékai ezek?

Első kötetemben jelentek meg, s inkább költői játéknak tekinthetők. Különben René Charnál is találhatunk hasonlókat.

René Char verseit műfordításai között is megtaláljuk, de a franciák mellett olyan nagy modern olasz költők is szerepelnek, mint Ungaretti vagy Montale. El tudta kerülni hatásukat?

Francia szakos voltam az egyetemen, s ez meghatározta érdeklődésemet. Meg azután francia nyelvterületen tanultam, Louvainben, Párizsban. Az is tény, hogy a századforduló óta a francia irodalomban a konvertiták egész sorával, gondolkodókkal, írókkal találkozunk, akik meghatározták a katolicizmus XX. századi szellemiségét. Akármilyen sokáig voltam is Rómában, a második nyelvem a francia lett, az olasz meg csak úgy rámragadt. Persze a francia szerzők között is válogattam, van egy külön kötetem, amelyben Valéry-, Claudel- és Emmanuel-fordításaim jelentek meg.

Irodalmi tanulmányai között Pázmány Péter jelentős helyet foglal el. Kosztolányi a magyar próza atyját tisztelte Pázmányban. Szabó Ferenc mit tart legnagyobb értékének?

Kosztolányi, de Weöres Sándor és mások is sokat tanultak Pázmány nyelvéből. Én monográfiáimban inkább a teológussal foglalkoztam: grazi, latin nyelvű teológiai

traktátusaival, mert ezeket előttem igazán senki sem dolgozta fel. Elhelyeztem a kor szellemáramlataiban (*A teológus Pázmány*). Különösen érdekes volt számomra a hitről szóló traktátusaiban a hit és a kegyelem kérdésének megítélése. Ő nagyon éleslátó volt, és kereste az egyensúlyt. Korábban megjelentettem egy kötetet *Pázmány Péter emlékezete* címmel, amely itthoni és külföldi Pázmány-tanulmányokat foglalt magába, s utána jött ez a monográfia.

Disszertációját Szent Ambrusról írta. Mi vonzotta a szenthez?

1956 után Louvainbe kerültem, ahol hét évig éltem és tanultam. Meghívtak oda teológiatanárnak. Ezért Párizsba mentem doktorálni.

Elkezdtem tanulmányozni az egyházatyákat. Sok érdekes dolgot találtam Ambrusnál, aki Ágoston előtt élt. Ő ugyan nem eredeti, mivel függ Órigenésztől, Szent Vazultól és a görögöktől, de éppen ezért tartottam érdekesnek. Most a pápa közzétett egy levelet, mert 1997. április 4-én lesz Ambrus halálának tizenhatodik centenáriuma, s Milánóban nemzetközi kongresszust rendeznek. (Ezen magam is részt veszek, s előadok.) Ebben a levélben a pápa is kiemeli: olyan tekintélye volt Ambrusnak, hogy görögre visszafordítottak műveiből, florilégiumokat állítottak össze, és a nagy egyetemes zsinatok hivatkoznak rá. Én főként a kozmikus szempontot tanulmányoztam, vagyis azt, hogy Krisztusban föltámadt a világ – ahogyan a testvére halálakor írt beszédében mondja. Hisszük, hogy föltámadunk, és a mindenség is, amely most még sóhajtozik – ahogy Pál írja a Római levél 8. fejezetében – tehát a mindenség is követi majd az embert a dicsőségben, hiszen az az üdvösség drámájának színtere volt.

Szabó Ferenc teológiai tudományos munkásságában a szerkesztés is jelentős szerepet töltött be, gondoljunk a Teológiai Kiskönyvtár sorozatra vagy a Bibliikus Teológiai Szótárra, amely 1970-ben Rómában jelent meg magyarul, majd később Budapesten is. Mindehhez nagyon ökonomikusan kell az idővel gazdálkodni.

Ez igaz, de összehangolt csapatmunkával folyt a szótár szerkesztése. Én magam végeztem a nagy cikkek fordítását, és ellenőriztem a többit is. Hat-hét ember segített és az egészet Nagy Ferenc jezsuita pater szerkesztette. A híres francia jezsuita, Xavier Léon-Dufour készítette ezt a szótárt, legalább hatvan kiváló exegetával. Ebben összefoglalták a biblikus kutatás legjavát, itthon is már két kiadást ért meg. Valóban nagy segítség ez a teológiát tanulóknak, de mindazoknak is, akik a Bibliát tanulmányozni akarják.

A sok műfaj között a napló is megtalálható Szabó Ferenc oeuvre-jében. Szentföldi élményeit rögzítette ebben a formában.

Igen, kétszer jártam ott; másodszor egy katonapap csoporttal mentem. Kairóba röptünk, majd léghűtéses busszal a Sinai-félszigeten, a sivatagon átkelve tartottunk Jordániába, Ammanból mentünk Jerikóba. Mind a két szentföldi út mély nyomokat hagyott bennem. *Az emmauszi úton* című könyvemben írtam erről. Csodálatos volt az este a Sinai hegy tövében. Ezt az élményemet megírtam *Szináji teofánia* című versemben.

Sok mindenről szó esett már, de negyedszázados rádiós tevékenységéről még nem. Mit jelentett a Vatikáni Rádió magyar adása vezetőjének lenni?

Az ifjúságom java ott telt el; ott dolgoztam a legintenzívebben. A rádiós munka mellett írtam, kiadói tevékenységet folytattam, folyó-iratok munkatársa voltam, és így tovább. A Vatikáni Rádió elsősorban a pápa szócsöve volt és jelenleg is az, hiszen az ő megnyilatkozásait, szentszéki híreket közvetít, ablak a világegyházra, de mellette világnézeti sorozatok, és a hatvanas-hetvenes években a zsinati tanítás ismertetése is szerepelt a műsoron. Róma mégiscsak a világ szíve, rengeteg ember megfordul ott. Én olyan jezsuita

közösségben laktam, ahol húsz nemzetiségből voltak írók és rádiósok. Az ember az ebédnél, vacsoránál számtalan dolgot megtudott, nem úgy mint itt Pasaréten, ahol csak kutyaugatást hallok, és ha nem jövök be a városba, azt sem tudom, mi történik a világban. Mert a magyar televízió nem a világ eseményeiről ad panorámát, hanem főként parlamenti vitákat és egyéb „üléseket” közvetít. Róma nekem a Triznya-kocsmá is volt. Karinthy Cininél lehet olvasni róla, de mások is írtak ottani élményeikről. Szőnyi Zsuzsa és férje, Triznya Matyi jó barátaim voltak, Matyi meghalt szegény, itthon, Zebegényben van eltemetve. Ott találkoztunk a magyar értelmiség színe-javával, Rónay György, Weöres Sándor, Pilinszky is megfordult ott, de külföldön élők is, például Kerényi Károly, Cs. Szabó, írók, művészek – ez is Róma volt. Szőnyi Zsuzsa és mások könyvakciókat szerveztek: a látogatók olyan könyveket csempészték be Magyarországra, amelyeket nem lehetett behozni: például Bibót, Méray Nagy Imre-életrajzát vagy a Katolikus Szemlét. Itthon persze gyanús volt a kocsmá, kezdetben nem is mertek eljönni a kinn tartózkodó hazaiak. Onnan is Magyarországért, a magyar egyházért dolgoztam, de azt mondtam, mihelyt hazajöhetünk, jövünk. A változások után valóban hazajöttünk, mert itt a dolgunk, de harminchat év után nem könnyű. Az öreg fát nehéz átültetni.

Egyik kötetének címe, a Távlatok, egy folyóirat címe is, amelynek főszerkesztője. Milyen távlatokról lehet beszélni a XX. század végén?

Ez világnézeti és kulturális folyóirat. Azelőtt *Szolgalat* néven lelkeségi lapként létezett külföldön. Inkább papoknak, de világiaknak is szólt. Ahogy hazajöttünk, átalakítottuk profilját. Továbbra is vannak világnézeti kérdések egy-egy téma körül, például az októberi é a halál és örök élet volt. A Figyelő rovatban a magyar politikát, kulturális életet, egyházi életet figyeljük. A Kultúra és élet rovatot én nagyon fontosnak tartom a kultúra és hit párbeszéde szempontjából. Azokhoz is szólnunk kell, akik nem mennek el misére, nem hallgatnak prédikációt, nem járnak hittanóra: a nagy szekularizált tömegekhez. Azokhoz, akik keresnek, mert hiszen a zsinat szerint Isten kegyelme titokzatosan minden ember szívében működik, azokéban is, akik nem tartoznak a látható egyházhoz. Ez lenne az előevangelizálás. És én azt szeretném, hogy a televízió a kifejezetten vallási műsorokon kívül is legyen értékközvetítő és nevelő.

Megköszönve a beszélgetést, összegzésül álljon itt a költő Te Deum című verse.

Te Deum

*„Áldjátok az Urat,
mert jó dalolni Istenünknek
mert örvendetes dicséretét ünnepelni.”
146. zsoltár*

*Most hallgassanak a pusztulás prófétái
mert önfeledten dicsérni akarlak Téged
mert elvakít kitörő Dicsőséged
magasztallak mert énekelni jó
mert az öröm örökkévaló!*

*Mint bozótban vagy asztagon
harsogó tűz végigfut rajtam az öröm
előre látom jobbodon jövőm
már előre Neved magasztalom
mert számon tartod könnyeinket
a hegyről magaddal vitted szíveinket*

*Bár zúg a tenger szenvedés
most mégsem sóhajtozom
a teremtéssel nyögve
a vajúdás a születés
kezdeté – ha majd újraöntve
feltámad a világ s mi benne
Glóriád eloszlat minden sötétséget
de én már most dicsérlek Téged
az újulást új dallal elővételezve*

*Magasztallak mert énekelni jó
mert az öröm örökkévaló
Dicsőség Néked!*

1990

Kossuth Klub/Árgus, 1997. 2. szám

II. Visszapillantás. Naplórészletek, emlékezések

1. Nyitány

Pascal

Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie”

*Van úgy, hogy – veled együtt – rémülettel tölt el
a mérhetetlen csillagterek örök csöndje,
hiába szór sziporkát fenn az augusztusi éj!
Csak percnyi villanás az életem:
mögöttem és előttem ásít a sötét!
Hogyan kerültem éppen most ide,
miféle ismeretlen véletlen
játszott velem parányi csillagporral?
S mi lesz velem, ha csöppnyi fényemet
kioltja majd egy ismeretlen Árnny?
Az életem-halálom döbbenet, talány!*

*De éjszakádban Tűz gyúlt hirtelen,
Te izzó agy, vakító értelem!
Maga a Tűz jelent meg érzékeny szívedben
s te könnyes szemmel, ujjongó örömmel
megláttad Őt a más rendből valót.*

*Hiába szállok én is táguló csillagterekben,
míg nem kereslek itt a szívközelben!
Ha önmagamba szállok – benti végtelenbe –
Te mélyen égő Tűz majd rádnyitok
s e fényre szomjas szem meglát, Te nagy Titok!*

(Őszi ámulat, 1981)

1981-ben írtam ezt a verset. Jó harminc évvel korábban (1950-ben), érettségi után a vakációban sok verset írtam. (Lásd az 1988. augusztus 8-i jegyzet post scriptumát!) *Augusztusi éj* volt a címe annak, amelyben kifejeztem megdöbbenésemet a falusi nyári éj csendjében, a hullócsillagokkal sziporkázó ég szemlélése után. Alaphangja nem a pascali rettenet volt (Pascalt különben akkor még nem ismertem), hanem a csodálkozás. [...]

Fiatalembernél az egzisztenciális szorongás nem ugyanaz, mint az érett korúnál vagy annál, aki érzi, hogy a halál felé hanyatlik. Tele van feszülő erővel. Inkább a sok lehetőség, a választás előtti szorongás szédülete fogja el. Akkoriban nem is a halálra gondoltam, inkább az élet értelmét kutattam. A csillagos ég oly beszédes volt, hogy nem rettentett meg a nyári éj csendje; a sötétség is fényességgé vált, amint a hullócsillagokat néztem önfeledten. Ide írom a verset.

Augusztusi éj

*A tikkadt réten csúrbogár
sírdogál
hogy oly hamar
elszaladt a nyár.*

*Hallga! ni!
hallani:
valaki lassan húzza fel
a vén Időt
mely oly hamar lejár.*

*Oly tiszta most az éj
hogy látom: az alvó dombok melle
emelkedik és süllyed
a lassú lélekzésre.*

*Sarjuillat száll el az almafák alatt.
Egy romlott alma hull a fűbe
puffan
s csend.*

*Sziporkát szór a forgó ég
miként a megkavart parázs
csillagok hullnak
az öblös úrbe
kigyúlnak
s megsemmisülve
hal meg a fényük.*

*Egyre tágul az űr
magába szív a feldagadó magasság.
Habzón-zsongón kiárad már a fény
a kék Tejút kanyargó árkai ölén
a csillagok
alattam szállnak
már itt vagyok
az Égi Város peremén.*

*Mi lett az éj!
Csak Fény, csak Fény, csak Fény!*

1950

Néha próbáltam elképzelni a semmit. Ez a „képzelődes” – a teljes Semmi eszméje – szédületet okozott. Hiába próbáltam képzeletben „megsemmisíteni” a mindenséget, hogy a teljes Semmiből induljak ki. Hiába! Egy villámfényben rögtön megláttam: hamis képzetről van szó, hiszen én itt vagyok a létező világ ölén. Az abszolút semmiből semmi sem lesz. Tehát abszolútnak mindig kellett lennie, különben nem lenne semmi. A mindenségnek valami

abszolút alapja van, bármint nevezzük is ezt az Abszolútumot. De ugyanakkor átéltem esetlegességemet is. Azt, amit később Pascalnál olvastam: „Ha áttekintem életem röpke tartamát, amelyet elnyel a megelőző és követő örökkévalóság – *memoria hospitis unius diei praetereuntis* (az egynapos vendég emléke, Bölcs 5,15) –; ha azt a parányi helyet nézem, amelyet betöltök a mindenségben; és főleg ha a körülöttem örvénylő mérhetetlen világúrt, a roppant térségeket tekintem, amelyeket nem ismerek és amelyek nem ismernek engem, megdöbbenek és elrémülök látván, hogy itt vagyok – inkább itt, és nem amott valahol –, mert semmi ok sincs arra, hogy miért itt és nem amott, miért most és nem máskor. Ki helyezte ide engem? Kinek a parancsa, kinek a végzése szabta ki számomra ezt a helyet és ezt az időt?” (*Pensées*. Br. 205.)

„*E végtelen csillagterek örök csöndje rémülettel tölt el.*” (206.)

A *Gondolatok* számtalan szövege variálja ezt a gondolatot, mint majd látjuk. Jóval később – már Louvainben, amikor Teilhard de Chardin vízióját is ismertem – René Grousset, a híres orientalista könyvét olvastam: *Bilan de l'histoire* (1946). A hívő humanista kozmikus távlatokba állítja a teljes emberi civilizációt. Könyve végén Pascal fenti gondolatáról elmélkedik, amikor – a modern természettudományok felfedezéseit és utópiáit is figyelembe véve – az emberi faj végső sorsának egyedülálló problémáját veti föl. Nem lényeges – hangsúlyozza –, hogy a faj halála a tudományos felfedezések egész sora után következik, amelyek az embereket az istenekhez tették hasonlónak. A végső halál annál tragikusabb lesz, minél inkább a mindenség fölé kerekedett az emberi értelem. „Akkor ‘e végtelen csillagterek örök csöndje’ valóban annak jelenik meg, ami igazában: az egyedüli problémának. Képzeljük el, hogy planétánk utolsó estéjén az utolsó gondolkodó lény erről az egyedülálló témáról elmélkedik. De tévedek – folytatja Grousset. Ezt az elmélkedést ismerjük már. Pascal leírta nekünk úgy, hogy egy vesszőt sem kell rajt változtatnunk.” Ezt a »gondolatot« idézi: „Ha szemlélem az egész néma világmindenséget és a fény nélkül magára hagyott, a mindenség e zugában eltévedt embert, aki semmit sem tud arról, hogy ki helyezte ide, miért van itt, mi lesz halálában, és aki képtelen valamit is tudni, rémület fog el, mintha valakit álmában egy pusztára, rettenetes szigetre tettek volna ki, és aki felébredve semmit sem tudna arról, hol van és hogyan találhatna kiutat. Mindezt látva elcsodálkozom, hogyhogyan nem esik kétségbe valaki ily nyomorúságos helyzetben.” (693.)

Grousset ezután a neves francia biológus, Jean Rostand pesszimista látomását idézi fel az emberi faj végéről: „Az emberi faj éppúgy eltűnik, amint eltűntek a dinoszaurosok és a sztégocefaloszok. Lassankint a kis csillag, amely napul szolgál nekünk, elhalványul és kihűl. Akkor minden élet megszűnik a földön, amely mint elavult bolygó vég nélkül forog a véghetetlen űrben. [...] És a mindenségnek ebben a parányi zugában örökre elenyészik a protoplazma kerge kalandja, amely talán közben más bolygókon fejeződött be vagy talán más bolygókon újratekintődött. És mindenütt ugyanaz az illúzió táplálja a kalandot, ugyanazokat a gyötrelmeket hozza létre, másutt is ugyanolyan abszurd, ugyanúgy hiábavaló, ugyanúgy szükségszerűen kezdettől fogva a végső bukásra és a végtelen sötétre ítélve.”

A francia tudós kétségbeesett látomása megalapozott lenne, ha valóban az egész emberi kaland, a föld és rajta a civilizáció virága végső, teljes pusztulásra volna ítélve. Grousset végül hitvallással fejezi be könyvét: a Kálvárián agonizáló, *Eli, Eli, lamma sabaktanit* kiáltó Krisztusra irányítja a tekintetet, aki megváltotta az emberiséget: „Tudjuk, hogy a keresztény megoldáson, a spiritualista megoldáson kívül nincs más elfogadható az értelem és a szív számára. Ha a világ csak az, aminek a (materialista) természettudomány és a hitetlen filozófia mondja, akkor abszurd az észnek és fellázítja a szívet. E borzalmas ürességgel szemben a kereszténység képviseli ma a szellem védelmét. És küldetése a hajótörésben – amely minden remény híján lenne, ha a Kereszt nem lenne jelen – küldetése üdvösséghezőbb,

mint valaha is volt. – *O Crux, ave, spes unica*, üdvözlégy Kereszt, egyetlen reményünk!” (306.)

Ezt első könyvem végén idéztem 1963-ban. Azóta két évtized telt el, magam is sokat meditáltam az egyes személy és az emberiség jövőjéről. Teilhard de Chardin derűsebb távlatokat nyitott, mint Rostand és mások. De a mai természettudomány sem biztatóbb, mint a háború másnapján. Legalábbis, ha hihetünk Jacques Monod-nak. A francia biológus *Le hasard et la nécessité* című könyvének záradéka sem sokkal derűlátóbb, mint Rostand víziója. Ezt egyébként a könyv elején hozott Camus-idézet – *Sziszüphosz mítoszá*nak záróképe – is sugallja. Végül tehát marad a mítosz: vagy az örök visszatérése, mint Nietzsche-nél és Engels-nél (*A természet dialektikája* végén) vagy Sziszüphoszé, aki az abszurdításban is a „felsőbbrendű hűséget hirdeti”: „Magára hagyom Sziszüphoszt a hegy lábánál! Az embert mindenkor megvárja terhe. De Sziszüphosz a felsőbbrendű hűséget hirdeti, amely tagadja az isteneket és felemeli a sziklákat. Ő is úgy véli, hogy minden jól van. Ezt a mostantól kezdve gazdátlan univerzumot nem érzi sem terméketlennek, sem hiábavalónak. Ennek a kőnek minden szemcséje, ennek az éjszakába merült hegységnek minden ásványzilánkja egymagában egy világ. A magaslatok felé törő küzdelem egymaga elég ahhoz, hogy megtöltse az emberi szívet. Boldognak kell képzelnünk Sziszüphoszt.” (Albert Camus: *Sziszüphosz mítosza*. Dobossy László fordítása. In: *Az egzisztencializmus*. Budapest, 1972. 345–346.)

Ennek a látomásnak felel meg Monod könyvének végkövetkeztetése, aki a megismerés etikáját és a szocialista eszményt hirdelve egyszerre veti el az olyan „animizmusokat”, mint például Teilhard de Chardiné és egyben a történelmi materializmust is. Maga is érzi, hogy – tudós biológiai fejtegetései és ideologizálása után – utópiához folyamodik, amikor a teljesen felszabadult és teremtő ember Országát hirdeti: „Ez talán utópia. De nem összefüggéstelen álom. Olyan eszme, amely logikai koherenciájának erejével ragad meg bennünket. Ehhez a végkövetkeztetéshez vezet szükségszerűen az igazság (autenticitás) keresése. A régi szövetség megszakadt; az ember végre tudja, hogy egyedül van a Világegyetem közömbös mérhetetlenségében, ahonnan véletlen folytán került elő. Miként sorsa, úgy kötelessége sincs sehol megírva. Neki kell választania az Ország és a sötétség között.” (Jacques Monod: *Le hasard et la nécessité*. 1970. 194–195.)

Ez a végkövetkeztetés se optimistább, mint Camus-é, aki egyébként később némileg túlhaladt Sziszüphosz-látomásán. Monod Pascalra emlékeztet, de ő – ezt mondhatná Monod – még nem merte elfogadni, hogy az ember egyedül van a végtelen csillagterek némaságában. Pascal is választott, miként Teilhard is, de következetesebbek voltak, mind Monod, amikor az abszurd kétségbeesést legyőzve a hitben, arra a meggyőződésre jutottak, amire Camus csak vágyakozott. Teilhard egyik tanulmányában éppen Camus *Sziszüphosz mítosza* című könyvéből idézte ezt a kijelentést: „Ha az ember fölismerné, hogy a világegyetem tud szeretni, akkor kiengesztelődne.” A jezsuita tudós a fejlődést tanulmányozva és hittel reflektálva kutatására éppen azt látta és láttatta meg, hogy az egész fejlődő mindenséget a Személyes Szeretet mozgatja. Ezért nem kell az embernek megfulladnia a kozmikus búra alatt, ezért nem elveszett elem az ember a mindenségben. Végző soron a feltámadt Krisztusba vetett hit világítja meg a fejlődés és a történelem értelmét, és adja meg az embernek az életlendületet, mert a világ „újraöntésének”, az egyetemes feltámadásnak esztelen reményét kelti föl benne.

2. Emlékezés egy hosszú párbeszédre

Beszélgetések V. Mártával (1984. augusztus)
Villa Cavalletti, 1984. november 20–27.

– Úgy tűnik, beszélgetéseink körben forognak. Próbáljunk meg elindulni egy közös pontról. Számomra az alapkérdés *a lét értelme*. Miért vagyunk a világon? Miért születünk? Ez a kiskatekizmus első kérdése is...

– Az alapkérdés ez: hamis illúziókon keresztül hogyan ismerheted meg az Abszolútot? Áltudatunktól meg tudunk-e szabadulni?

– Freud is illúzióról beszél a vallás kapcsán, Marx is hamis tudatot emleget, miként más 'képprombolók', a 'gyanú mesterei'. Ricoeur ide sorolja még Nietzschét. Miért érzed, hogy illúzióban élünk?

– Számptalan dolog, amely bizonyosnak tűnik, egy másik pillanatban elveszíti értékét-értelmét, illúzióknak tűnik...

– Jól mondod: *tűnik*. Vajon ez nem pszichológiai kérdés? Háttha az illúzió, hogy minden illuzórikus? Kétségtelen, hogy a vallásosságban is, sőt leginkább itt, sok az illuzórikus elem; a hamis tudatot le kell leplezni. A hit nem lehet a vágyak csalfa kivetülése, nem építhetünk légvárákat.

– Egyetlen bizonyosság van: a szenvedés, amely az élet minden percét végigkíséri!

– A szenvedés kétségtelen tény: előbb-utóbb mindenki megtapasztalja, mert ha a betegséget „megússza” is, jön az öregedés és végül a halál. És megtapasztaljuk szeretteink miatt is a szenvedést (a szeretett lény szenvedésében részt veszünk). Egyáltalán megtapasztaljuk a világban az abszurd rosszat, a betegséget, az éhséget, a földrengést, az emberi önzésből és kegyetlenségből származó rosszat is... De kétségtelen, hogy van öröm és boldogság is. Ezt is megtapasztalom a művészi alkotásban, a szép zene hallgatásában, a baráti kapcsolatban vagy a szerelemben. Általában ott, ahol valami abszolút van jelen: a szép, az igaz, a jó pozitív élményében. Ha szeretek és szeretnek...

– Igen, de ha az ember megéli az örömet, a boldog pillanatokat, azért aggódik, hogy el ne múljanak. Minden tűnékeny, mulandó. Semmi sem örök. Örök élet? Legbiztosabb tudásunk: nem érthetjük meg a dolgokat, az életet.

– De értelmekkel belátom, miért nem érthetem meg. A valóság több, mélyebb, mint amit abból fölfoghatunk, fogalmakkal kifejezhetünk. Ehhez alázat kell: az ember és még inkább Isten „misztérium”. „Az ember végtelenül túlszárnyalja az embert”, szívesen idézem Pascalt. Csak az értené meg, aki Istent megértené. Isten pedig megérthetetlen.

– Amikor Istenről beszélünk, állandóan antropomorfizmusokat használunk. Rávetítjük emberi elképzeléseinket. Ugyanígy az örök életre...

– Ez igaz, ezért van szükségünk állandóan Isten-képünk megtisztítására. A teológiában ez a szerepe a negatív útnak, a „tagadásnak”. Isten a legfőbb Lény, de másképp létező, mint a véges létezők; Isten személy, de másképp személy, mint ahogyan ezt az emberi személy fogalmából kikövetkeztethetnénk. (A Kinyilatkoztatás alapján tudjuk, hogy három „Személy”, Reláció szeretetközössége, de nem három isten!) Isten *szeretet*, ez az újszövetségi kinyilatkoztatás csúcsa. De emberi szeretetélményünkéből kiindulva csak távolról közelítjük meg az Agapét, az ingyenes, önmagát adó és így minket gazdagító Szeretetet...

– Ne hivatkozzanak az apai és anyai szeretetre! Erről nagyon is keserű tapasztalatai lehetnek egyeseknek. Ösztönös, önző szeretet...

– Nem mindig, de sajnos ez is gyakran előfordul. Ezért kell megtisztítani az Istenre alkalmazott emberi szeretetet. Hogy Isten Szeretet, azt Jézus Krisztus nyilatkoztatta ki a kereszten. Az Atya Fiát adta értünk, üdvösségünkért (Jn 3,16).

- Szép szeretet! A Fiát kiszolgáltatja!
- De az Atya maga is szenved! Aki szeret, szenved. Azért, mert mi nem szeretjük, szenved lázadó szabadságunk miatt, azért, mert tehetetlen velünk szemben, ha nem hagyjuk magunkat szeretni. Nekem Varillon könyve megvilágította ezt: *Isten alázata és szenvedése*.
- Ha igazán szeretek valakit, nem hagyom, hogy illúzióban éljen. De ha felnyitom a szemét, szorongást idézek elő. Éljen csak illúzióban! Nincs hatalmam, hogy a választ megadjam a végső kérdésekre. Az én igazamat nem erőltethetem rá a másokra...
- Miért ez az előfeltevés, hogy minden illúzió, hogy nem ismerhetem meg az örök igazságokat, az örök erkölcsi törvényeket? Ott van a lelkiismeretem: az megmondja, mit kell tennem. Az a lényeg, hogy ne vétkezzem a belső fény ellen, hogy kész legyek elfogadni a teljesebb igazságot, ha fölismertem. Senkit nem kényszeríthetek, hogy lelkiismerete ellenében cselekedjék. Soha senkire sem erőltethetem rá az igazamat. De feltárhatom neki az igazságot (Krisztust), akit megismertem; illetve tanúskodhatom Róla. És szétozslathatom hamis hiedelmeit, illúzióit. Ha szeretem, nem hagyom illúzióban élni...
- Számomra nagyon nehéz fölismerni a törvényt és igazodni hozzá.
- A törvényt fölismerhetem lelkiismeretemben (persze a téves lelkiismeretet nevelni kell); ám sokkal nehezebb igazodni hozzá. Szent Pál is a Római levélben a belső ember meghasonlottságáról beszél: látom a jót, helyeslem is (a belső ember örül neki), mégsem teszem meg, mert a rossz kívánság eltérít a jótól. Szent Pál szinte megszemélyesíti a Rosszat, a Bűnt. Biztos, hogy titokzatos hatalom. *Mysterium iniquitatis*. Főleg, ha az ember „ingyen”, érdek nélkül teszi a rosszat, szinte kéjeleg benne. Azt hiszem, ilyen ember kevés van. Inkább gyöngeségünk, érzékiségünk, gögünk, bírvágyunk rabjai vagyunk; önmagunk javát helytelenül keressük.
- Hogyan ismered meg az igazságot, a törvényt, ha egyszer *minden* tapasztalatod hamis?
- Ezt bizonyítani kellene. Erre még visszatérünk.
- Ki kell lépnünk az eszmék világából az életbe, az emberek közé, akkor teljesen eltűnik a végső kérdések (Abszolútum stb.) jelentősége.
- De a leglényegesebb kérdéseket nem hallgathatjuk el. Ez struccpolitika lenne. Pascal „divertissement”-nak nevezi azt a magatartást, amely nem akar szembenézni a végső kérdésekkel. Ez a „szórakozás” igen gyakori az embereknél. „Mivel nem tudják meggyógyítani a halált, azt eszelték ki, hogy nem gondolnak rá...” Ám, aki nem akar választani, az is választ. Persze, hogy a valóságban kell élnünk. A jelenben. A jelen az örökkévalóság ablaka. Itt és most kapom a kegyelmet. Itt és most kell közreműködnöm vele szabadon. A jelenben *történik* igazán a természetfeletti esemény. Itt kell szeretnem felebarátomat konkrétan, mert eszerint ítéel meg a Bíró (Mt 25: „Amit egynek a legkisebbek közül tettetek, nekem tettétek...”)
- Az embereknek igen kis százaléka teszi ezt tudatosan. Az ember saját magában sem tud tisztán látni, hát még mások esetében. Kutathatnék, de mi az eredmény?
- Ezt előre nem tudhatod. Aki megteszi az igazságot, kész megtenni, az jut el a fényre. Fényt nem lehet elővételezni. Mennünk kell előre a kis fényben. Szeretem a dinamó-hasonlatot. Ha biciklizem, lámpám fényt vet utamra. Annyi fényt mindig kapok, hogy előrehaladhassak. A jövőbe nem látok, de most meg kell tennem, amit a lelkiismeretem mond.
- Az emberek szeretnek illúzióban élni. Nem szeretik, ha le akarod rombolni illúzióikat. Végeredményben a tanúságtétel számít.
- Ez igaz. A szavaknak nincs hitelük, ha valaki nem éli meg azt, amit hirdet.
- Kevés olyan emberrel találkoztam, aki átéli azt, amit beszél...

* * *

Ez a beszélgetés mostani lelkigyakorlatom előtt, augusztusban folyt. Nincs pusztán *elméleti* megoldás az egzisztenciális kérdésekre. Marad a *tanúságtétel*. Elmondom hát vázlatosan, *miért hittem a Szeretetnek*, illetve hogyan próbáltam válaszolni Krisztus hívására. Ezek csak élménytörredékek, jelzések. Senki nem élheti át azt, amit *akkor és ott* (az erdőszélen, a Ráday utcában stb.) én átéltem.

Mielőtt továbbmennék, ide iktatom, amit Varillon ír „az eredeti bűnről” szóló reflexiója végén:

„A keresztény soha nem mondhatja: megvan a válaszom, hanem csak megélheti a választ szeretve, ahogy Isten szeretett a végletekig. A keresztény soha nem hivalkodhat, hogy birtokában van a bűnre, a rosszra és a belőle eredő szenvedésre vonatkozó igazságnak, mert nem akadályozhatja meg, hogy újra meg újra föl ne vetődjön a kérdés: vajon nem léteznek-e emberi életek, amelyekből látszólag minden reménység ki van zárva, ahol a minden fényt nélkülöző éjszaka uralkodik? A kereszténynek, aki *reméli* az értelem teljességét (nem azt mondom, hogy rendelkezik az elméleti válasszal a végső ‘miértre’, hanem hogy *remél!*) végtelenül alázatosnak kell lennie és meg kell őriznie a szerény hallgatást a körülötte élő embermilliók tapasztalata előtt, akik megélik a reménytelenséget és az abszurditást. A bűn ellenében remélhetjük, hogy végül az öröm győz, az örök élet a szeretetben.” (*Joie de croire, joie de vivre*. 172.)

* * *

Hitelesség: nemcsak az Igazságot keresni, hanem igaznak lenni.

Megragadott ez a kijelentésed: „Kevés olyan emberrel találkoztam, aki átéli azt, amit beszél.” Mindig az Igazságot kerestem, és kész vagyok – azt hiszem – elfogadni mindenkitől annak egy-egy szempontját. De Jézus szava figyelmeztet: „Aki *megteszi* az Igazságot, az jut el a fényre.” (Jn 3,21) Átadhatom, közvetíthetem az Evangélium igazságát, az Egyház tanítását, a kegyelem csatornája lehetek vagy „jelzőtábla”, de ha magam nem teszem meg, nem igyekszem megélni, megvalósítani, „csak zengő érc és pengő cimbalom” vagyok. A *gyakorlati szeretetre* kell törekednem Isten kegyelmével.

Jézus szava Neked is szól: a fényt nem lehet elővételezni, *nem lehet előbb mindent megérteni és utána cselekedni*. Csak úgy ismerem föl az igazságot, ha kész vagyok azt elfogadni, megtenni, „megtérni”. Az igazság (valóság) nem fogalom, amelyet készen kapok: hogy enyém legyen, valamiképpen *teremtenem* kell. Nem semmiből, ez illúzió lenne. A valóság adva van, létem is adottság (a hívő ezt mondja: Isten, a Teremtő ajándéka). De ezt el kell fogadnom, magamévá kell tennem, mintegy újra kell teremtenem. Isten mindenkinek sajátos módon nyilatkozik meg. Mivel képmása vagyok, mint minden ember, felismerhetem őt lelkemben. Nem én alkotom a magam képmására (bár ez is mindig kísértés, a vallások története bizonyítja), hanem fölismerem sajátos sorsomban, történetemben, fölismerem, hogy engem *így szeret*, így vezet örök célom felé. Így adhatok értelmet életemnek, a szenvedésnek is. A rossz nem racionalizálható, a világban tapasztalt tragédiák (éhínség, földrengés, végségünkből eredő szenvedés, betegség) önmagában abszurd, érthetetlen; ezért lázadunk és szenvedünk miatta, de a hitben – a keresztre feszített és feltámadt Krisztus fényében – értelmet adhatunk a szenvedésnek (de nem a rossznak). Erre még visszatérek.

Illúzióban élni – illúziórombolás?

Gyakran visszatér nálad az a kijelentés, hogy illúzióban élünk, s nem tudunk tőle megszabadulni.

Kétségtelen, sokan élnek illúzióban, a vallásos emberek is vagy talán főleg azok. Szerintem szükséges, hogy leromboljuk az illúziókat, még ha ez fájdalmat okoz is. Tulajdonképpen Te is félsz attól, hogy illúzióidtól megfosztanak, illetve – mivel igazságvágyad erősebb – félsz attól, ha elkötelezed magad valamilyen igazság mellett, erkölcsi törvény stb. megtartására, csalódás áldozata leszel. Ez vonatkozik az Isten-hitre is.

Honnan az illúzió-érzés? Lehetnek pszichológiai okai; Freud és mások rámutattak gyökereire. A gyógyulás útja az, ha valaki elfogadja a valóságot, önmagát is és a képzelt (illuzórikus) világból átlép a valóságba. Elfojtott vágyaink (és félelmeink) lehetnek okozói az illúzióknak, ha azokat a nem valóságos síkra vetítjük ki. Bizonyos vallásosság is lehet a vágyak vetülete.

De Freudnak nincs igaza, amikor azt állítja, hogy *minden* vallásosság (hit) a vágyak vetülete. Ez végeredményben filozófiai és ismeretelméleti probléma. Az egész újkori filozófiában kísért még a német idealizmus (Kant stb.). A folyamat az újkor elején kezdődött: szétválasztották a tudatot és a külvilágot, azután megpróbálták hidat verni a tudat és az „önmagában létező” (*Ding an Sich*) között. Ezt a hamis szemléletet, amely ellentétes az arisztotelészi-tamási realizmussal, Bergson kezdte megdönteni, majd Husserl és a fenomenológia igyekezett helyrebillenteni az egyensúlyt.

Bergson a „tudat közvetlen adottságait” tanulmányozva rámutatott arra, hogy az öntudatban az én mint megismerő *alany* és mint megismert *tárgy* közvetlen evidenciában jelentkezik. Az introspekció tehát kiváltságos helye a tudatnak. Persze az ember mindig kapcsolatban áll teste révén az anyagi valósággal. Az érzékelés révén veszek tudomást a külvilágról, és érzékeim csalódhatnak. Mivel azonban a testem nem fizikai tárgy, hanem valamiképpen *én vagyok* (ahogy ezt Gabriel Marcel jól megmutatta), itt még közvetlen adottsággal van dolgom. Továbbá az öntudat csak úgy lehet önmaga (én), hogy mindig *valaminek a tudata*: virtuálisan megismeri az egész valóságot, amelynek ölen fölébred. Egy bizonyos „totális jelenlét” (Lavelle) nélkül nem volna lehetséges az öntudatos gondolkodás. Más szóval, amikor az öntudat fölébred, benne egyszerre van jelen az én és a világ: csak úgy lehet önmaga, hogy valamiképpen mindennel egybeesik és azt túlszárnyalja. Valamiképpen: potenciálisan. Szent Tamás (Arisztotelész nyomán) így mondja: *Anima humana quodammodo omnia*. A dolgokat azért ismerem meg végeseknek, önmagam azért ismerem föl a világtól különbözőnek, mert a Végtelen vágya (a végtelen Igazság és Jóság vágya) mozgatja szellemi dinamizmusomat. Innen ered, hogy az Abszolútum *burkolt* állítása benne van minden ítéletalkotásban. (Maréchal kimutatta, hogy Kantnak nincs igaza a transzcendentális illúzióval kapcsolatban.)

De e filozófiai megfontolások mellett mást is fölhozhatunk az illúziótól való félelem ellen. Az ember beleszületik egy közösségbe, az neveli, átadja neki az előző nemzedékek tapasztalatát, tudását. Van egy bizonyos „közmeggyőződés”, amelyre általában ráhagyatkozunk. Persze ez tévedhet is (lásd a geocentrikus felfogást). A tudomány módosítja a világról alkotott képünket. Alakul a jogról, az erkölcsről vallott nézet is... Ezért van szükség a valóban tudomá-nyosan igazolt felfedezések (nem ideológiák) elfogadására, amelyek kihatnak vallásképünkre is. Sajnos az egyház gyakran a profán tudomány előrehaladása *után* zárkózik fel vagy sokszor utólag teszi magáévá a „közmeggyőződést”, például az emberi jogokra vonatkozóan.

Ha már az egyháznál tartunk: lényeges a Hagyomány, az az élő hagyomány, amely átadja és értelmezi a kinyilatkoztatott hitet. Az egyház hitgyakorlata (például liturgiája) lehet a hit normája is (*lex orandi – lex credendi*). A hívők „hitérzéke” is lényeges szerepet játszik az igazságok megfogalmazásában. Amikor gyermekkorunkban megkeresztelték bennünket, bekebelezett az egyházi közösség, amely az üdvösség jele és közvetítője. Isten szeret, üdvösségre hív: ezt fejezi ki az a tény, hogy tagja lettem a krisztusi közösségnek. Amikor öntudatra ébredek, ezt vagy elfogadom és jóváhagyom, vagy elutasítom. Szabad döntéssel

válaszolok Istennek, aki *előbb* szeretett engem. Az egyházi közösség hordoz tehát, amíg embrionális szabadságom ki nem bontakozik, míg meg nem „születek” szabad személyként.

Ha tehát bizonytalanságban vagyok, ráhagyatkozhatom e hívó közösségre, amely az apostoli kortól átadja nekem az evangéliumi üzenetet. A lényeges hitről van szó, nem a „tradíció” megmerevedett formáiról. Az igazi hűség nem konzerválás, hanem teremtő újrafogalmazás. Ez mindig kockázatos, de az érett hit vállalja ezt a kockázatot. Az állandó megtérés megköveteli bizonyos bálványok, szolgálások, illúziók elvetését: képrombolás (= bálványok ledöntése). „Lélekben és igazságban” kell imádnunk az Atyát, aki Lélek (Szellem) és Igazság (Jn 4,23–24).

Ez viszont nem jelentheti azt, hogy elvetünk *minden* hagyományt, intézményt, közösséget. Hiszen – mivel testi lények vagyunk és közösségben élünk – a hitnek szüksége van látható kifejezésekre, jogi keretre és rendszabályokra is. Gyakran a „törvény” tart meg bennünket a helyes úton, a korlát véd a lezuhanástól. De akit a szeretet mozgat, az nem a korlátot nézi, hanem a célt. Vagy másképp: Isten akaratát, amely itt és most a lelkiismereten és a hivatásbeli kötelességen keresztül nyilatkozik meg. Ez is a valósághoz tartozik. Az érzelmek, vágyak a képzelődésben öltének testet (illúzió), eltéríthetnek a valóságtól. Elfogadni a valóságot, vagyis *ami vagyok itt és most, és ebben a természetes és kegyelmi szituációban együttműködni a most kapott kegyelemmel*. Ez azt jelenti, hogy beilleszkedek Isten teremtő és üdvözítő tervébe. Végső soron Jézus Krisztushoz igazodom. Mert minden Átala és Érte lett: mi is Érte és Átala vagyunk.

Nekem vagy negyedszázad óta igen sokat adott Teilhard de Chardin víziója, amely rávilágított arra, hogy a fejlődő mindenség nyílhegye (vagy virága) az ember, és az egyetemes fejlődés Omega-pontja a teljes Krisztus, aki összegyűjti a világ szellemi energiáit, az emberekben szellemivé és szeretetté érlelődött valóságot. De úgy egyesít, hogy differenciál (*l'union différencie*). Vagyis személyes síkon az egység (szeretetegység) megőrzi a személyiségeket. Nem olvadunk bele a mindenségbe, ahogy a panteista hiszi, hanem személyiségünk beteljesedik Istenben, a szeretetközösségben.

Ha a fejlődés *montée de conscience* (a szellem növekedése a centrokomplexitással párhuzamosan), akkor azt mondhatjuk, hogy a fejlődő mindenség „szilárdságát” a szellem adja. Végső soron a *hit* szilárdít meg mindent – *felülről*. A látszat szerint a vasbeton, a tapintható anyag szilárdabb, mint a szellem. Ez illúzió! Valójában az anyag (de mi az anyag?) szétporló atomhalmaz lenne, ha nem „tartaná” a Törvény, ha nem lendítené a nagyobb bensőségesség (interioritás, tehát tudat, „személyesség”) felé a Teremtő Erő. Minden a többletet célozza, a nyilvánvaló degradáció (entrópia) ellenére. Minden a szellemért, a szeretetért, az emberért van. Isten az embert önmagáért akarja (*finis sui*), és mindent érte. A létezés végső soron az Istenemberért van, a teljes Krisztusért, akinek „Teste” a természetes és természetfeletti „genezis” során kiépül. Bennem folytatódik tehát a teremtés: *itt és most szabad döntésemmel járulok hozzá az isteni tervhez*.

Ha igaz az, hogy génjeimben hordom a múltbeli információk tömkelegét (az egész fejlődést), ha memóriámba beépül mindaz, amit tudatosan megéltem, és ha mindennek csak akkor van értelme, ha szabadon teremtettem önmagam (így valóban újat adtam a világgenezishez), tehát: ha több lettem (létben), mert jobban szerettem, akkor a szeretet minden értelme: elpusztíthatatlan, mint személyiségem. „A szeretet megmarad” (1Kor 13).

Ha igazán szeretek, valami abszolútot élek meg (Istenben részesedem), és maradandót adok hozzá a léthez. Így nem lehetek illúzió áldozata. Ami egyszer valóban megtörtént (vagyis szabad szeretetből létrejött), azt Isten sem tudja megváltoztatni, meg nem törtétté tenni. Ez ellene mondana bölcsességének és szeretetének, vagyis lényegének. *Nem igaz, hogy az Isten mindent megtehet*. Nem pusztíthatja el azt, amiért mindent akart, amelyben a Teremtés eléri csúcspontját, amely a Lét virága. Az ember ugyan szabadsága mámorában lázadhat Isten ellen, visszautasíthatja a Szeretetet – ha ez végleges, Isten nem tehet semmit a lázadó

szabadság ellen (Sartre). Amikor szentesíti a lázadó ember akaratát – ez a *pokol* (Blondel). Az ilyen ember továbbra is a létben marad, mert Isten nem semmisíti meg teremtményét, akit mindig szeret, de *az ember számára nem létezik Isten és a szeretetközösség*. Azt nem tudhatjuk, van-e egyetlen kárhozott is, de a kárhozat *reális lehetőség*.

Tulajdonképpen a visszautasított szeretet (bűn) kockázatát és valóságát élte meg a keresztre feszített Krisztus, és vele szenvedte el az Atya. Jézus keresztre hirdeti, milyen kockázatos a szabadság, milyen fájdalmas a bűn; de feltámadása arról biztosít bennünket, hogy az életre, az örömeire hívtunk.

Isten Szeretet?

Mindeddig megkerültük a döntő kérdést: *hogyan lehet Isten Szeretet, ha a világban mindenütt jelen van a rossz, a szenvedés?* Hogyan lehet Isten szerető Atyánk, ha minket, gyermekeinket szenvedni engedi?

Ez a Kérdés, ez a Botrány, amely minden racionalista theodicea buktatója. „Minden a legjobban működik a legjobb világban” – ez a leibnizi elgondolás a vértő valóságon semmivé foszlik. Dosztojevszkij és Camus lázadása a szenvedő ártatlanok miatt jogos. A rossz és a szenvedés ellen lázadnunk kell. De nem ez a végső magatartás.

Egyes mai tudósok – például a genetikus Jacques Monod – a „véletlen és szükségszerűség” játéknak tekintik a mindenséget. De a „Véletlen” és a „Szükségszerűség” nem magyaráz meg semmit – üres szavak. Ezt érzi Monod is, amikor a mítosznál, Sziszüphosz mítoszával köt ki. (Engels is az örök körforgás mítoszával fogadja el a természet dialektikája végén.)

Maradna tehát az abszurd: „Abszurd az, hogy születünk, abszurd az, hogy meghalunk”, hangoztatta Sartre. Mivel Isten nincs, „az ember hasztalan szenvedély-szenvedés – *passion inutile*”, mondotta *A Lét és a Semmi* végkövetkeztetéseként. Csakhogy az Isten-fogalom, amelyet elvetett, valóban önellentmondás volt. Az „*En-Soi*”, aki „*Pour-soi*” úgy, ahogy ő elgondolta – az emberi valóság meghosszabbításaként –, valóban nem létezik. Isten nem úgy létező, szabadság, személy, ahogyan a filozófus elgondolja. Titkára csak a jézusi kinyilatkoztatás vet fényt: Atya, Fiú és Szentlélek szeretetközössége, mindegyik Személy a *Másikért* létezik: léte tiszta reláció. A rossz, a szenvedés misztériumát is csak e fényben, pontosan *a húsvéti hit fényében* lehet megközelítenünk.

Isten maga nem más, mint Szeretet: ezt a szenvedő, keresztre feszített és feltámadt Jézusban, Fia haláláig menő önkiüresítésében nyilatkoztatta ki. Itt a szenvedés és a szeretet végtelen mértékben nyilatkozott meg.

* * *

A természettudós azt mondhatná: a fejlődő világegyetemhez hozzátartozik a tapogatózás, a bukás, a selejt: millió és millió próbálkozásokon és elvetélt egyedeken keresztül halad előre a faj fejlődése. Valóban, a *jelenségek* szintjén ezt tapasztaljuk; ezt emberi szinten is: mennyi elvetélt, torzszülött a fejlődés során. És hozzá természeti katasztrófák, földrengés, szárazság, ciklonok. Véletlen és szükségszerűség!

Az emberen aluli világ selejtjét még csak elfogadnánk, a természet rettenetes pazarlása az ára a fejlődésnek... (Bár ez már magában megcáfolja a „rend- és célszerűségből” vett naiv istenérvet!) De emberi szinten a botrány elkerülhetetlen. Az emberré válástól mostanáig micsoda mérhetetlen pazarlás, csőd, selejt az egyedekben. Ha minden a személyért van, akkor a személyeknek sikerülniük kellene! Nem vigasztal meg, hogy az emberi faj előrehalad (valóban előre, miután az ember vette kezébe a fejlődés irányítását?), ha én, aki egyszer

létezem, eltűnök nemzedékemmel, és majd utánam a többi nemzedék is. „Mire jó, ha a Holdra szállunk, csak azért, hogy ott – értelem hiányában – öngyilkosok legyünk?” (Malraux)

Végül is minden értelem a halál botrányába ütközik: „Minden a föld alá jut és ott vész el” (Valéry). A lét értelmének kérdése elkerülhetetlen; s a rossz, a szenvedés és a halál megkérdőjelezi az értelmet. Az értelmetlenség tény. De tény az is, hogy van értelem is. Van a világban igaz, jó és szép; ezt is megélem. Van boldogság és öröm mindenki életében. Nyomorékok, szenvedők tanúskodnak arról, hogy *ilyen állapotban* is jó lenni, létezni. A szenvedés együtt jár a szeretettel, de ezt nem semmisíti meg.

François Varillon írja (kiemelés tőlem – Sz. F.):

„Nem vethetünk követ arra, aki bizonyosságai jelenlegi állapotában, teljes becsületességgel reflektált a vallási problémára és nem tud hinni (nem tudja rászánni magát a hit döntésére). Azt kell mondanunk: igaza van! Az embernek nincs joga azt állítani, amit az Egyház állít, ha lelkiismeretben nem érzi magát kötelezve erre. Szent Tamás [...] bátran kijelentette: ‘Hinni Krisztusban önmagában jó dolog, de erkölcsi hiba az, ha valaki hisz Krisztusban, amikor értelme úgy ítéli, hogy ez rossz tett. Mindenkinek ragaszkodnia kell lelkiismeretéhez, még ha ez téves is’(S. Th. I–II. 19,5). Természetesen: *a tévedésnek nem szabad szándékosnak lennie, még közvetve, hanyagság révén sem.*” (Vagyis mindenkinek kötelessége, hogy ke-resse az igazságot és készségesnek kell lennie, hogy ezt elfogadja, mihelyt felismerte. Tehát lelkiismeretünket nevelnünk kell.)

Próbáljunk most előbbre lépni ebben a nehéz kérdésben. A *szenvedés misztériumát* csakis nagy tapintattal és alázattal lehet *megközelíteni*. Aki szenved, annak más „érvei” vannak, mint az egészséges érvelőnek. Hogyan lehet átalakítani a botrányt misztériummá? Mert botrány az, hogy a szerető Isten világában jelen van a rossz és a szenvedés. Nem folyamosodhatunk hamis érvekhez, hogy Istent „kimentsük”; erre nincs szüksége a Szeretetnek.

– „A jó a rossz árnyéka”?

– Ez lenne a naiv optimizmus, egy bizonyos fejlődélmélet tétele. A több-létért, a nagyobb jóért szükség van a selejtre, a harmóniához hozzátartozik az árnyék, a torz is. A véges, törekeny, fejlődő mindenségben ez természetes. De ezt nem állíthatod a szenvedőnek botrány nélkül: „a rossz csak a fejlődés egy szükséges pillanatában rossz”. Leibniz „legjobb világról” szóló elgondolásában a végletekig vitte ezt az optimizmust. És Descartes: „Ugyanaz a dolog, amely talán nagyon tökéletlen önmagában tekintve, tökéletes lehet, ha a mindenség egy részének tekintjük.” Ez talán érvényes lehet az ember alatti világra, de semmiképp sem az emberi személyre. A kereszténynek vissza kell utasítania ezt a szemléletet, mert mindig a szenvedő, igazságtalanságot elszenvedő személyt tekinti. A rossz ilyen „igazolása” nemcsak felületes, hanem igazságtalan. Bergyajev kérdése marad: „Milyen értékkel rendelkezhet a világ rendjének és harmóniájának eszméje, és hogyan tudná valaha is igazolni a személy szenvedésének igazságtalanságát?” A kereszténység szívében a személy áll, aki Isten végtelen szeretetének „tárgya” (pontosabban: partnere).

Azt sem lehet magyarázatként elfogadni, hogy a fájdalom figyelmeztetés; az életet szolgálhatja. Scheler elgondolásában csak igazságmorzsa van: valóban hasznos a fájdalomérzet, ha figyelmeztet, hogy az organizmusban valami rendellenesség lépett fel (vírus-támadás, megfázás). De miért kell a jelzésnek fájdalmasnak lennie? – Az sem „megoldás”, ha ezt mondjuk: „Isten nem akarja a rosszat, csak *megengedi*”. Hogyan lehet ilyen megkülönböztetést feltételezni Istenben. Isten mindenhatóságát helyesen kell felfognunk. Bizonyosan nem teheti meg azt, hogy a kör négyszögű, hogy a megtörtént meg nem történtté legyen, de ha szeret és mindenható, miért nem akadályozza meg a rosszat. Egyáltalán miért teremtett (= miért akart) ilyen világot? Vajon a szeretet követeli azt, hogy „megengedje” a fájdalmat? Talán ez így van, de csak a keresztény távlatban, a Kereszt fényében...

– „A szenvedés Isten büntetése”?

– Ez a felfogás nemcsak az *”szövetségben* található, hanem ma is él a keresztények körében is. „Isten megbüntette” ezért és ezért... „Isten nem ver bottal!” A népi fölfogásban nagyon eleven ez a szemlélet, amely hamis Isten-képet tükröz. A zsoltárokból gyakran zavar ez a szemlélet: „Isten megjutalmazza az igazakat, megbünteti a gonoszokat.” A botrány azonban kitört Jób esetében, aki ártatlan volt, mégis iszonyú szenvedéseket kellett elviselnie. Ettől kezdve fokozatosan átalakul az őszövetségi felfogás, kifejlődik a Séol-hit, a túlvilági igazságszolgáltatás eszméje – hiszen itt a földön nincs igazság: gyakran az ártatlanok szenvednek, a gonoszoknak pedig jól megy a soruk. Jób barátai, akik azt hiszik, hogy a szerencsétlenség Isten büntetése, tévednek, hiszen a parabola szerint Jób ártatlan. A tanulság az, hogy az ember nem érti meg Isten gondolatait. Ne próbáljon bölcsőbb, igazságosabb lenni, mint az Úr! Ne tolja fel magát a Mindenható helyébe, kioktatva a Bölcsességet, hogy milyen világot kellett volna teremtenie! Inkább alázattal ismerje el: nem értjük Istent!

Meg kell szabadulnunk a fatalista szemlélettől, amely a keresztények gondviselés-hitébe is belekeveredik. Camus *Pestis* című regényében ezt prédikálja a jezsuita. Ha valami csapás ér bennünket, ne ezt mondjuk rögtön: Isten akarta vagy Isten megengedte. (Mint ahogyan ne lázadjunk a kegyetlen, „süket” Isten ellen, mivel nem hallgatta meg imánkat, nem gyógyította meg gyermekemet, hitvesemet...) Ha nem elégséges „magyarázat” is mindaz, amit F. Varone (*Ce Dieu censé aimer la souffrance*. 212–219.) a szenvedés kapcsán felsorakoztat, tény, hogy ebben a véges és fejlődő világban, ahol Isten a másodlagos okokon keresztül működik, tiszteletben tartva (felfokozva) a másodlagos okok, a világ önállóságát, a szenvedés nem úgy éri el az embert, mint Isten különleges „rendelkezésének”, „közbelépésének” eredője, mint büntetés... , hanem az emberiség és a világ fizikai és erkölcsi törekenységének normális eredménye. (Más kérdés: miért ilyen világot akart Isten.)

A fatalista szemléletet kizárja maga Jézus is az evangéliumban (Lk 13,1–5). Pilátus vérontásának vagy a silói torony összeomlásának (illetve az áldozatoknak) a példáját fölhozva Jézus hangsúlyozza: Ne gondoljátok, hogy az áldozatok vétkesebbek voltak a többiekénél. „De mondom nektek: Ha meg nem tértek, éppen úgy elvesztek mindnyájan.” Egyébként Jézus parabolái is (mindjárt a következő, a terméketlen fügefáról szóló) vagy általában mindaz, ami a Hegyi beszédben a Gondviselésről szól, arra akarnak rávezetni bennünket, hogy Isten hatalmát, igazságosságát és jóságát a *hitben* próbáljuk fölfogni, ne emberi „mérteinkre” szabjuk az Urat! Isten igazságossága is szeretetének tulajdonsága. „Az Atya felkelti napját jókra és gonoszokra egyaránt” (ezek emberi csoportosítások), türelmesen vár a megtérésre, egészen az ítéletig, nehogy az aratók a konkollyal együtt a búzát is kitépjék.

A Gondviselő Atyában bízhatunk, minden hajunk szálát számon tartja; de nem úgy hallgatja meg imánkat, ahogyan esetleg várjuk. A világ megy a maga útján, Isten nem a külső események szintjén „lép közbe”, hanem *a lelkiismeret és a hit síkján*: az emberi szabadság és a kegyelem szintjén működik a Gondviselés. Más szóval: az Isten az emberi történelemnek üdvtörténeti távlatot ad; a mi művünket, amellyel humanizáljuk, emberibbé, szellemibbé, szabadabbá tesszük a fejlődést, Isten Lelke átalakítja, „átisteníti”. Van egyetlen ima, amelyet mindig meghallgat: ha a Szentlelket kérjük tőle, Atyánk mindig megadja (Lk 11,13).

– „*A rossz a teremtményi szabadságból származik*”?

– Nem Isten, hanem a teremtményi (ördögi-emberi) szabadság felelős a világban levő rosszért, mondják. Mellőzve a sátánit vagy a démonit, az tény, hogy az emberi önzés, erőszak, hatalomvágy, kegyetlenség, gonoszság mérhetetlen emberi szenvedés okozója. Ezt nem kell bizonyítanunk, naponta tapasztaljuk – a legújabb kor rettenetei: háborúk, haláltáborok, elnyomás, társadalmi struktúrákban megnyilatkozó igazságtalanság stb. A „világ bűnét” értelmezhetjük úgy, mint az emberi gonoszságból eredő rossz együttesét, amely *már ott van*, amikor az ember megszületik; megfertőzi, kísérti; ő maga, ha „ratifikálja”, szolidáris lesz a bűnben, s növeli azt. A nevelés, a családban, iskolában, közéletben uralkodó légkör, mind felelős lehet ezért – tehát valamennyien „szolidárisak” vagyunk a világ

bűnében, amely sokak számára mérhetetlen szenvedés forrása. Mennyi szenvedés származik például a széthullott családokban a szeretethiány, a magányosság miatt a gyermekek és öregek számára.

De ez teljesen nem magyarázza meg a rosszat, hiszen ez nem mindig hozható kapcsolatba az emberi szabadsággal. A természeti csapások: földrengés, szárazság, árvíz mindig volt, s nehezen küszöbölhető ki. És nem gyógyíthatjuk a halált. Persze emberi összefogással sokat lehet tenni a járványos betegségek, az éhínség kiküszöbölésére; az atomenergiát a pusztító és hegemonisztikus célok helyett a fejlesztésre lehetne fordítani... És erre kellene törekednünk, ha igazán a szeretet és az igazságosság mozgatná civilizációnkat. Mégis marad a végső kérdés: ha Isten szeret engem és minden személyt, valóban szereti a világot (ezt állítja Jézus), akkor miért a rossz a világban, miért ilyen világot akart? (Globálisan akarnia kellett, hiszen létezik.)

Erre a kérdésre *a húsvéti hitben* kell választ keresnünk. Ha a *rossz* miértjére nincs is racionális válaszunk, sőt a hitben sincs „magyarázat”, *a szenvedésnek értelmet adhatunk*, ha a Kereszt és a Feltámadás misztériumába kapcsoljuk.

F. Varillon nyomán ezekben a lépésekben közelíthetjük meg a misztériumot:

1. Nem szabad engednünk a tudat (lelkiismeret) követelményeiből.

Vissza kell utasítanunk a hamis vagy félmegoldásokat. Nem szabad beletörödnünk fatalista módon a rosszba, de nem szabad Isten igazságos büntetésének sem tartanunk. Küzdenünk kell az emberi igazságtalanságból eredő szenvedés, a hanyagságból eredő baleset, a felelőtlenség miatt fellépő betegség stb. ellen. Csak amikor már mindent megtettem, hogy a rosszat kiküszöböljem, és mégis sújt engem vagy szerettemet, akkor kérdezem: milyen értelmet adhatok a szenvedésnek (*ennek a szenvedésnek*) a hitben és szeretetben.

2. Az öröme való meghívás erősebb, mint a rossz.

Ezt világosan tanítja a kinyilatkoztatott hit: a Jézus Krisztus által felkínált üdvösség végső soron „Örömhír”, az örök élet üzenete. Mivel a feltámadott legyőzte a bűnt és a halált, és mivel nekünk is megadta a feltámadás reményét, a világban levő bajt és szenvedést úgy tekinthetjük, mint *a szül(et)és előtti vajúrást*: Szent Pál ezt világosan leírja a Római levél 8. fejezetében: „Az a véleményem, hogy a jelen szenvedések nem mérhetők az eljövendő dicsőséghez, amely nyilvánvalóvá lesz rajtunk... Tudjuk, hogy az egész természet együtt sóhajtozik és vajúdik... Meg vagyunk váltva, de még reménységben élünk... Velünk Krisztus Jézus, aki meghalt, sőt föl is támadt és Isten jobbján közben is jár értünk...”

„A tudat fellázadása a rosszal szemben abszurd lenne, ha nem gyökerezne egy bizonyosságban. Hacsak nem akarunk beletörödni az abszurdításba, tehát abba, hogy legmélyebb vágyunk az igazságosság, a jó, a szeretet, a testvériség után értelmetlen – hacsak nem akarjuk azt mondani: mindez csupán illúzió –; meg kell engednünk, hogy a rossz visszautasítása és a botrány mögött ott van egy alapvető vágy, amely bizonyos módon már most biztosít bennünket arról, hogy a rossz le van győzve. Nemde azért tiltakozunk a rossz és a szenvedés ellen, mivel hivatásunk az öröme, a boldogságra szól? Ha a szívünk mélyébe vésett vágy nem az öröme szóló hivatás lenne, lázadásunk a rossz és a szenvedés ellen nem lenne az, ami valójában.” (F. Varillon)

Jézus a boldogságra hív bennünket: „Azt akarom, hogy ti is ott legyetek, ahol én vagyok.” (Jn 14,3) – A szülés fájdalmai után: öröm (Jn 16,20–24; Róm 8).

3. Húsvét titka: „átmenet” (átalakulás) – a megtisztulás és a szeretet misztériuma.

„A szeretet erősebb, mint a halál, feltéve, hogy előbb erősebb, mint az élet.” (F. Varillon)

A végső miért Isten misztériumába torkollik, aki Szeretet; semmi más, csak tiszta szeretet. Ezért a teremtés: szabad, *önteremtő* lényeket hoz létre minden pillanatban, tehát nem

bábukat, hanem olyan lényeket, akik – Istentől függve – maguk teszik önmagukká magukat, miként a világ is Istentől függve önmagát túlszárnyalja a több létet eredményező felfejlődésben (fejlődő teremtésben). „*Dieu fait se faire les choses.*” (Teilhard) E világ és benne az ember *rendeltetése: a végső átalakulás, „megistenülés”*.

Mivel Isten egyedül végtelen, *a világnak végesnek kell lennie*; a végeesség következménye pedig a sebezhetőség, pusztulás; miként az ember is halandó, mivel véges. Első megállapításunk egészen természetes: a halál végeességünk következménye. De miért botrány, nyomorúság, teljes dráma a személyes halál? Mert – legalábbis látszólag – lerombol mindent, amit az ember létezése során „megépített”, amivé szabad tevékenysége, kapcsolatai („teste”) révén alakította magát, mivel minden kapcsolat, szeretetszál megszakad...

De hát Isten, a Mindenható, nem teremthetett volna másfajta világot? Nem teremthetett volna olyan világot, ahol nincs selejt, pusztulás, rossz: olyan embert, aki tökéletes, mint ő? Egyszóval: ahol nincs végeesség és szakadással, fájdalommal járó halál?

Isten mindenhatósága a szeretet mindenhatósága. Márpedig *a szeretet azt akarja, hogy a másik valóban legyen*, ne csak saját visszfénye vagy árnyéka, hanem szabad és önteremtő lény, aki szabad szeretettel válaszol a szeretetre. Vagyis: *nem kész, hanem kibontakozó világ; nem késznek megalkotott ember, hanem olyasvalaki, aki* – Istentől függve létében – befejezi a világ teremtését és közben *szabadon önmagát teremt*: humanizálja a világot és átszellemiesíti a teremtést, hogy alkalmassá tegye a végső átalakulásra, az „átistenülésre”, amelyet a Lélek visz végbe.

Isten, amikor ilyen világot teremt, látja, hogy a rossz, baj, szenvedés is velejárója lesz. De nem olimposzi magasból szemléli a szenvedő emberiséget, hiszen amikor teremt, nemcsak a szenvedést és a halál előtti gyötrelmet látja, hanem öröktől fogva ő maga vállalja végeességünket: a teremtés távlata a Megtestesülés és Húsvét misztériuma; kereszthalál és feltámadás. Öröktől fogva elsőnek Krisztust látja, mindent általa és érte teremt; Isten azzá az emberré válik, aki teremt; Isten elhatározza, hogy Fiában maga is szenved és meghal. Krisztus szabadon, szeretetből vállalt halála – amely, mint egész élete, *fiúi mivoltának kifejezése* – teljes önátadás az Atyának, tiszta szeretet, vagyis kommunió (= szeretetközösség); feltámadás (új élet), amely magával vonja a „testévé” szerveződő emberek és a világmindenség metamorfózisát, átalakulását.

A szenvedésnek (most már nem általában a rosszról van szó!) *értelmet adhatok a hitben*. A szenvedés nem a birtoklás, hanem a lét, azaz a szeretet síkján helyezkedik el; értelmet kap, amikor az ember szabadon, a Krisztusba vetett hittel vállalja, mint a tisztulás „helyét”, alkalmát, vagyis annak eszközét, hogy kilépjen önző önmagából, elszakadjon attól, ami elzárja útját mások és Isten felé. A szenvedés alkalom arra, hogy a passzivitásban és a csökkenésben, a mortifikációban és az excentricitásban helyet készítssek másoknak és a Másiknak. A napi „kis halál” felkészít a végső aktusra, amikor majd – Jézussal és lelkében – teljesen visszaadom magam az Atyának.

Jézus Krisztus nem kereste a szenvedést, hanem a végsőig engedelmes akart lenni, vagyis *hűséges Atyjától kapott küldetéséhez*. Mivel prófétai küldetésével együtt járt a kereszthalál, ezt is vállalta – szabad szeretettel. Vére által váltott meg bennünket; de nincs szó semmi váltságdíjról (amit a sátánnak kellett volna fizetni, vagy véres áldozatról, amelyet az Atya igazságossága követelt elégtételül stb.). Jézus Krisztus halála (keresztjének vére) szerető engedelmességének kifejezése: *a tökéletes Igen az Atyának*. Mivel szerette övét a végletekig és szerette az Atyát, hűséges volt egészen a kereszthalálig. „Kiüresítette önmagát” (Fil 2): halálában, amikor minden visszaadott a Lélekben az Atyának, akitől mindent kapott, *kifejezte fiúi mivoltát*. Alávetettsége volt küldetése: Isten alázatának kinyilvánítása. Mert a szeretet alázat: teljesen *másért való lét*, ahogy az isteni „Személyek” reláció-léte bizonyítja.

A keresztyén a szentségek (keresztség, Eucharisztia) révén Krisztus húsvéti titkában részesedik. Végeredményben mindig „húsvétról”, *átmenetről* van szó: átmenet a birtoklás

síkjáról a lét (vagyis a szeretet) síkjára. Innen pedig – a „megistenítő” kegyelem erejében – átlépés a másik *létre*ndbe, a feltámadott életbe. De a végső átalakuláshoz elő kell készítenem az „ostyát”: cselekvésem és szenvedésem számtalan lisztszeméből gyúrom azt, aktivitásom és passzivitásom konkrétumait választom szabad döntésem, szeretetem „kifejezésül”, „testül”: ezt változtatja át azután (Lelke által) Krisztus: „Ez az én testem!” Ami nem szeretetkapcsolat, az semmi (nem kapcsolat). Csak annak van értéke életemben, ami szabad döntésből történik, ami valamiképpen szeretetem kifejezése. Ez lehet az élet számtalan testi-lelki szenvedése is. Így „gyakorlom a halált” (meghalást), amely – Krisztusban – *kommunió* lehet, ha szeretettel *visszaadom* lényemet Istennek.

De ki képes erre? Isten kegyelme nélkül senki. Szükséges és elérhetetlen: ez a természetfeletti. De ami az embernek lehetetlen, Istennek lehetséges. Mindent meg tudunk tenni Jézus Krisztusban, Lelke erejében, aki szívünkbe árasztja a szeretetet. Az alapfeltétel az alázatosság, a „szegénység”. Aki jobban kitárul Istennek, az többet kap (szentebb), és amilyen mértékben befogadjuk a szeretetet, olyan mértékben nyílunk meg egyre jobban Istennek, aki adni akarja magát. „Istent nem lehet felülmúlni nagylelkűségben”, mondja Szent Ignác. Erről a nagylelkűségről írja Maurice Zundel: „Isten ingyen adja, amit ad; azt is ő adja, amit tőlünk kér; és százszorososan adja vissza, amit kap.”

„Krisztus kenézisa (önkiüresítése) teljes volt halálában. Ezért ez a halál nyilatkoztatja ki a maga teljességében Isten Dicsőségét, amely lényegében Szeretet mint önmaga megsemmisítésének Hatalma. A keresztre feszített Jézusban nyilvánult meg az élő szentháromságos Abszolútum, amely tiszta ‘értünk’, ‘teérted’, vagyis az ‘önmagáért való lét’ tagadása. A Kereszt a kinyilatkoztatás központi alakja: egy eltorzított ember (*dé-figure*) leleplezi az arc nélküli örök Létet (*dé-voile l'Être éternel sans figure*)...” (Varillon)

„A három Személy egy a létben és a cselekvésben, a szeretetben és a boldogságban; hihetném-e azt, hogy nem egyek a szenvedésben? [...] Az Atya, amikor Fiát adja, valamiképpen *több, mint önmaga*, minthogy csak a Fiú által és a Fiúért Atya. Jézus adja oda magát, de ugyanakkor az Atya is odaadja magát. A Szentlélek a Csók, aki hozzácsoportolja a keresztre feszítő Atyát a keresztre feszített Fiúhoz. Amikor erről a misztériumról elmélkedem, természetesen, ügyetlen skémáim ellenére, elkerülöm azt, hogy egy megsértett Istent képzeljek el, aki igazságossága nevében ‘követeli’ a kiontott vér elégtételét. ‘Követelésnek’ nincs értelme, ha az Atya, aki kiszolgáltatja a Fiút, önmagát is keresztre feszíti. Mind a három Személy keresztre feszítő és keresztre feszített. Krisztus keresztre annak a Szeretetnek a középpontjában van, amely örökké az Áldozat formájában létezik. Ez egyben az egy-Isten Boldogsága. Mert a szeretet nem ismerné meg a tökéletes örömet, ha nem menne el önmaga legvégső határáig. A Lélek szelíd fény vagy az öröm kitörése az Atya és a Fiú arcán, akiket különbözőségüket megőrizve egyesít.” (Varillon)

3. Teológiai napló

A *napló* műfajáról olvasom Jossuánál: „...A XVIII. század végén született Rousseau befolyása alatt. [...] A filozófiai naplók, mint amilyenek Kierkegaard-é és Gabriel Marcelé, közel állnak a teológiához. Ez a második tendencia erősödik meg a XX. században, amikor a napló irodalmi műfaj lesz és a szerző életében közzéteszik. A döntő lépés az ilyen műfajú munkákban az egyes szám első személy használata. Ez felveti az *én* helyes használatának kényes kérdését... Kritériumait egyrészt egy bizonyos belső szükségszerűség oldalán keresem: az ember nem azért ír, hogy (önmagának) meséljen, hanem, hogy *felfedezze és értelmezze múltját a létezés e pillanatában*; másrészt annak éleslátó és szigorú kiválasztása vezet, *ami jelentős lehet a másik számára*, és itt kerülök minden tetszelgést, feláldozom a jelentéktelen részleteket, vagyis azt, ami csak számomra jelent értéket.” (J-P. Jossua OP: *Lettres sur la foi*. 1980. 113–114.)

„Quand j'écris sur ces cahiers, je m'écris. Mais je ne m'écris pas tout...” (1944) (Paul Valéry: *Cahiers*. I. 16.)

Miért ez a „vallomás”?

1981. február elején, egy triduum során fogamzott meg bennem a gondolat, hogy visszapillantok fél évszázadomra. Tulajdonképpen ötvenedik születésnapomra terveztem meg ezt a háromnapos lelki magányt Grottaferrata és Frascati között a jezsuita villában. Akkor jegyzeteimet is átmásoltam ide. A következő évben vers- és műfordításkötettel jelentkeztem, sokak csodálkozására. Az 1981-es „Őszi ámulat” szülte a költeményeket. Az *Őszi ámulatban*, majd a következő tanulmány-, vers- és műfordításkötetekben (*Teljes évszak*, *Jelek az éjszakában*, *Szavak forrása csend*) sokat vallottam magamról. Most egy kicsit még jobban megvilágítom az elmúlt fél évtized (1981–1985) lelki hátterét.

E személyes reflexiók, vallomások mögött egy hosszú, többször *megszakadt párbeszéd élménye* húzódik. M-mel folytatott eszmecsereink jelen voltak 1984-es és 1985-ös lelkigyakorlatos eszmélődéseimben is. Mintegy magamban folytattam a megszakadt dialógust, amely így monológgá vált. Néha azért az imában párbeszédese formát öltött az eszmélés és visszapillantás: gyökereimet kutatva, múltamat, hivatásomat vizsgálva, illetve keresve, miért és hogyan hiszek – hálát adtam, dicsértem Istent és ugyanakkor alázattal bocsánatot kértem. Ágoston tanácsát követve: *confessio misericordiae et miseriae*, Isten irgalmas szeretetének és az én nyomorúságomnak megvallása...

Nem írok ide mindent, hiszen nem gyónásról van szó. Van, ami kizárólag a lélekre és Istenre tartozik. De próbálom itt kifejezni krédómat: *mit és hogyan hiszek*. Sokat foglalkoztam mai gondolkodók és írók hitével, belső kalandjával; párbeszédet folytattam korunk szellemeivel; ugyanakkor kifejtettem, terjesztettem az egyház tanítását. Azok, akik rádiós adásaimat hallgatták, könyveimet olvasták, megsejthették személyes hitemet, világszemléletemet. Természetes, hogy mint jezsuita az egyház tanítását képviselem. De most inkább személyes hitemről van szó; nem a tételes hitigazságokról, hanem az én indítékaimról. Már most Szent Jánossal válaszolhatok: „Megismertem a szeretetet, amellyel Isten szeret engem, és hittem benne. Isten Szeretet...” (1Jn 4,16)

Forrásvidékem felé

Már kamaszkoromban (ott a bárómajori erdő szélén) olyan kérdéseket vetettem fel, amelyeket később Pascalnál és Heideggernél olvastam: Miért vagyok? Mennyi véletlen játszott közre, hogy megszülettem, hogy éppen itt és most vagyok a megvalósult világ ölén!

Elfogott a döbbenet! Miért van egyáltalán valami? Mi lenne, ha egyáltalán semmi sem lenne? De ha lett volna egy pillanat, amikor egyáltalán semmi sem lett volna, most se lenne semmi, hiszen a semmiből semmi sem lesz. Ez maga az evidencia. (Hacsak nem akarjuk fölruházni a Semmit és a Véletlent isteni tulajdonságokkal.) Így tehát a Lét (bárminek nevezzük is: örök Anyag, Világ, Mindenség, Szellem, Abszolútum...) önmagában bírja léte „magyarázatát”. Az igazi probléma, amint ezt Lakos atyával a balatonberényi táborban megvitattam 1949-ben, a panteizmus, illetve a *személyes* Isten léte; vagy másképp: a személyes létezők a Mindenségben.

Szóval a „lenni vagy nem lenni” alapkérdése állandóan foglalkoztatott: az egész életem értelemkeresés = Isten-keresés. Ezzel vívódtam, erről írtam. Maréchal tanulmányozva Louvainben megértettem, hogy az Abszolútum (Isten) *már megragadta* értelmemet, szellemi dinamizmusomat; hogy nincs kiindulópont (nullpont), mert amikor az öntudat fölébred, megállapítja, hogy *már elindult*, már ott van adottságaival, illetve a Teremtő ajándékaival. Ezt mint hívő felismerem és elismerem, hálával. Ebből fakad a „teremtés dicsérete”. Felismerem, hogy létem forrása megragadhatatlan, elérhetetlen, illetve, hogy ez a Forrás a Szeretet-Isten. Azért vagyok, mert Isten szeretett. Örök szeretettel szeretett, „tenyerére rajzolt”, ahogy a prófétánál mondja. Ez a gondolat nagyon megragadott Szombathelyen 1951-ben a szemináriumban, Werner Alajos lelkigyakorlatos elmélkedése alatt. Később Budapesten 1953-ban vagy 54-ben, a Ráday utcában, amikor már mint főiskolás és jezsuita novícius a Szent Ignác-i *Ad amorem* záróelmélkedést végeztem, megéltem azt, hogy „Isten, aki szeret, adni akarja magát, amennyire csak kitárulok neki, befogadom szeretetét.” De ez a kitárulás is az ő kegyelmétől függ! Minél többet befogadok, annál inkább szeretek, és annál inkább kitárulok Neki.

„Sem feltérképezéssel, sem különféle mesterkedésekkel sosem tudjuk – sem gondolatban, sem gyakorlatilag – elfogni az Élet forrásait. Sokkal inkább kapom, mintsem alkotom magamat. [...] A mély élet, a forrászó élet, a születő élet teljesen megragadhatatlan...” (Teilhard de Chardin: *Az Isteni Milió*)

Teilhard döntő hatása

„Ha az ember tudná, hogy a világegyetem képes szeretni, kiengesztelődne” – ezt Camus írja. Teilhard de Chardin egyik esszéje elején idézi az író, és igyekszik megmutatni, hogy igenis a fejlődő világegyetemet végső soron a Szeretet mozgatja, ahogyan Dante írta; a már létező, transzcendens és személyes Ómega-pont. Teilhard tudományos megfontolásai alapján felfedeztem, hogy a világfejlődés paramétere a centro-komplexitás/tudat növekedése, hogy a fejlődés az emberben ébred öntudatra és lesz auto-evolúció. Teilhard a jövőt extrapolálta, de abban igaza van, hogy az emberiség most már csak úgy maradhat fenn, ha egységesül = egyesül a szeretetben: a planetáris fejlődés szellemi síkon folytatódik és a konvergencia „amorizálója” csakis a feltámadt Krisztus lehet. Mindezt már a hívő mondja.

A paleontológus és „fenomenológus” (*Az emberi jelenség*) vízióját egészíti ki és új fényrel világítja meg a hívő keresztény (misztikus) „látomása”, amelyet többször lejegyzett, de talán legteljesebben az *Isteni milió*ben. Mint sokaknak, *ez a kis lelkiismereti könyv számomra is döntő volt* (természetesen mögötte ott van az egész teilhard-i látásmód az egyetemes fejlődésről). Amit itt Teilhard mond az emberi erőfeszítés krisztusi dimenziójáról, a kisebbedésről, a halálról vagy akár a kárhozat reális lehetőségéről, mind mélyen belémvilágított. Az is, amit a nagy szentek példáját idézve mond: a szenvedés és a halál, ha a szeretet kifejezéseivé avatjuk őket, maga a kommunió lehet – egyesülés a szeretetben – Krisztusban. Elszakadás, excentráció – vagyis kilépés önmagunkból (ne legyünk önteltek; ne legyünk a világ közepe stb.): erre segíthet a hittel, reménnyel és szeretettel vállalt kisebbedés, öregedés, testi-lelki fájdalom, halál... Vagyis alkalom, eszköz (döntésem „teste”), hogy

megtörténjék az átmenet a birtoklás síkjáról a lét síkjára; hogy beléphessünk Krisztus húsvétjába, aki mindent visszaad szeretetből az Atyának az önküresítés és az önajándékozás extázisában.

Mivel Krisztus Isten Fia és mivel az Atya feltámasztotta, egyetemes Úrrá tette a mindenség felett, a természetes életen és halálon *túl* beteljesítheti az örök életre és öröme szóló hivatásunkat. Lelke (Igéje) és Teste (Eucharisztia) révén itt és most Egyházában beléphetünk – hittel és szeretettel – húsvétjába, hogy Igazságot és Életet merítsünk Belőle. Meg vagyunk már váltva, de még reménységben élünk, amíg Isten-gyermekségünk nem teljesedett be testünk föltámasztásával és a világegyetem átalakulásával: a magnak meg kell halnia, hogy kicsírázzon, a születés örömét a vajúdás előzi meg (Róm 8 és 1Kor 15). De már most a megkezdett örök életet éljük (1Jn 3,1–3).

Reductio in mysterium

Egy bizonyos: mindig az Igazságot kerestem; sokszor szenvedélyesen, szenvedve is (teológus koromban Eegenhovenben). Sohasem akartam magamat vagy másokat áltatni. Az illúzióktól másokat is óvtam. Hogy az Igazságot szeretem és ragaszkodni akarok hozzá (mert már előbb „megragadt”), annak nemde a legjobb bizonyítéka az a tény, hogy félek a tévedéstől, a csalatkozástól. Mindig megvolt bennem a készség arra, hogy elfogadjam a teljesebb igazságot, bármilyen oldalról jön is, ha valóban felismertem; még ha módosítanom kell is nézeteimet. Már régóta idegenkedem a meddő szócsépléstől, a vitáktól. Igyekszem a másikkal együtt keresni, vele egyesülni a nagyobb igazságban. Azt hiszem, ezt Lacordaire mondotta. Ez a párbeszéd alapfeltétele. Senki sem birtokolja az Igazságot. (Csak a fanatikusok, a vallási türelmetlenségben megrögzöttek hiszik ezt magukról... Mennyit öltek a vallás, a hit nevében!) A másik véglet a szétfolyó szkeptizmus, a „minden mindegy” magatartás, a mállasztó agnoszticizmus.

Van pozitív agnoszticizmus is: az alázat, a tisztelet a *Misztériummal* szemben. Végeredményben ide jut el az ember. Mennyire megkapott 1952-ben a szombathelyi szemináriumban E. Przywara cikke: a problematikum Szent Tamás (a *Stimmen der Zeit*ben olvastam). Az Aquinói Doktorról írt tanulmány végkövetkeztetése ez volt: Tamás elvezet bennünket a Misztériumhoz. Egész életműve: „*reductio in mysterium*”. Ezután már a néma imádás marad: „*Adoro Te, devote, latens Deitas!*”

Erről a pozitív agnoszticizmusról írta Karl Rahner kevéssel halála előtt (*Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1982. április 10.), hogy Isten mai megtapasztalásának egyik módja lehet; találkozás a megérthetetlen, az „ismeretlen” Istennel. Ez az agnoszticizmus „egzisztenciánk égő fájdalma”. De persze itt a hit, remény és szeretet teljes elkötelezettsége szükséges. Hit abban, hogy Isten létünk végső értelme, hogy az éjszaka után jön a fény, hogy Isten lesz az igazi Beteljesedés. Példaképünk, Mesterünk, Utunk Jézus Krisztus, aki kimondta a szerető teljes Igent az Atyának akkor is, amikor a kereszten a zsoldárt imádkozta: „Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?” Az Atya soha sem hagyta el őt; és önküresítő kereszthalála után megdicsőítette Fiát, aki a Szentlélekben szeretettel kilehelte lelkét. Úrrá tette Jézust, aki az egyetlen üdvösség az embereknek (Fil 2).

Ave, crux, spes unica!

Bűnös jezsuita

Az év elején elkezdtem olvasni André Malraux *Antimémoires* című visszaemlékezéseit. Mindjárt az első lapon megkapott Malraux beszélgetése pap barátjával. 1940-ben együtt szöktek meg a fogságból:

„– Mióta gyóntat?”

- Vagy tizenöt év óta.
- A gyóntatás mit tanított meg az emberről?
- Tudja, a gyóntatás semmit sem tanít meg, mert mihelyt az ember elkezd gyóntatni, jelen van egy másik, ott van a Kegyelem.

Majd kitérte izmos karjait a csillagos éjszakába:

- Egyébként végső soron *nincsenek nagy személyiségek...*

Arra gondoltam e párbeszéd olvasásakor: életünk visszáját csak Isten ismeri. Balzac ezt az emberi történelemről mondta. A gyóntató sem láthat igazán bele a lelkünkbe. Annyit megállapíthat: a nagy embereknek is nagy az árnyékuk. Valamennyien bűnös emberek vagyunk. „A jezsuita elismeri, hogy bűnös ember...” – mondja új szabályunk. Ez nagyon igaz. Ám utána így folytatja: „... de tudja, hogy meghívatott: legyen Jézus társa, mint egykor Szent Ignác... Túl a szavakon, amelyek alig képesek kifejezni a dolgok igazi valóságát, meg kell találnunk az egyszerű igazságot, amelyből levonjuk a következményeket: Krisztus úgy él, szól, tesz, hogy az Atyától kapja létét, szavát, cselekvését; tehát a mi életünk mindenestül magából Krisztusból és valamiképpen az ő Atyjához fűződő kapcsolataiból részesedik, fakad és bontakozik ki... . Az Evangéliumot a *szerelemben* akarjuk hirdetni: a Jézus Krisztus személye iránti szeretetben, akit napról napra igyekszünk bensőségebben megismerni, hogy jobban szeressük és kövessük ... A jezsuita számára Krisztus egy-szerre a példa, az út, az élet ereje és értelme...”

Ez tehát az eszmény, amelyre törekednem kell. Paradox módon Jézus Krisztust – és általa az Atyát – legmélyebben akkor tapasztalom meg, amikor megbocsátja bűneimet. Pascal mély meglátása szerint az ember igazában csak a *megbocsátott* bűnöket ismeri meg a maguk súlyában; ugyanígy az irgalmas szeretetet is legkonkrétabban akkor élem meg, amikor az Atya Krisztusban megbocsát.

4. Majdnem napló I. (1985–1986)

1985. november 12.

Tegnap elkezdtem olvasni Simone de Beauvoirtól a *Búcsúzás szertartását* (*La Cérémonie des adieux*. Gallimard, 1981). Ennek hossz-szabb második fele beszélgetés Sartre-ral: 1974-ben készült Rómában és Párizsban. (Annak idején itt Rómában láttam őket egy vendéglőben a Campo dei Fiori közelében. És a hatvanas évek elején Párizsban „áhítattal” gondoltam a háború utáni egzisztencialista hullámra, illetve Sartre-ra és élettársára, amikor a Café de Flore és a Deux Mégots előtt sétáltam...) – Megdöbbenő Beauvoir bevezetője; ösztönösen Sartre-hoz beszél, aki már nincs többé, majd rájön arra, hogy ez csak önámítás: „még ha Ön mellé temetnek is [mindig magázták egymást – Sz. F.], az Ön hamvaitól az enyémekekhez nincs átmenet”. Ugyanaz a gondolat, mint a *Kor hatalma* végén: „A halál mindannyiunk közös sorsa, de valamennyien egyedül vágunk neki. Az élet oldaláról tekintve: meghalhatunk együtt, de meghalni annyi, mint kicsúszni a világból oda, ahol az ‘együtt’ szónak nincs már értelme. Amit leginkább óhajtottam mindig, az ez volt: azzal haljak meg, akit szerettem; de még ha holttetemeink egymás mellett fekdüdnének is, ez csak maszlag lenne: a semmitől a semmihez nincs semmiféle kötelék.”

Sartre utolsó tíz évét – és a sajátját – mondja el az író a naplójegyzetek alapján. Megdöbbenő részletezés. Csak nő lehet ilyen aprólékos! Bántó is az öregedő és beteg filozófus-író gyengeségeinek, fizikai „kisebbedésének” kitergetése. Mintha minden egyformán fontos lenne egy életben! Ez nem hitelesség. Nem érdekel Sartre baloldalisága, maoizmusa, politikai elkötelezettségei. Néha valóban igaz ügyért állt ki. Érdekes Beauvoir és Sartre személyes viszonya; Sartre és fogadott lánya (a zsidó Arlette), illetve a görög lány; továbbá Beauvoir és Sylvie kapcsolatai, utazásai stb. Élettárs? Szerelem? Az is volt, szellemi barátság is. Valahogy nem látom a világhírű pár között a teljes átlátszóságot. Talán ez nem is lehetséges férfi és nő között. De mindenképpen elképzelhető bensőségesebb viszony is.

A személyiségnek van egy olyan intimitás-zónája, ahová másik emberi személy nem léphet be. Ez talán jól van így. (Lásd Claudel Faustját a *Kantátában*!) A belső „szoba”, „belső várkastély”. A legnagyobb szerelemben sincs teljes összeolvadás. Ez talán jól van így. A férfi birtoklásvágya olykor addig megy, hogy a nő lelkét is hatalmába kerítené. „Semmiért egészen!” A Szabó Lőrinc-féle birtoklás: „a sorsomnak alkatrésze légy!”

A problémáról beszélgetve K-val, eszembe jutott, hogy a pszichológus domonkos, Pohier (*Quand je dis Dieu*. 235–236.) írt erről. Szerinte az egymásba olvadás nem is lenne tökéletesség. Az isteni Személyek is különböznek egymástól. A tökéletes „partage” (megosztás) nem bizonyítja a szeretet tökéletességét. A házások (szerelmesek) közti kommunikáció tökéletlensége (hiánya) pozitív is lehet, ha a Szentháromság személyei közti relációra gondolunk: egyik a másiktól az eredet-reláció révén különbözik. Az Atya nem adhatja át a Fiúnak atyaságát stb. A különbség szükséges a személyi egységhez. És itt Teilhard elvére gondolok: „*l'union différencie*”, vagyis a személyes egység nem egybeolvadás, hanem a személyes különbségek elismerése, elfogadása... Aki szeret, azt akarja, hogy a másik legyen, elismeri sajátosságait, minél több létet (szabadságot) akar biztosítani neki. Létem másról van és másért vagyok: ez a szeretet titka. Az interszubjektivitásban, személyközi viszonyokban egymás által és egymásért vagyunk; minél inkább személyek vagyunk, annál kevésbé szigetelődünk el, ugyanakkor annál kevésbé olvadunk be a másikba. Személyesség és kommunió együtt bontakozik ki a szeretetben.

1985. november 14.

Három fontos hír a tévében: Kolumbiában vulkánkitörés (tizenöt-húszezer halott!); Olaszországban az első szívátültetés; a jövő héten Gorbacsov–Reagen-találkozó.

A kolumbiai katasztrófa – Mexikó után – megrendíti a világot. A televízió képei elgondolkoztatnak. Ki a felelős? Hol a Gondviselés? (Cf. Voltaire és a földrengés.) Mi mindent megtesznek egy ember megmentéséért, szívátültetéssel vagy más módon, miközben egy pillanat alatt ezrek, tízezrek pusztulnak el! Persze sok katasztrófa emberi hanyagságból történik; illetve meg lehetne előzni. A szárazságtól sújtottakon jobban lehetne segíteni, ha nem fegyverekre fordítanák az erőtartalékot... És egyáltalán: mennyi életet elpusztítanak a háborúk, abortuszok stb. De végül is, ha ezeket leszámítjuk is, ott van a földrengés, vulkánkitörés, rák stb. Miért ilyen a világ? Miért a végesség? Miért a szenvedés és a halál? Mindig minden kérdéssel ide lyukadunk ki. Csak a Jézus Krisztusba vetett hit segít. Nem fatalista gondviselés-hit, nem is az az „apologetika”, amely mindenáron ki akarja „menteni” Istent (erre nincs szüksége!), hanem a keresztre feszített és feltámadt Jézus szemlélése. Minden botrány, ellentmondás, és ugyanakkor a „megoldás” és a szabadulás is a Keresztben van. Mert ez az isteni Szeretet megnyilatkozása és kiáradása. Így szeret Isten. Ez az alapállítás. Mindent e központi fényből próbáljunk „megérteni”.

1985. november 15.

Beauvoir könyvét olvasom. A *Cérémonie*-hoz csatolt *Entretiens* (interjú Sartre-ral) végén (542–559.) az ateizmusról beszélgetnek. Sartre ateizmusával régebben többet foglalkoztam (*Az ember és világa, A rejtett Isten útjain*). Halála után írtam a *Barjonáról* is, arról a karácsonyi misztériumjátékról, amelyet a jezsuita Feller kérésére írt Sartre a fogolytáborban. Szerintem ez a darab tökéletesen kifejezi Sartre ateizmusának kettősségét. Ő maga bevallotta élettársának is, meg *A Szavakban* is, milyen nehéz és hosszú lejáratú folyamat ateistává válni. Ott van a teremtés-eszme, továbbá a jó és a rossz „abszolút” különbsége. „Ha Isten nem létezik, minden megengedett”: a fiatal Sartre ezt hangoztatta Dosztojevskij ateista hőse, Karamazov Iván nyomán. Most csak bizonyos fenntartással fogadja el ezt. Valami abszolút van jelen az erkölcsi tudatban.

Sartre azt is elismeri, hogy ateizmusában fontosabb szerepet játszottak a személyes, gyermekkori élmények, mint a filozófiai megfontolások: például amelyeket a háború végén *A lét és a semmi* című vaskos könyvében előadott. Ebben legföljebb csak a „filozófusok Istenét” cáfolta (szerintem még azt sem). De az sem tűnik komolynak a beszélgetésben, hogy tizenkét éves korában három brazil kisasszonyra várva „kinyilatkoztatást” kap: Isten nem létezik... Miként a „jó házból való úrilány” emlékirataiban is utólagos ateista értelmezésnek tűnik a kármelitának készülő kamaszlány (Simone) hirtelen ateizmusa... Az igazi ok 1929-ben a Sartre-ral való találkozás volt.

Amit a beszélgetésben az Isten nélküli etika „igényességéről” mondanak, nem meggyőző. Persze, igaz: ami egyszer megtörtént, azt Isten sem teheti meg nem történtté. De a hit szerinti „helyrehozás” nem is abban áll, hogy Isten a megtörtént rosszat úgy törli el, hogy meg nem történtté teszi. Ha Krisztusban, Krisztus miatt megbocsát, ez új teremtés a Lélek által. De a rossz, az elkövetett (és megbánt) bűn beépült múltamba, személyiségembe: csak egész életemnek más irányt adott a szeretet. Itt is „Aufhebung” – megszüntetve megőrzés, halál és feltámadás.

1985. november 15. este

A televízióban újra láttam Bergman *Fanny és Alexander* című filmjének első részét. Régebben, amikor moziban játszani kezdték, láttam az egészet. Most csak bizonyos részletekre figyeltem. Igen nagyra tartom Bergman életművét. Negyedszázad óta követem, még Louvainben, skolasztikus koromban minden alkotását megnéztük, elemeztük a flamand

jezsuita tanár vezetésével, aki Bergman személyes barátja volt. Ő hallotta személy szerint a svéd rendezőtől: Bergman a háború alatt szeretett egy zsidó lányt, akit a németek elhurcoltak és megölték valahol egy lágerben. Ez a lelkesz fiának örökös traumát okozott: azóta megrendült a hite a Gondviselésben, a Szeretet-Istenben.

Milyen kegyetlen a *Fanny és Alexander*ben is a protestáns püspök (Edvard Vergéus), aki „Istent”, az „erkölcsi törvényt”, a kereszténységet képviseli! Emlékeztet arra is, hogy a kereszténységben a szabad szeretetnek kell az elsőbbséget juttatni; a kényszer, pszichológiai vagy bármilyen ráhatás a jézusi hit eltorzításához vezet. Bergman világa kegyetlen: erotika, de mellette gyűlölködés, egymás marása, kegyetlenség. Gyakorlati materializmus (karácsonyi zabálás). Jézus születése csak legenda, amelyet a színházi társulat megjelenít. A valóság rút. Talán a gyermekek világában van valami ígéretes. Még nem ismerik a valóságot, amelyből az idős Bergman kiábrándult... A fiatal Alexander már a felnőtt Bergman szemével lát. Amikor apja (Oscar) szellemével beszélget, Bergman világnézetét fejezi ki: „... De ez csak üres fecsegés, apa. Miért nem állsz oda Isten elé, és miért nem mondd meg neki, hogy üsse agyon a püspököt, elvégre az ő embere? [...] Egyáltalán, láttad te Istent odaát?...”

Később, a forgatókönyv szerint (*Fanny és Alexander*. Budapest, 1985. 201–203.) Alexander álomban vagy félálomban egy titokzatos Hanggal beszélget (ez a Hang Istent képviseli, de valójában a püspök szelleme kísérti; végül kiderül, hogy Aron tréfálta meg).

„– *Alexander*: Szerintem én nem vagyok felfuvalkodottabb Istennél. Hálás volnék, ha Isten bizonyítaná az ellenkezőjét.

– *Hang*: A szeretet! *Alexander*!

– *Alexander*: Miféle szeretet?

– *Hang*: Az én szeretetem. Isten szeretete. Istennek az emberek iránt tanúsított szeretete.

(*Szünet*) Na?

– *Alexander*: Igen, beszélni szoktak erről a szeretetről.

– *Hang*: Van nagyobb dolog a Szerettnél?

– *Alexander*: Akkor az csak a nagytiszteletű püspök úr fütyköse lehet, más nem jut eszembe, mivel még csak tízéves vagyok, és nincs nagy tapasztalatom.

– *Hang*: Jól válaszoltál, de eléggé szemtelenül. Szeretnéd, ha csinálnék valami csodát?

– *Alexander*: Miféle csodákat tudsz te csinálni?

– *Hang*: Mindenható vagyok. Talán elfelejtetted?

– *Alexander*: Nem felejtettem el, de nem hiszem el, mert örökösen csak fecsegsz arról, hogy mindenható vagy. Ha tényleg mindenható volnál, akkor az nyilvánvaló lenne, és nem kényszerülnél sem te, sem a püspököd arra, hogy mindenhatóságodat bizonygassátok minden vasárnap...”

Alexander (Bergman) „Istene” itt a Valéry *Zsoltár*ában jellemzett zsarnokra emlékeztet:

„...Addig hajlítlak nyakadnál fogva, mígnem megértesz, jól és teljesen,

Mert Urad vagyok és Mestered...

...Szeretni fogsz, szeretni fogsz,

Mert én vagyok a te Urad és Mestered.”

A Püspök is – aki pedig a Szeretet-Istent hirdette és képviselte – kényszerrel, fenytéssel akarta rávenni Alexandert arra, hogy szeresse őt. A kisfiú joggal utasítja el ezt a gyűlöletes Isten-képet.

A forgatókönyv epilógusában Gustav Adolf fejti ki kissé epikureus életfilozófiáját. Ő nem vívódik metafizikai kérdésekkel, amelyek – szerinte – úgymint megoldhatatlanok. Ebben a kis világban kell élnünk, örülnünk, mígnem jön a vég, az éjszaka. „Az én bölcsességem egyszerű, és van, aki bizony megveti az ilyen bölcsességet [...] A legjobb, ha rá se bagóznunk a nagy összefüggésekre. A kis világban, ebben a kis világban kell élnünk. Ehhez kell ragaszkodnunk, ezt kell megművelnünk, ebből kell a legtöbbet kihoznunk. Hirtelen lesújt a

halál, hirtelen szakadékok nyílnak előttünk, hirtelen ránk tör a vihar és a katasztrófa, ezt mi mind *tudjuk*. De nem akarunk gondolni ezekre a szörnyűségekre. A megfoghatót szeretjük, igen, mi Ekdahlok becsüljük a kibúvóinkat.” Meglehetősen rövid távlatú filozófia ez: amolyan gyakorlati materializmus. De talán mégis, ösztönösen megsejti Gustav Adolf is az élet misztériumát, amikor a kis Helena Viktoriát felemeli: „Ez megfogható és mégis felfoghatatlan.”

A Bergman-filmen morfondírozva eszembe jutott M. Forman korábban látott *Amadeusa*. Ennek pesszimista vége, a közös sír, ahova beledobták a tündéri Mozart holttestét, valami rettenetet sugallt. Ez is materializmus. Hát a mozarti zene halhatatlanabb lenne, mint maga a zeneszerző, a személy, a zseni, aki azt alkotta? Akkor valóban abszurd a lét! Abszurd lenne... Azokat sem értem, akik természetesen veszik, hogy a halállal mindennek vége, hogy az ember visszaolvad a természetbe! Ez a botrány! Akkor jobban megértem a hitetlenné vált Simone de Beauvoirt, akit éppen a halhatatlanság elvetése miatt annyit gyötört a létezés abszurditása.

A marxizmus is (legalábbis látszólag) könnyen túlteszi magát a személyes halál-halhatatlanság problémáján. Mintha csak a *faj* lenne fontos, az emberiség haladása. Úgy tudom – egy szakember állította –, hogy Marx sehol sem foglalkozik írásaiban a személyes halál-halhatatlanság egzisztenciális problémájával.

1985. november 18.

Tegnap és ma a *reménységről* elmélkedtem. Nem veszem komolyan, mivel amolyan (jövőre irányuló) vágyódásnak érzem, óhajnak... Valójában az evilági reménykedéstől eltérően a keresztény (teológiai) reménység a *hiten alapul*, ennek alapja viszont Krisztus feltámadása. Isten ígéretei Krisztusban beteljesedtek. A feltámadt Krisztus lelke a garancia a jövőre (*parrésia*). Ez segíthet a halállal szembeni szorongás feloldásában. A Szeretet ezt mondja nekem (Jézus által): „Te nem halsz meg, mert szeretlek és örök életre teremtettelek!” Isten szeret, igazmondó, megtartja ígéreteit, elég hatalmas is, hogy ezt megtehesse. Reá hagyatkozom reménységgel. (Róm 8. fejezet!)

1985. november 28.

Mint a Rádió tudósítója részt veszek a püspöki szinóduson, amely mérleget készít a zsinat utáni két évtizedről. Most arra gondolok, hogy ezt az időszakot (közel két évtizedet) itt a Vatikáni Rádiónál éltem át: tizenkilenc éve érkeztem ide Párizsból. Sorozatokat tartottam a zsinat tanításáról, amelyek részben könyveimben is megjelentek (például a *Gaudium et spes*-kommentár *Az ember és világa* címűben, amely két kiadást is megért). A zsinat új lehetőségeket hozott, a nyitás következtében kialakult a párbeszéd az otthoni szellemi élettel. Szóval, sokat tettem a zsinat tanításának megismertetéséért, amelyet most a szinódus sürget. Egy kicsit most – a szinódussal – saját tevékenységem mérlegét is elkészítem.

1985. december 11.

Suenens bíboros szép felszólalása a szinódusi aulában. Az új pünkösdről beszélt. Miként annak idején a zsinaton a *ecclesia ad intra – ad extra* megkülönböztetést ajánlotta, most a következő (jövő évi) szinódusra is ezt a két szempontot javasolta vezéreszmeként: *cenaculum ad intra – ad extra*.

Suenens helyesen hangsúlyozta: az embereknek szükségük van a megélhetés eszközeire, de még inkább arra, hogy megtalálják *életük értelmét* („moyens de vivre – raison de vivre”). Az egyház feladata elsősorban az, hogy ezt az utóbbit nyújtsa nekik. Matagrín püspököt idézte: megszerkeszthetjük a csatornákat, az öntözőberendezést, de képtelenek vagyunk forrást fakasztani! Az élő víz forrását a Szentlélek fakasztja. Aki hisz, annak szívéből élő vizek fakadnak. Valójában ez a Lélek ajándéka (Jn 4,10–14). A feltámadott Lelke újítja meg

az egyházat. Az új pünkösdeért kell imádkoznunk. Ki kell lépnünk az individualista vallásosságából. A Szentlélek karizmái támasztják a közösségeket, ahol megtapasztalják Istent. A karizmatikus mozgalomnak vannak kinövésői, visszaélések tapasztalhatók, de azért nem kell azt elvetnünk. Nem csalás és nem ámitás. Új pünkösöd van születőben.

1985. december 4.

A Helikon szép kiadásában megjelent *Jézus története* Fra Angelico színes reprodukcióival és Vas István szövegével. Remek karácsonyi ajándék. Felfigyeltem a költő vallomás-versére (*A rostirónt letettem*):

„...Feltámadás szele mindig újra
Fúj a földön – fújj hát rajtam át
Pusztaságom odvaiba fújva
Oszlasd szét a kétely zavarát,
S új kezdet lesz, ami már kiszáradt:
Hajtasd ki megint a pálmafákat!”

1985. december 5.

A rádiónál beszélgetés a libanoni nővérrel. Erről eszembe jut a másik libanoni nővér, akivel Aricciában találkoztam 1981-ben. A lelkigyakorlat befejezése után együtt vacsoráztunk a nővérekkel. Akkor mesélte ezt a kedves történetet.

Kislány korában meglehetősen hiú volt. Gyakran a tükör előtt illegette magát, fésülte, befonta haját. Édesanyja nemegyszer megkorholta ezért. Eljött az első gyónás ideje. A szakállas maronita pap elé rettegve térdelt. De a sötét gyóntatószék rácsa mögött a jó atya türelemmel hallgatta „súlyos bűneinek” felsorolását, a hiúságra vonatkozó vádakat... Végül a leányka (a leendő apáca): „Oldozzon fel, atyám!” Mire a szakállas pap bácsi: „Előbb te oldoz fel, kislányom!” Beletelt egy kis időbe, mire a kislány megértette, miről van szó. Míg bűneit, szépítkezéseit, fésülködéseit részletezte, a pap bácsi nagy szakállával babrált és odafonta a gyóntatószék rácsához.

1985. december 16.

A hét végén Bécsbe repültem: jezsuita megbeszélésen vettem részt. Mióta – pár éve – az a zűr volt Lufthansával (zuhanás a „légüres” térben), mindig szorongok repülés közben. Milyen lesz majd az utolsó zuhanás? Arra a legendás példázatra gondolok, amelyet a templomos lovagok újoncpróbájáról hallottam. Az újoncot odavezették egy sötét kúthoz, amelynek mélyéből éles szuronyok villogtak. A próba az volt, hogy bele kellett ugrani. Aki ezt megtette, azt egy láthatatlan háló felfogta. – Ez a láthatatlan háló Jézus szeretete lesz. Hiszek, ezért reá hagyatkozom.

1985. december 20.

P. M. meghozta Párizsból Claudel és Valéry naplóit; a Gallimard kiadásában két-két kötet mindkettő. Claudel *Journal*-ját F. Varillon, kedvenc szerzőm vezette be, és ő fűzött hozzá jegyzeteket. Valéry *Cahiers*-it viszont Judith Robinson–Valéry gondozta. Lesz csemege hosszú ideig, hiszen nem lehet őket egyvégtében elolvasni. Amikor Claudel és Valéry műfordításait készítettem, sokat olvastam róluk is, de ezek a naplók legbensőbb világukra vetnek fényt.

Megragadott Claudelnél (*Journal* I. VIII. bevezetés) az az ismert kijelentés, amely a *Partage de midi* szituációjára utal: „La femme est la grande humiliatrice!” A barátnő kétszeresen ellenség: (a megtért!) Claudel keresztény és bencés hivatásának ellenlábasa. Claudel egész életében jelentkezik a nosztalgia a papság után. Ezt Varillon számos idézettel

igazolja. Visszautasította a hívást. Van aki elfogadja, de később hátratekinget. Megosztott szív és élet: szorongás és zaklatottság forrása. A benső békét a következetesség és a hűség hozza meg. Mindez végső soron a Lélek gyümölcse. De passzív aktivitás vagy aktív passzivitás szükséges: ráhagyatkozás a kegyelemre úgy, mintha minden tőlem függne, olyan aktivitás, mintha minden Istentől függne. Fessard szerint ez a Hevenesi-féle axióma „dialektikus” értelme. (A banális ez lenne: Úgy bízzál Istenben, mintha minden tőle függne, és úgy cselekedj, mintha minden tőled függne.) Valójában *minden Istentől függ és minden tőlem – más-más szinten*. Én Tőle függve vagyok igazán szabad és tevékeny. „*Dieu fait se faire les choses*” (et les personnes), ahogy Teilhard szerette mondani.

1985. december 22.

Tegnap egyik rendtársam mesélte az ebédlőben a neves francia misszionáriusról és a keleti vallások szakértőjéről, P. Raguin SJ-ről. Hosszú indiai tartózkodás, keleti tanulmányok után végre „felfedezte” – mondotta –, hogy mi a lényeges különbség a buddhizmus „kis szekér” és „nagy szekér” ága között: az egyik boncai nem hordanak nadrágot a hosszú csuha alatt, a másikéi viszont hordanak. *Se non è vero, ben trovato!*

1985. december 23.

Délelőtt karácsonyi ünnepünk a Rádiónál: előbb a könyvtárban közös, majd a magyar tagozatnál.

Este olvastam Claudel naplójából. Varillon a bevezetőben (I, XII) azt az érdekes megfigyelést tette, hogy a naplóírás lehet nárcizmus. Claudelt is kísértette. (Főleg Valéryt szerintem.) „Ha az ember önmagát szemléli, sehova se jut el. [...] Semmi sem tűnik hamisabbnak, mint a szókratészi elv: ismerd meg önmagadat. Ez abszurd, mert az ember nem ismeri meg önmagát, mert önmaga mélye semmi, a semmi. Az önmegismerés igazi módja viszont ez lenne: Felejtsd el önmagadat, hogy megragadjon az eléd táruló látvány, amely végtelenül érdekesebb, legalábbis szerintem. [...] Naplót vezetni, hogy az ember önmagát nézze: ez a legbiztosabb eszköz arra, hogy az ember önmagát teljesen meghamisítsa. [...] Amikor az ember önmagát nézi, mindig egy bizonyos pózt vesz fel.”

Mindez megfontolandó most, amikor elhatároztam, hogy folytatom ezt a „majdnem naplót”.

1985. Karácsony este

Ünnepi pihenésként Valéry naplóit (*Cahiers*) olvasgatom, a bevezető után azt, ami a második kötetben a vallásra vonatkozik. Valéry 1894 és 1945 (halála) között szinte naponta, kora hajnalban lejegyezte gondolatait. Ő valóban állandóan önmagát figyelte. 261 füzetet töltött meg! Később próbálta csoportosítani gondolatait, keveset közzé is tett. De jó részük 1973-ban látott napvilágot.

Elgondolkoztató az, amit hitetlensége forrásáról állít (*Cahiers* II. 610.): Igazában nem tisztelte és szerette, hanem megvetette az embereket. Így hogyan ismerhette volna fel Jézus Krisztus Istenét, aki Agapè, Szeretet (1Jn 4,7–21).

1986. január 3.

Jean Delumeau vallomását (*Ce que je crois*. Grasset 1885.) olvasom. A College de France neves tanára (történész) elmondja, mit és miért hisz. Lényegében az Egyház korszerűen megfogalmazott hitét vallja. (Idézi Varillont, Ratzingert, a holland katekizmust, Rey–Mermet *Croire*-ját...) Érdekes, hogy a párizsi professzor, aki egy tucatnyi történeti munkát tett közzé, mennyire járatlan a teológiában. Modern szerzőket olvasva, újragondolja ifjúkori hitét. Ez a tény megerősített meggyőződésben: művelt (egyetemet végzett) világiaknak korszerűen be kell mutatnunk hitünket, hiszen sok nehézségük egyszerűen onnan származik, hogy nem

tudják, mit kell hinniük, illetve hamis Isten-képpel hadakoznak stb. Természetesen a kegyelem művét nem szabad kikapcsolnunk; de sokat tehetünk a tisztogatás terén, annak bemutatásában, hogy mit nem kell hinni és mi a lényeges. Az „igazságok hierarchiája” nagyon lényeges. A zsinat nyomán Varillon ezt folyton hangsúlyozta.

1986. január 4.

Valéry (*Cahiers I*, 16.): „Quand j'écris sur ces cahiers, *je m'écris*. Mais je ne m'écris pas tout...” (1944).

Ezt magam is vallom: amit ide írok, az igaz, az én vagyok, de nem írok le mindent. Nem szánom e jegyzeteket gyónásnak.

1986. január 15.

Tegnap a televízióban megnéztem a *Varázshegy*ből készült filmet. Nem jelentős alkotás. Elhatároztam, hogy elolvasom a regényt. Sohase szerettem Thomas Mannt. Bármelyik regényébe belekezdtem, abbahagytam. (Kivéve a *Halál Velencében*t, amelyet élvezettel olvastam Visconti filmje után.) El is kezdtem az olvasást. Túlságosan analitikus. Tolsztoj más, élvezetesebb.

1986. január 24.

Történelmi esemény a televízióban: az amerikai űrkutató Voyager 2 most ér a legközelebb az Uránuszhoz. Értékes információkat küld. 1977-ben lőtték fel. Micsoda csillagtereket megjár! 1989-ben majd elhalad a Neptunusz előtt, azután végleg eltűnik az űrben. Visszagondolok arra a valóban korszakalkotó eseményre, amikor az amerikaiak leszálltak a Holdra. És még mit élünk meg, ha élünk?!

1986. január 28.

Felrobbant a Challenger: heten odavesztek. A Voyager sikere után mekkora csőd és csalódás!

1986. február 4.

Születésnapom: 55 év. Hála Istennek mindenért. Mennyi tervem van még! Azt szoktam mondani: 2000-ig „be vagyok táblázva”. Ez így nagyképűség; de tény az, hogy még jó erőben vagyok és tervezek. Ember tervez, Isten végez.

1986. február 21.

Arra gondolok, hogy a készülő Pázmány-életrajv mellett (amelynek jövő év elején kell megjelennie) összegyűjtöm az elmúlt fél évtizedben (különböző hazai és külföldi folyóiratokban) megjelent tanulmányaimat, és hozzáadok személyes jegyzeteket, amolyan: *Hogyan és miért hiszek-et*. A „majdnem napló”-ból is átveszek.

1986. március 2.

Megnéztem Bergman utolsó filmjét: *Dopo la prova*. Csodálatos a három színész! Tér-idő egység, mint a régi színházban. A párbeszédnek nekem egyáltalán nem voltak unalmasak, mint egyes olaszoknak. Pessimista. A fiatal Anna erkölcsi nihilizmusa megdöbbentő. Még Voglert is meghökkenti, pedig mekkora gyengédséggel, „atyai” szeretettel próbálja felkarolni a fiatal színésznőt (aki lánya is lehetne, hiszen anyjával régen viszonya volt a rendezőnek). Igaz, a férfiből feltör a féltékenység is, amikor Anna és Jhoan viszonyáról hall. De még inkább megrökönyödik, amikor Anna bevallja, hogy abortált karrierje érdekében...

„Csak az bánt, hogy nem hallottam a templom harangjait...” – Vallási süketség?

1986. március 9.

A Malraux: *Le musée imaginaire* (Gallimard, 1965, 65–66.):

Érdekes az, amit az „új festészetről” ír. 1830 körül fordulat. A legfőbb érték a festészet maga; a festő az úr, azt csinál a tárggyal, amit akar. Már nem a Teremtésbe vetett hit inspirál. Nem a Teremtőt utánozza a művész. Itt gondolkodom arra, amit M. Nadeau írt a szürrealizmusról: „Aller frapper à la porte de la création” – A teremtést szétzúzták, hogy maguk alkossanak valami egészen újat.

A 69. és 72–75. lapokon a festészet és a film összehasonlítása. A filmrendező már nem csupán színházi játékot „fotografál”, vesz filmre; függetleníti magát a színháztól. A film megszabadul a körülhatárolt tértől, a fikció (teremtés) kiváltságos eszköze lesz. A festészet szerepe is megváltozik. Nincs visszaút. Érdekes, hogy Bergman utolsó filmje (*Próba után*) úgyszólván a színház „fényképezése”. A párbeszédében van a hangsúly. Az idő szinte nem létezik, a valóság és az álom (képzelet) összefolynak.

1986. április 6.

Megnéztem Fellini *Ginger és Fred* című filmjét. Nagyon tetszett. Az eltűnt idő nyomában... G. Masina és M. Mastroianni szenzációszak. Régi Fellini-filmek emléke: *Cabiria, Édes élet, Nyolc és fél Amarcord... Clowns*. A cirkusz, a gyermekkori élmények. „Nem szeretem a vonatok indulását...”, mondja Pippo a Termini állomáson. Találkoznak-e még egyszer? Harminc év után összetalálkoznak, és újra elválnak. Az áramszünet, illetve a sötétség a színpadon: a központ. Itt vallanak egymásnak. Sötétségből előbukkanó és sötétségben eltűnő kísértetek? Álom és valóság: hol a határ? A Teremtő génuszánál összefolynak.

1986. április 8.

Befejeztem a *Varázshegy*et. Néhány részlete, szakasza tetszett, de egészében véve nem. Naphta, a „jezsuita” torzó – és eltorzított (Lukács Györgyről mintázott) fanatikus. A szabadkőműves Settembrini sem rokonszenves, és a főhős sem... Nekem Mann világa idegen. Mennyivel érdekesebb R. Martin du Gard vagy Proust!

1986. április 14.

Meghalt Simone de Beauvoir. Nemrég olvastam a *Cérémonie des adieux*-t. Milyen lehangoló Sartre utolsó tíz évének bemutatása. Érdekesebb az interjú. Ateizmusuk – úgy tűnik – végig megmaradt. Bár Sartre sok mindenben módosította nézeteit az erkölccsel, másokkal kapcsolatban. („*L'enfer, c'est les autres!*”)

Amerikai támadás Líbia ellen. Háborús veszélyről beszélnek.

1986. április 23.

Hans Urs von Balthasar *Theodramatika* kincsésbánya. De sok a kitérő, ismétlés. A *Mérlegnek* készítem a szemlét. A *Herrlichkeit*et (és Balthasar életművét) egy évtizeddel ezelőtt már bemutattam.

„*Glauhaft ist nur Liebe*”: Csak a szeretet hitelre méltó! Ebben a kis könyvében már minden benne volt. – *Theopraxis*. Megtenni az igazságot!

5. Majdnem napló II. (1987–1989)

1987. május 7.

Elkészült új könyvem: *Lélekben és igazságban* (Tanulmányok és vallomások) kézírata. Most még az utolsó simítások következnek. A tanulmányok mintegy öt évet ölelnek át. A vallomásokban *sok* mindent elmondtam magamról, de persze nem mindent. A „majdnem napló sem gyónás”; inkább világnézeti reflexióimból rögzít néhány személyes szempontot. Esetleg ezt a „műfajt” folytatom, továbbfejleszttem.

1987. május 10.

Továbbra is előveszem időnként Valéry *Füzeteit* (*Cahiers*) és Claudel *Journalját*. A két-két Gallimard-kötet (bibliapapíron) valóságos kincsesbánya nemcsak ahhoz, hogy a két író-óriást jobban megismerjem, hanem ahhoz is, hogy folytassam velük a „párbeszédet”. Főleg Valéry serkent reflexióra kristálytisza agyával és luciferi szellemével. Valamiképpen most megértem hitetlenségét is (bár a hit-hitetlenség annyira személyes titok, hogy „megértésről” nemigen lehet beszélni). Valéry mennyire megvetette az érzelmeket, a pascali „szívet”! A testi szerelmet naturális szinten gyengeségnek, betegségnek, esztelenségnek tartotta – lealázónak. Legalábbis fiatalabb korában. Az *Éros* szó alá összegyűjtött jegyzetek (*Cahiers* II. 393kk) tanúskodnak erről. Ezek alapján mindenképpen sokkal világosabbak lesznek a következő, a *Theta* alá csoportosított jegyzetek (vallás, hit, Isten: II. 565kk). Egyébként Valéry maga végezte el a csoportosítások jó részét: bizonyos jegyzetekhez odairta az *Er* és a *Th* jelet (görög betűkkel): ez a tény is arra enged következtetni, hogy az író–gondolkodó kapcsolatot látott az erős Érosz (szerelem) és a heves „misztikus” tapasztalat között. Mindenesetre ezek a feljegyzések is azt igazolják, hogy Paul Valéry bármennyire megvetette is az érzelmeket, a szívet, a szenvedélyes szerelmet – „állati” vonásaival –, bármennyi tiszta értelem, fényes „luciferi” szellem akart is lenni, valójában mélyen szorongó lény volt; félt, nagyon félt önmagától, nem volt biztos önmagában. Ő maga mondja, hogy rendkívül félénk, félős gyermek volt, „a Mindentől való ideges félelemben nevelték”, a nagy viharok és óriáspókok emléke rémisztette. Fizikai alkata is gyenge volt, ez kisebbrendűségi érzéseket táplált benne. A naplójegyzetek (az *Eros* mellett az *Ego* és az *Affectivité* szavak alá csoportosítottak is) megmutatják, hogy Valéry tudatában volt belső feszültségeinek, amelyek a „kimeríthetetlen nyugtalanságot” okozták benne. „Mindez – írja – nagyon is érzékeny Énem elleni védekezésből fakadt. Félelem Önmagamtól. Az ember csak Önmagától fél.” Nagy szerelem-igény, és ugyanakkor félelem a (testi) szerelemtől.

EROS – „A szerelem olyan találmány, mint az alkohol. A hatalmas egyéneknek legfeljebb szórakozásul használt – vagy témául –, mert érezték lealacsonyító oldalát: egyenlővé tesz másokkal, mint a részegség vagy a részegeskedés. A szerelemnek semmi köze a ‘faj zsenijéhez’, miként a mértéktelenségnek sincs köze a fizikai erők visszaszerzéséhez vagy a táplálkozáshoz. Ez óriási és demokratikus tréfa.” (1902. II. 396.) – „A szerelmi szenvedély a legabszurdabb. Ez irodalmi és nevetséges tákolmány. Egy antik szerző mi másról beszélhetett a háború vagy a mezei munka után: borba és szerelemben esett.” (II. 396.)

„A szerelmi eltévelyedés, ahol az ember elszedülve a lágy és heves érzések között, teljesen elmerülve a nemzés *önző*, ideges manővereiben, emlékektől és vágyaktól elárasztva, ciklusok zsákmányaként – feloldódva a funkcionális mélységben, amely nincs tekintettel rá mint egyénre és korára – ahol a férfi a nővel érintkezve nem tudja, hogy szerető, apa vagy gyermek-e, hogy tejjel táplált, kihasználta vagy nemző-e – vagy az iménti egyedüli egyén – tiszta ezektől a dolgoktól, tiszta értelem és emlékezet – mi is hát a helyzet? A szerelem szervezatlenséget idéz elő, szétszedi a rendezett egyént, hogy pillanatra valami mást építsen,

egy meghatározott célra alkalmas gépet, amely kénye-kedve szerint kölcsönveszi a normális lény erőit és eszközeit – magyarázat nélkül, nem látva mást, csak azt a célt...” (II. 399–400.)

„Mélyen szeretve lenni, ez a leggyakoribb a világon. Ez volt Isten lehetetlen célja. ‘Mélyen’, nem élvezetről van szó, nem is gögről. Hanem a lélek ama homályos melegének befogadásáról...” (II. 409.)

1987. május 12.

Valéry a „tisztá” szellem, kristály-szellem? Van ebben a tisztaságban sok gög és nárcizmus. A *másik* nem létezik számára, legfeljebb önmaga megkettőzése. A nő is legfeljebb „anima”, amelyet az „animus” teremt. Nem akar „elfogadni” mást önmagán kívül, hiszen ezzel „kiszolgáltatná” magát, függő helyzetbe kerülne. Ezért fél az érzelmektől, a testi szerelemtől, a szenvedélytől, amely – szerinte – állatiassá alacsonyít; „elidegenít” a szoros értelmében. Egyedül az ÉN-t érdemes bálványozni. Szellemének szüksége van arra, hogy önmaga képét kivetítse és énje másával folytassa a „párbeszédet”. Gyakran „női” képeket vetít ki (Laura, Beatrice, Euridiké), de csak azért, hogy jobban „szeresse” önmagát: ez csak „dialektikus” távolság az én és az én között. Nem igazi kettősség a szellem és a szív között, az *animus* és *anima* között, nem igazi *alter ego* felfedezése a másikban. A „párbeszéd” Valérynál csak fikció és funkció.

„Szeretet. Jobb, ha szeretnek, mintha megértenek. Mert az embert mindig csak rosszul értik meg, de szerethetik jól is. Ha erre érvet keresel, gondolj Istenre. Megtiltotta, hogy megértsék, elborzad attól, aki ezt akarja elérni. Megátkozza, bünteti... De azt kéri, hogy szeressék. Ez lecke mindenkinek. – Szerencsétlenségünkre semmi sem olyan abszurd, mint azt kérni, hogy szeressenek bennünket. A legmélyéig ismerem ezt az abszurditást. Megtisztelő, ha megosztjuk Istennel... De még nem is olyan biztos, hogy megtisztelő. Bele kell törödnünk. Vajon én megértem önmagammat, vajon én szeretem önmagammat? – Nem, biztosan. – Nos, ha ezt mástól követelem, nem vagyok igazságtalan és hiú? – De miért ne lennék igazságtalan és hiú? – Igen, miért ne?” (II. 420–421.)

Valéry *Nárcisza (Fragments du Narcisse)* az abszolút Önszeretetet, az önmagába csukódás költeménye:

...De én, szeretett Nárcisz, már csupán csak
Saját lényegemre vagyok kíváncsi;
Minden más számomra csak titokzatos szív
Minden más pusztá távollét...
A legszebb halandó csak önmagát szeretheti...
Szeretek... Szeretek!... És ki szerethet mást
Mint önmagát?...

A töredéket kommentálva írja F. Varillon: „Ki írja meg annak a Létezőnek énekét, aki mérhetetlenül ‘távol van’ önmagától, aki számára nincs tükör, amelyben szemlélné és szeretné saját Arcát? Ez a költemény a kép örömét magasztalná, aki nem mint Ugyanaz hasonló önmagához, hanem mint Másik; a boldogságot azért, hogy képtelen önmagához közeledni vagy másképp élni, mint örökké meghalva attól a haláltól, amely – ahelyett, hogy eltörölné – éppen létrehívja a létezőt. Nem ‘lapos Vizek’, az ‘alvó világegyetem’, hanem – amint Keresztes Szent Jánosnál – szél, robogó hegyi patak, élő víz, láng, tűzvész.” (*Isten alázata és szenvedése*, 99.)

1988. május 15.

Valéry naplóit olvasva megerősödöm mindabban, amit a *Jelek az éjszakában* variációiban Valéry (és Pascal) „éjszakáiról” mondtam, illetve Valéry-fordításaimhoz írt bevezetőm és

jegyzeteim helyességében (*Szavak forrása csend*). Valójában meglepő Valéry éleslátása és következetessége. Éles megfigyelőképességéről tanúskodnak Gide-re vonatkozó jegyzetei (a harminc–negyven éves barátság ellenére sem ismerte igazában egyik a másikat; ellentétes pólusokon helyezkedtek el). Azt is jól látta Valéry, hogy igazában a Másik felé való megnyílás (erre „késztet” a szexualitás is, ha szeretetté alakul) hiánya volt hitetlenségének gyökere is.

THETA – „Hit. Végző elemzésben az én lényegi, szubsztanciális hitetlenségem gyökere az az eszme vagy az a nagyon megvető érzés lehet, amelyet az emberrel szemben táplálok; képtelen vagyok metafizikai fontosságot adni neki.” (II. 610.)

„Mindig is volt bennem egy ‘misztikus’- [...] A ti Istenetek nem az én Istenem. Mivel a tiétek, tehát nem az enyém. Lehetetlen. [...] Az élet létrehoz ezt is, azt is, és végül annak a döbbenetét, hogy élünk: ez a virága, amely annyira különbözik levélzetétől. A szemlélődés olyan virág, amely a *vagyok* és az *én* közti szünetben feslik ki, aközött, amit ismerek és aközött, amiről érzem, hogy még megismerhetném.” (II. 614–615.)

„Minden vallás magában foglalja azt az alapvető élményt, hogy *valami* követte a *semmit valakinek* az aktusa révén. Ez a valami minden; ez a valaki különbözik a semmitől és a mindentől...” (II. 617.)

„Isten létének kimutatása csak játék! És mi könnyebb, mint az ellenkező művelet?...” (II. 622.)

„Minden vallás a csodákon alapul – vagyis olyan tényeken, amelyek nem érdeklik a szellemet és nem érdekelhetik – *meghatározása folytán*. A csodák csak a ‘szívet’ érdeklik, vagyis a gyermeket, a beteget, a bennünk levő remegőt, a *vágyakozót* – *a csodálkozást és az ellágyulást*. Aki kétségbeesetten becsapott akar lenni, ami bennünk van – azt, aki szeret, fél, szenved, vágyakozik.

Vagyis, aki nem helyezi a dolgok közé azt, amit érez.” (II. 626.)

1987. május 18.

Valéry a „tengeri ember”. A sète-i házból lelátott a „nyugodt tetőre”, az ezüstösen villogó tengertükörre, ahol bukdácsoló „galambok”, orrvitorlák „csipegettek” az izzó Dél mozdulatlan békéjében. Az intenzitás és a telítettség, az egyensúly békéje. És a „tengerparti temetőben” a halálos mozdulatlanság békéje. A nagy vers (amelyet Kosztolányi, a „szép hűtlen” után újrafordítottam) így kezdődik és végződik:

*Nyugodt tető, galambok járnak fel-le
Fenyők és sírhalmok közt lüktet lelke;
Ütött a Dél, a fényár összegyűl:
A tenger lenn, a tenger véghetetlen!
Mily kárpótlás a gond után – szemedben
Az istenek nyugalma mélyen ül!*

[...]

*Szél támad!... Élni kell, bár nem megy könnyen –
A légözön kinyitja-csukja könyvem,
A hab a szírtén porzik, szélroham!
Repüljetez fénylő lapok a szélben!
Törj e nyugodt tetőre ár merészen,
Hol csűrök csipegettek boldogan!*

A mozgás az élet jele; a „változatlan” isteni élet az intenzitás, a teljesség, ezért nincs átmenet a képességből a teljességbe, ahogy a görögök nyomán a skolasztikusok mondták.

Valójában a keresztény Isten, Jézus Krisztus Istene AGAPE, Szeretet, tisztán izzó Lét- és Szeretet-teljesség. Nem „változatlan” a halálos mozdulatlanság értelmében, hanem változhatatlan, mert minden tökéletesség és lét teljessége. De „változik” és „szened”, mivel szeret, mivel emberré lesz, mivel együttérez a Fiúval és valamennyi gyermekével, akikért Fiát halálra adja. Szabadon, szeretetből függővé teszi magát a világtól, tőlünk, mivel a keresztig menő engedelmességgel, a teljes emberi sors vállalásával akart megváltani bennünket.

Mindez a bölcsenek esztelenség, a zsidóknak botrány (1Kor 1). Valéry a szeretetet gyengeségnek tartja, nem tud elképzelni (szeretetből) „szenedő” Istent; illetve éppen ezért veti el a keresztény Isten-fogalmat. Mindenesetre bizonyos jegyzetei erre vallanak.

A görög gondolkodók, akik nem tudtak eljutni a személyes Isten eszméjéhez (például az eleáta Parmenidész és Zénón), legalább bíralták az ember képmására alkotott isten eszméjét. Ezt tette már Xénophánész is az emberi, sőt állati formára elképzelt istenekkel. A kritika folytán azután kialakult ez a dogma: a Létező mozdulatlan – egyszerűen *van*. Ő minden. Nem tud nem lenni; öröktől fogva lennie kellett, és nem szűnhet meg létezni. Ha minden mindig van (tehát nincs kezdeti és végső semmi), semmi sem lesz. A mozgás csak látszólagos.

*A holtak rejtve jól vannak a földben,
Szikkad titkuk a védő sírmelegben.
Ott fenn a Dél, az álló nap ragyog,
Magába mélyed boldog önfeledten...
Tökéletes vagy. Fő, királyi öltözetben,
De benned titkos változás vagyok...*

Valéry (vagyis a görögök) szerint tehát a változás – tökéletlenség. A gondolatot átvette a *philosophia perennis* is. Ha Isten örök, tökéletes, akkor változatlan; ha változatlan, nem tud szenvedni, illetve a szenvedés tökéletlenség lenne. Ugyanakkor a keresztények hisznek Isten emberré-válásában: „Az Ige testté lett”. Persze úgy, hogy nem veszítette el azt, ami volt (istenségét), de felvette azt, ami nem volt (az emberséget). Isten szeretetből, szabadon valamivé lehet; és valóban (nemcsak látszólagosan) emberré lett. Origenész arról ír, hogy az Istenember az Üdvözítő az emberi nem iránti szánalomból már szenvedett értünk mielőtt még keresztre feszítették volna. Ez a *szeretet szenvedése* volt. Sőt az Atya maga is szenved egy bizonyos módon: „Maga az Atya sem mentes a szenvedéstől. Ha imádkozunk hozzá, szánalmat és együttérzést tanúsít. A szeretet szenvedésétől szenved.”

Varillon (168. lap) a szöveg kapcsán megjegyzi: „Origenész korában a *pathè* szónak – nemcsak a szenvedés, hanem a szenvedély, a megindultság értelmében is – pejoratív jelentése volt a filozófiai nyelvezetben. A leggyakrabban fizikai vagy metafizikai fogyatékoságot vagy erkölcsi hanyatlást idézett föl. Ezért, az evangéliumi tanúság ellenére, néha haboztak, hogy alkalmazzák még Krisztussal kapcsolatban is. Ha Origenész mégis használni meri, amikor az Atyáról beszél, ez azért van, mert mélyen átalakítja jelentését: számára csak a szeretet szenvedéséről lehet szó a Teljesség szívében.” – Origenész tanítványa, Csodatevő Gergely úgy próbálta összeegyeztetni Isten szenvedésmentességét „szenedő” szeretetével, hogy ezt mondta: *Isten együttérez anélkül, hogy szenvedne*.

Tulajdonképpen Valéry mégiscsak megsejtette a kereszténység lényegét. Utolsó jegyzetfüzete (1945. *Sub signa doloris* – a fájdalom jegyében) utolsó följegyzése ez volt: „A Szeretet szót csak Krisztus óta társították Isten nevéhez.”

1987. május 29.

Belon Gellért szép elmélkedése püspöki jelmondatáról: *Vulnere sanus* (Ellesett pillanatok, 201.). „Innen ered püspöki jelmondatom is: *Vulnere sanus*, sebtől gyógyult. A

régi címerekben szereplő jelmondatok történelmet is, hitvallást is jelentenek. Történelem, amennyiben jelképezi mindazt, ami egy életen át a seb fogalma alá tartozhat, kezdve a korai árvaságtól a fiatalon szerzett betegségen át az utóbbi években megérett súlyos műtétekig. De persze nem zárva ki hibázások és tévedések, sikertelenségek és eredménytelenségek megaláztatásait sem. – És hitvallás: amennyiben az élettapasztalat erejével képviselhetem, hogy Krisztus sebei valóban gyógyítanak. és nincs az a seb – a legtágabb értelemben véve is – amiből kiút ne nyílnék a gyógyulás, a megoldás felé.”

Belon Gellért optimizmusát kétségkívül hite adja: mert Krisztus meghalt a kereszten és feltámadt, ahogy egyébként az elmélkedésben kifejti.

Az egészségesek érzéketlensége a betegek iránt. Ezt joggal vetette szememre K. Persze nemcsak fizikai szenvedés, gyötrődés van. A belső szorongás is szenvedés.

Belon Gellérttel még Dienes Vali néninél ismerkedtem meg Budapesten a Levendula utcában. Vali néni hívta fel Jánoshalmáról, mert ő volt lelkiatyja. Prohászkaról és másokról is beszélgettünk. Egyszer meglátogattam a szegedi kórházban, meg Jánoshalmán is. Párszor még összefutottunk Pesten és itt Rómában is. – Illyés Gyulát ő temette 1983. április 23-án. (Annak idején része volt Kodolányi János visszatérésében is.)

1987. július 12.

Csoóri Sándor megküldte *Készülődés a számadásra* című könyvét. Élvezettel olvasom önéletrajzi visszaemlékezéseit. Sok párhuzam van életünkben: népi származás, Országos Falusi Tehetségmentés (= Horthy-öszöndíj)... Nagy mestere Illyés. (Egy kicsit az ő „misszióját” akarja folytatni!) Nagy felelősséget érez a magyar nemzetért. Hite? Biológiai optimizmus, remény? Úgy tűnik, nincs meg nála az a metafizikai nyugtalanság, amelyet Illyésnél érzek (vö. *Kháron ladikján*). Hiába, a fiatal Illyést mégiscsak megjelölték a párizsi évek, a franciák, akik között nemcsak Éluard, Aragon, Malraux, Sartre volt, hanem Pascal és Bergson, Péguy és Claudel is. Mint ahogy a század elején Adyt is megsuhintotta Párizsban a katolizálás „tornádója”...

* * *

Nemrég olvastam Illyésné, Flóra könyvét József Attila utolsó hónapjairól. Megrendítő. Ki a felelős? Mindenesetre Flóra válaszol bizonyos vádakra, inszINUÁCIÓKRA. Bármennyire is szeretem József Attilát, Flórának igazat kell adnom. Illyés szerepét is így tisztább fényben látjuk.

Érdekesek Tverdota György újabb esszéi József Attila gondolatvilágáról (*Ihlet és eszmélet*). Már Vágó Márta visszaemlékezései sok újat közöltek József Attila filozófiai érdeklődéséről. Felfigyeltem a Bergson-hatásra (*Eszmélet*). Ezt még jobban megvizsgálni!

1987. július 14.

Újabb könyveket olvasok Szent Ágostonról; megtérése jubileuma alkalmából szemlét készítettek a *Mérlegnek*. Ágoston mindig „időszerű”, mindig érdekes. Tulajdonképpen megjelölte a kereszténység másfél évezredes történetét. Szerencsére most már, a *Vallomások* után (V. I. fordítását így nem adtam volna ki újra, cikornyás!), más könyvei is megjelennek magyar fordításban Vanyó sorozatában (*„keresztény írók*). De latinjának tömörségét nagyon nehéz magyarul visszaadni. Ezt már gyakran tapasztaltam magam is, amikor bizonyos szövegeit próbáltam lefordítani.

Jó, hogy ma már árnyaltabban beszélnek „megtéréséről”. Például betegsége is lényegesen közrejátszott. Az ismert „*Tolle, lege!*”-jelenet „villámcsapása” nem volt olyan „pontoszerű”, ahogy néha bemutatták. Miként Claudel „megtérése” sem egy szempillantás alatt történt ott a Notre-Dame-ban, a karácsonyi vesperáson (vö. H. Guillemin).

1987. július 15.

Végre ma este megnéztem *Thérčse*-t, Alain Cavalier Lisieux-i Terézzel szóló híres filmjét, amelyről már annyit írt a sajtó. Érdekes, hogy az utóbbi években több vallásos *témájú* (ha nem is szellemű) film kapott elismerést a cannes-i fesztiválon: Joland Joffé *Misszyió*, Maurice Pialat *A Sátán árnyékában* (Bernanos regényéből), majd pedig Andrej Tarkovszkij *Áldozat*, Jean-Jacques Annaud *A rózsza neve* (Umberto Eco regényéből), Nanni Moretti *A misének vége*...

Teréz kétségkívül igen nagy film minden szempontból, mégis vegyes érzelmekkel hagytam el a moziutérmet. Talán azért, mert nagyon szeretem az igazi Kis Terézt, akinek alakját a hiteles önéletrajzi írások alapján most már rekonstruáljuk, szemben a régi („*Egy lélek története*”) retusált, részben meghamisított, rózsákat hullató Terézkével... No, Cavaliernek nem is a retusálást vetném a szemére, egyáltalán nem; inkább azt, hogy miért nem merített többet Teréz önéletrajzából. A rendező, aki nem hívőnek vallja magát, tanulmányozta a kármeliták akkori életét, mindazokat a „kis dolgokat”, amelyekből Teréz életkerete összeállt (mondhatnánk: a kármeliták gyermekes kicsinyességeit is), de jórészt Teréz önéletrajzi írásait vette alapul. És persze a *Szentírást* is fölhasználja, főleg az *Énekek énekét*, mintegy Kis Teréz Jézus-szerelmének aláfestéseként. A rendező „találta ki” viszont, mintegy Teréz „ellenpontjának”, Lucia nővér alakját, aki végül megszökik a kolostorból, hűtlen lesz hivatásához. Lucia Terézhez fűződő „barátsága” nem tiszta: túlzásokba esik bizonyos „figyelmességeiben”; Teréz iránti vonzalmába érzékiség vegyül. Teréz Jézus iránti szerelme spontán, örömmel teli, meg nem osztott. Szeretetből vállalja a legszörnyűbb szenvedést is, nemcsak a testit, hanem a lelkit is, azt a lelki sötétséget, amely élete végén egészen halálig tartott, és amelyről olyan megrendítő lapokat írt önéletrajzában (a film ezt kiválóan megjeleníti): „Szeretett Anyám, az a kép, amelyet a lelkemet körülvevő sötétségről akartam adni, éppen olyan tökéletlen, mint egy vázlat a modelljéhez hasonlítva, de mégsem akarok hosszabban írni róla, félek, káromlom Istent... félek, hogy már eddig is sokat beszéltem erről... [...] Szeretett Anyám, talán úgy tűnik fel ön előtt, hogy eltúlozom a megpróbáltatásomat; valóban, ha azok után az érzések után ítélek, amelyeket az idén írt verseimben fejeztem ki, olyan vigasztalásokkal eltelt léleknek kell látszanom, aki számára szinte széthasadt a hit fátyola, pedig [...] nem fátyol az számomra már, hanem fal, amely az égig ér és eltakarja a csillagos égboltot...”

Teréz fölépítése tökéletes: tíz „epizódból”, részből áll, mindegyik gondosan megszerkesztve művészileg; az egyes részek kicsit Szent Ferenc „fioretti”-jére emlékeztetnek (szerkezetileg). A szimbólumok mélyen átgondolt rendszere, a kamera mozgása, a *premier planok* (például az arcok „szemlélése”) bevezetnek bennünket a kármeliták világába. Teréz természetesen a középpontban áll; édes nővérei, Pauline, Marie, Céline elmosódó alakok, ugyanígy lényegében a többi nővér is, kivéve a már említett Luciát.

Cavalier jórészt a színház kívánalmainak tett eleget a jelenetek megszerkesztésénél, a „díszletek” megteremtésénél; távol vagyunk a naturalista vagy látványos modern filmek stílusától. Dreyer és Bresson stílusára emlékeztet ez a művészet. Az arcok és a tárgyak ragyogása a nagy spanyol festők: Greco, Velásquez, Zurbarán, Goya mágikus hatásával vetekszik. Az *Énekek éneke* visszatérő versei pedig a görög színház kórusához hasonló szerepet játszanak. „Isten” nevét csak egyszer ejtik ki, állandóan Jézusról van szó, Jézusról a szerelmesek nyelvén beszélnek a nővérek. Az *Énekek énekét* nemcsak az egyházatyák kommentálták (Isten és a lélek, Krisztus és a lélek, Krisztus és az Egyház jegyesi kapcsolatára alkalmazva), hanem a nagy kármelita Szent, Keresztes János is. Ezért a kármelita hagyományban a legtermészetesebb volt ez az értelmezés, ez a jegyesi misztika. Lisieux-i Teréz maga írja: „Elmondhatnám Keresztes Szent János Atyánk szellemi himnuszának ezeket a szavait: ‘Az én Édesem belső borospincéjében ittam s mikor kijöttem, az egész pusztaságban nem ismertem meg semmit, s elvesztettem a nyáját, amelyet azelőtt

követtem... Lelkem az ő szolgálatára fordítja minden erejét, már nem őrzök nyáját, más hivatásom nincsen, mert *most egyetlen foglalkozásom a SZERETET!* [...]”, mennyi világosságot merítettem Keresztes Szent János Atyánk műveiből!” (*Önéletrajz*. Ecclesia, Budapest, 1974. fordította Kis Mónika, 209.)

Cavalier filmjének kettős fókuszja Teréz szeretete (Jézus-szerelme) és szenvedése. Mert a kármelita a filmben, miként a valóságban, a Golgotáig követi a Jegyest. A betegterem lesz Golgotája, betegágya keresztje. Néha az az ember benyomása, hogy Cavalier Istene, aki hagyja Terézt is kínozni, mint annak idején Fiát, Jézust, nem az evangéliumok szerető Atyja, hanem valami félelmetes, kegyetlen Hatalom. De a huszonnégy éves, tüdőbajos apáca lelki derűvel fogadja a halált, minden rettenetes megpróbáltatás, lelki sötétség ellenére, amit a bűnösök, hitetlenek miatt vállalt. Ezt jelzi a filmet indító kép: a halálra ítélt Pranzini esete, akiért Teréz misét mondhat, mire a bűnöző bűnbánatot mutat, megcsókolja a feszületet... Teréz vérével írja be naplójába: „Köszönöm, Jézusom.” Ez a „vérszerződés” vezérli rövid életében. Teréznek ez a derűje, alázata, kiegyensúlyozottsága mégiscsak azt jelzi, hogy itt a misztikus szerelem csúcspontján van szó. Cavalier, aki „laikus”, nem hívő módon nyúlt a témához, ahogy maga hangoztatta, a következőket nyilatkozta filmjéről: „Azt szeretném, hogy azok, akik életükből valamit egy jó ügynek szenteltek, bármilyen tevékenységnek, bármiféle ellenállásnak, magukra ismerjenek a film hősnőjében. Teréz egy ügynek szentelt energia, teljesen odaadta magát. Tudja, hogy ez egészen önmaga fölemésztéséig, a teljes feloszlásig viheti. De ezt örömmel teszi. Teréz bizonyos értelemben a maximális létezésnek egy módja, megmutatja, hogyan lehet a legnagyobb sebességgel elmenni a végsőig, minden engedékenység nélkül. Egyetlen mozgatója a szerelem (szeretet).”

1987. szeptember 25–október 7.

Zarándoklat egy huszonnégy katonapapból és huszonegy világiból álló olasz csoporttal. Erről beszámoltam *Az emmauszi úton* című könyvem befejező részében: „Izrael és Jézus nyomában.” (Lásd alább.)

1987. december 9.

Magyar filmhét Rómában (1987. november 28–december 3.) – Több filmet megnéztem, olvastam a szép katalógusokban a rendezőkkel készült interjúkat is. Rózsa János *Csók, Anyu*; Gárdos Péter *Szamárköhögés*; Mészáros Márta *Napló gyermekeimnek* és *Napló szerelmeimnek*; Böszörményi Géza *Laura*; Dér András és Hartai László *Szépleányok* című alkotásait láttam. Akik Magyarországon átélték az ötvenes éveket, a sztálini-rákosi időket, majd pedig az 1956-os forradalmat, néha bosszankodnak az olyan „dokumentumon”, mint például a *Szamárköhögés!* Sajnos, a rákosi idők rettenete sokkal véresebb volt, mint amit az *Angi Vera* érzékeltet. Az olasz közönség nemigen ért meg bizonyos utalásokat, egy-egy felvillantott képet az 56-os eseményekből vagy egy tűzfal feliratát. Mészáros Márta *Naplói* jobban érzékeltetik az átalakulásokat, amelyek az 56-os forradalomhoz vezettek. A jelenlegi helyzetet, családi problémákat feltáró „dokumentumok” tanulságosak (például *Csók, Anyu*); meglehetősen pesszimista képet kapunk az újjazdagokról, a család széteséséről, a szépségkirálynő körüli korrupcióról. E filmek annyiban pozitívak, amennyiben leleplezik a hibákat, az igazságtalanságokat, a korrupciót, illetve a múlt rémségeit. De kiutat nemigen mutatnak. Szellemi-etikai értékeket nemigen villantanak fel; a transzcendencia szinte teljesen távol van. Szerintem Gothár Péter *Megáll az idő* című filmje, amelyet pár évvel ezelőtt láttam, művészibben és hitelesebben ragadja meg a problémákat, az 56-os tragédiát és az utána következő időszak kilátástalanságát, mint a karikatúrának is beillő *Szamárköhögés*. A *Filmkultúra* kritikusaival, Forgács Istvánnal azt kérdezhetnénk egyes filmrendezőktől: „Miért eveznek olyan területre, ahol nem lehetnek őszinték, vagy nem mernek azok lenni?”

1987. december 18.

Meghalt Marguerite Yourcenar. Elővettem magyarul is megjelent kis könyvét, az *Én szép kastélyom* című esszé- és tanulmánygyűjteményt (Rayman Katalin fordítása). Érdekes az életútja: Brüsszelben született 1903-ban, apja francia volt, anyja vallon. 1939 óta az Egyesült Államokban élt, 1942 óta Mount-Desert szigetén lakott. Láttam az *Antenna 2* adását róla, egy nemrég készített interjút vetítettek. Lebilincselő a chenonceaux-i kastély históriája.

Egyszer, valamikor huszonöt évvel ezelőtt jártam a Loire-völgyben a kastélyoknál *Rezek Román* barátommal. Autón mentünk le Párizsból egy magyar házaspár baráti társaságában. Saint-Benoit-sur-Loire-nál pancsoltunk a vízben; én teljesen leégtem. Mikor Párizs felé közeledtünk, már borzongtam... Szegény Rezek barátom most, 1987. május 8-án, Mennybemenetel napján halt meg. Csak utólag tudtam meg a hírt. Párizsban együtt dolgoztunk Teilhard-fordításain és -kiadásain. Később Brazíliában szinte fanatikusan – de sajnos, nem mindig pontosan – végezte fordításait, és sorra jelentette meg kommentárjait, portugálul is... Most találkozott már a tragikus sorsú Golen Károly barátunkkal, akivel olyan szomorú módon összekülönböztek...

1987. december 19–20.

Megkaptam Yourcenar reflexiója Venerabilis (+735) példázatára, amelyet már ismertem. (A képet versben is felhasználtam: vö. *Sorsunk példázata a Jelek az éjszakában* című kötetemben.) – „Az ember élete a földön, ó, király, összehasonlítva azokkal a határtalan időszakokkal, amelyekről nem tudunk semmit, úgy tűnik, egy veréb röptéhez hasonlít: a madár beszáll egy ablakon a nagy terembe, amelyet a közepén meggyújtott jó tűz melegít, és ahol te szoktál étkezni tanácsadóiddal és vazallusaiddal, mialatt odakint zuhog az eső, és dühöng a hóvihár. És a madár átszeli gyorsan a nagy termet, és kirepül az átellenes ablakon, és ezután a rövid haladék után, a télből érkezve visszatér a télbe, és elvész a szemed elől. Így az ember kérészélete, amelyről azt nem tudjuk, mi volt előtte, sem azt, mi lesz utána...”

Yourcenar kommentárja később: „De az Isten tudja, honnan érkezett, és Isten tudja, hová távozott madár képe jó szimbóluma marad az ember rövid és megmagyarázhatatlan földi tartózkodásának. Tovább is mehetnénk, és egy másik ilyen szívettépő szimbólumot formálhatnánk a hó és a szél által ostromlott teremről, amely egy időre kivilágosodik a tél szomorú szürkéségében. Az értelem szimbólumát: világos szoba, közepén tűzzel, amely egy időre mindegyikünk számára megvilágosítja a dolgokat, s amely nélkül sem a madarat, sem a vihart nem tudná senki felfogni vagy elképzelni.” (*Én szép kastélyom*. 74–75., 80.)

1987. december 22.

Erkölcsteológiai rádiós sorozatom előkészítéseként most többet foglalkozom alapvető erkölcsi kérdésekkel, illetve a szexualitás-szerelem-házasság-család kérdéskörével. Most Michel Foucault életművét dolgozom fel a *Mérleg*-szemle számára. Nagy volt annak idején a Foucault-divat (a 68-as párizsi események körül). Akkor főleg mint strukturalistát emlegették *A szavak és a dolgok* című műve kapcsán. (Én is írtam róla a *Teológiában = Távlatokban*.) De utólag látjuk, hogy jelentős volt az is, amit az elmebajról, a kórházakról és a szexualitás történetéről írt. Ez utóbbi monográfiáját nem tudta befejezni. AIDS-ben halt meg. (Különös, milyen sok író, művész homoszexuális!) Szemlémben elmondtam véleményemet életművéről. Nekem nem nagyon rokonszenves. Újabban a németek „fedezték fel”. Sokat átvett Nietzschtől.

1987. Karácsony

A rádióban tartott karácsonyi elmélkedésben azt emeltem ki, hogy Jézus misztériumában elválaszthatatlanul összekapcsolódik a *születés-halál-feltámadás*. Minden mise a teljes Jézus-misztériumot jeleníti meg és ünnepli. Nekünk humanizálnunk kell a világot, amelyet azután

Jézus, illetve a Lélek „divinizál”, istenivé tesz. A *hominizáció* után tehát *humanizáció*, majd *divinizáció*. A Lélek nem közvetlenül az anyagot, hanem az átszellemiesített, humanizált világot alakítja át, emeli az isteni rendbe. A mi feladatunk az ostya és a bor előkészítése: mindkettő az emberi munka, szenvedés és öröm gyümölcse (szimbóluma).

1987. december 26.

Karácsony másnapján magyar szentmise a Szent István Házban. Én mondtam a homíliát. Emlékeztettem arra, hogy az éjféli pápai misén, amelyről helyszíni közvetítést adtam, a diakónus az új karácsonyi martyrológiumot olvasta fel, amely pontosabban elhelyezi a történelemben Jézus születésének időpontját. Idéztem Teilhard szövegét Jézus születésének kozmikus és kulturális előkészítéséről; utaltam őszi szentföldi zarándoklatomra, és idéztem Pázmány „karácsonyi bölcsődalát”...

1988. február 2.

Nagy sikere van itt Rómában a Van Gogh-kiállításnak. Még nem volt időm a sorbaállásra. Úgy hírlík, a „nagy” Van Gogh-képek nincsenek itt. Én vagy negyedszázaddal ezelőtt láttam Hollandiában a páratlan Van Gogh-kiállítást; szinte minden remekművét elhozták oda az egész világról. Lapozom K. Mittelstädt magyarra is lefordított albumát (*Vincent van Gogh*. Corvina, 1976). Mindig megragad ez a rokonszenves festő. Ezek a színes, illetve fekete-fehér reprodukciók is sejteni engedik a gyötrődő zsenit. (Hányszor láttam Párizsban az eredeti Van Gogh-okat! Legutóbb, 1987 tavaszán már nem a Jeu de Paume-ban, hanem a volt Gare d'Orsay-ban.)

„Mennél többet gondolkodom rajta, annál inkább érzem, hogy semmi sincs, amiben több művészet lenne, mint szeretni az embereket” (*Theo fivéréhez*). Evangéliumi ember volt. (Megihletett öngyil- kosságának története, lásd versemet: *Van Gogh halála*.)

Csodálatosan szép Gyergyai Albert tanulmánya: *Vincent (Kortársak)*. Megint elolvastam. Annak idején, amikor a kötetről írtam kritikát, elküldtem neki. Egy lapon kedvesen megköszönte. 1956 őszén csak három órát tartott nekünk, negyedéves franciásoknak. Kár! Mennyit kaphattunk volna tőle; nemcsak tudományt, hanem emberséget is. „Az ő képei nem utánozzák, nem is jelképezik a természetet, egy tájat, egy emberarcot, egy virágot vagy egy házat – hanem valami sajátos panteizmus segítségével ő maga lesz természet, ő maga árad egyre széjjel házzá, hegygé, virággá, olajligetté vagy vízmosássá, s oly erős és ellenállhatatlan ez a teremtő hevülete, hogy ha bűvkörébe érünk, minket is mindig magával ragad, átömlik belénk, átömlünk belé, s mi magunk válunk írisszé, napraforgóvá, természetté...” – Az egész *Vincent*-t ide kellene másolnom. Gyergyai 1946-ban írta. A nagy francia írókról, költőkről szóló tanulmányai is ilyen vereteseek, a legmagasabb színvonalon mozognak. Kevés ilyen esszéírónk van, volt, mint ő. Csak Rónay közelítette meg.

1988. február 4.

Születésnapom. 57 éves vagyok. *Deo gratias!* mindenért. – Folytatom sorozatomat az erkölcszociológiai kérdésekről. Michel Foucault megy a *Mérlegnek*. Most majd *Marcelt* készítem a *Mai írók és gondolkodók* című sorozatomnak. *Mauriac*nak nagy sikere lett. Meghívtak Pestre a Pázmány-kongresszusra. Február 26-án repülök; 29-én én is tartok előadást a grazi kegyelem-vitáról. Egyben bemutatom a *Pázmány Péter emlékezete* című gyűjteményes kötetet, amely Pázmány halálának 350. évfordulójára jelent meg; P. Lukács Lászlóval szerkesztettük.

Nem létező „szabadidőmben” fordítom Y. de Montcheuil SJ könyvét a Szent István Társulatnak. – *Pázmány* teológiáját persze szeretném majd feldolgozni, hiszen a teológus Pázmánnyal nagyon mostohán bántak eddig! Ezt már P. Öryvel terveztük; sajnos, ő már nem érte meg. – És ott van még a másik P = *Prohászka*, akinek szellemi öröksége szintén parlagon

hever. Sok kiadatlan naplójegyzetet találtak. Schütz Antal különben is gyorsan végezte az összes művek kiadását (le a kalappal azért, amit csinált, de nem tökéletes; néha önkényesen csonkított). A Vass–Belon féle antológiát hűvösre tették. No, mindez, meg még sok más belefér 2000-ig nyúló tervsorozatomba... Ha Isten engedi!

1988. február 6.

Yves de Montcheuil korunk legnagyobb teológusa lett volna, ha a náci nem végzik ki, mondotta nekem egyszer H. de Lubac. Ágoston–Pascal–Blondel vonal. Ma sem avult el az *Ország követelményei*, miként a *Lelki élet problémái* sem (a két könyv együtt jelenik meg). Radikális, miként Bonhöffer. Kevés ilyen maradandó van a könyvek áradatában, mint Montcheuil műve. Hiába, ezek a nagy „mesterek”: Teilhard de Chardin, H. de Lubac, F. Varillon, Y. de Montcheuil; legalábbis *az én mestereim*. Mind francia jezsuita.

Yves de Montcheuil tanulmányai közül már huszonöt évvel ezelőtt is (Louvainben), és most is főleg az *Elkötelezni magunkat feltétel nélkül* című fejezet ragadott meg (*Problèmes de vie spirituelle*). „Valóban elkötelezni magunkat annyi, mint előre aláírni az üres lapot anélkül, hogy tudnánk, mit írnak rá később, vagy inkább: csupán azt tudva, hogy egyre többet írnak rá. Új távlatok nyílnak előttünk, ahogy előrehaladunk, és nem annyira arra kapjuk a felszólítást, hogy többet tegyünk, mint inkább felfedezzük azokat az új, sürgető feltételeket, amelyek feltétlenül szükségesek, hogy hűségesek maradjunk eredeti lendületünkhöz. Senkinek sincs joga, hogy megálljon, azzal az ürüggyel, hogy megvalósította a programot, amelyet az elindulásnál előre látott. Ha valaki hallotta a hívást az állandó megújuló előmenetelre és azt visszautasítja, nem tetszeleghet azzal, hogy egy helyben marad az elért ponton, mert akkor visszahanyatlík, visszatér a banális, közepszerű életbe. Az, aki így akar állni, revidálja elkötelezettségét: mert az igazi elkötelezettség feltétlen.”

És még lényeges az a gondolat, hogy „*tetteink megváltoztatnak bennünket*”, jó és rossz irányban egyaránt. Félelmetes igazság! Átalakítják ítéletalkotásunk módját is; a magyar mondás szerint: „ki mint él, úgy ítél”. Az emberek általában úgy élnek: „ahogy esik, úgy puffan”, és utána esetleg megpróbálnak kialakítani maguknak valami „testhezálló” világnézetet. Ezt tapasztaltam olyan papoknál is, akik visszatértek a „laikus állapotba”. Ez az a típus (Szent Ignác a *Lelkigyakorlatokban* beszél róla), amelyik először pályát választ, feleséget vesz stb., és utána keresi, mi az Isten akarata; sőt azt akarja, hogy Isten jöjjön oda, ahová ő akarja, Isten hallgassa meg az ő kívánságát, nem pedig ő maga áll készen Isten hívására, akaratának teljesítésére. (Egyébként Szent Ignác előtt már Szent Ágoston is írt erről.)

Nem mondhatom ezt: „Csak eddig megyek el, tovább nem!” Y. de Montcheuil erről ezt írta: „E kijelentés abszurd, nemcsak azért, mivel a megismételt tett bizonyos megszokottságot eredményez, ami azután megnehezíti az ellenállást, hanem sokkal gyökeresebben azért, mert nem tudhatjuk előre, hogy a tett után még ugyanígy fogunk-e ítélni, tehát hogy az, ami most gyűlöletesnek és meg nem engedettnek tűnik, a tett után nem tűnik-e jónak és kívánatosnak. Nem egészen ugyanaz a személy ítél a tett előtt és után. Az ember elkötelezi magát egy fogaskerék-rendszerbe, amelyről nem tudja, hogy hová viszi. Misztérium ez: ami legmélyebb bennünk, legbensőbb mivoltunk átalakul a véghezvitt tettek által. Félelmetes misztérium: mert ha beleegyezzünk a nagylelkűség elmulasztásába, ez jelezheti azt a pontot, ahol életünk iránya megváltozik.”

1988. február 16.

Az *Antenna 2*-n láttam a Lustiger bíborossal készített interjú második részét is: 1954-től máig. Ez a második rész jobb volt, mint az első; több érdekeset elmondott a mai franciaországi egyház helyzetéről. Annak idején, 1946–66-ban Párizsban, a *Centre Richelieu*-ben (az egyetemisták lelkeszségi központjában) „főnököm” volt. Akkor nem tudtam, hogy

lengyel zsidó származású. – Az volt a szép idő! Minden héten egyszer találkoztam a csoportommal. Előbb rövid szentírási elmélkedést tartottam a különböző nemzetiségű egyetemistáknak, azután következett a fiatalok egy-egy beszámolója (például Dosztojevszkijről, a nők helyzetéről stb.), majd még tovább folyt az eszmecsere a szemben levő kávéházban. Egyszer elzarándokoltunk Chartres-ba (két nap). Néha kirándultunk (Bois de Boulogne) vagy valakinél, szűkebb baráti körben, összejöttünk név- és születésnapot ünnepelni. Amikor a 68-as májusi események után visszamentem a Latin-negyedbe, idegenül éreztem magam. Nem is igen kerestem a régi ismerősöket. Minden szétzilálódott. Pedig két-három évig Rómából még visszavágytam Párizsba...

1988. február 20.

Tegnap meghalt Párizsban *René Char* (1907-ben született). Camus barátja volt. Ezért is szerettem, bár nem volt olyan rokonszenves, mint az „afrikai”. Hermetikus, aforizmái nagyon tömörek. Néha telitalálatok. Most elővettem köteteit, amelyeket még tavaly vettem meg Párizsban (akkor ünnepelte 80. születésnapját). Char számára a természet mély szakadék; de ugyanakkor út is: tisztelni kell átalakulásait, amelyek talán szakrálisak. Legalábbis megérdemlik figyelmünket és barátságunkat. Sajnos, az emberi kéz gyakran pusztítja e természetet. Vidéki magányában szinte azonosult ezzel a természettel. Nem a „zöldek”, a környezetvédők felületes (politikai) beállítottsága volt ez, hanem egy kicsit Saint-John Perse *naturalista panteizmusa*. Char humanista és egzisztencialista író-költő. Keresi az emberi létezés kulcsát, a titokzatos, érthetetlen valóságot saját tapasztalatán, értelmén, szívéen átszűrve próbálja „kifejezni”, érthetővé tenni. Amit megnevez, érthetővé válik, mert újjáalkotja, már „felismerheti” benne önmagát. (A szellem így „otthon van” – ez a hegeli *Bei-Sich-Sein*.)

*A fénynek kora van,
az éjszakának nincsen.
De milyen volt első pillanata
ennek az egész forrásnak?*

Ma a rádióban megemlékeztem R. Char haláláról.

Már régebben megihletett pár sora (Varillonnál olvastam). *Gyengédség Istene* című versemet felolvastam a megemlékezésben. (Lásd a harmadik részben: René Char.)

1988. február 21.

Tegnap este Triznyáéknál megismerkedtem *Esterházy Péterrel* és feleségével. Mindketten nagyon rokonszenvesek. Kedden az Akadémián bemutatják *A szív segédigéi* című könyvét. Most újraolvasom. Eddig valamennyi könyve közül ez tetszett a legjobban. Wittgenstein szavait írta fel mottóul: „Az tud beszélni, aki reménykedni tud, s viszont.” Érdekes a könyv szerkezete, tipográfiája is, de főleg elgondolkoztatók reflexiói életről-halálról. Esterházy „politikus” is, de főleg metafizikus, egzisztencialista, mint Mészöly Miklós. Vagy még Szentkuthy Miklós tartozik ebbe a „családba”. Tartozik? Ő a családfő!

Beszélgetésem Hubayval és Sárközyvel a *műfordításokról*. (Vö. Rába: *A szép hűtlenek*). Példának hoztam fel Tóth Árpád Baudelaire-fordítását, az *Esti harmóniát*. Az egész versben a szerelmi áhítat vallásos, szakrális képekbe „magasztosul”. Persze, zenei motívumok is ünnepélyessé teszik a költeményt; a visszatérő sorok refrénje mintegy bűvöletbe ringat. De *lényeges a három „misztikus” szó: encensoir* (tömjénfüstölő, amelyet a liturgiákon használnak), *reposoir* (szentségház, ahol az Oltáriszentséget őrzik), és *ostensoir* (szentségtartó, amelyet akkor használnak, amikor az Oltáriszentséget kihelyezik imádásra). E három kulcsszó adja meg e szerelmi költemény *vallásos-szerelmi áhítatát*. Nos, sajnos, Tóth

Árpád, a „szép hűtlen” ezt nem vette figyelembe. Az első és az utolsó képet még valamiképpen érzékelteti: „minden virágkehely *tömjént füstölve ég*” – „Csak emléked ragyog, mint *szent oltári ék!*” De a *reposoir*-t, szentségházat így fordítja: „Nagy, díszes *ravatal* a csöndes esti ég”! Ezzel szerintem teljesen lerombolja az egész vers hangulatát, meghamisítja a jelentést is. A csillagokkal tündöklő eget szentségházhoz hasonlítja Baudelaire, következetesen alkalmazkodva az elbűvölő liturgia-allegóriához. Ezért fordítottam újra az *Esti harmóniát*.

*Eljött az óra: rezgve száraik felett
Virágkehelyekből – füstölők – felszáll a tömjén;
A hang- és illatár kereng az este ködjén;
Mily mélabús keringő s ernyedt szédület!*

*Virágkehelyekből – füstölők – felszáll a tömjén:
Zokog a hegedű, bú tépdés így szivet;
Mily mélabús keringő s ernyedt szédület!
Bús-szép az ég nagy szentségházként tündökölvén.*

*Zokog a hegedű, bú tépdés így szivet,
Szelíd szived a semmit gyűlölettel ölné!
Bús-szép az ég nagy szentségházként tündökölvén;
A nap megalvadt vérbe hullva elveszett.*

*Szelíd szived a semmit gyűlölettel ölné!
A fényes múltból megment tört emlékeket!
A nap megalvadt vérbe hullva elveszett...
Te bennem égsz szentségtartóként tündökölvén!*

Egyébként kimutatható, hogy Kosztolányi is pontatlan volt Valéry *Tengerparti temetőjének* átültetésekor. Óriási teljesítmény, zseniális a fordítás, mégis hűtlen sok helyütt. (Ezt is átültettem; azt hiszem, tartalmi és formai szempontból is hűséges e fordításom.) – Weöres Sándor Mallarmé-fordításaira ugyanez áll. Persze, mindezek ellenére a magyar műfordítás-irodalom messze fölötte áll minden más nyelvű műfordításnak (az olaszról nem is szólva: ők a formát alig veszik figyelembe).

1988. február 22.

Több részletet fordítottam René Chartól. Elolvastam Camus szép tanulmányát róla. Felhasználom a kis cikkben, amelyet elviszek az *Új Embernek*.

Az *Új Írásban* felfigyeltem Kabdebó Lóránt nagyon érdekes *Szentkuthy-interjújára*: önéletrajzi visszaemlékezések. Izgalmas, amit az *Egyetlen metafora felé* (1935) genezisééről mond. (Erről jegyzetemet lásd alább, *Az „örök női”-nél*.)

De nagyon érdekesek a többi művéhez fűzött megjegyzések is (*Fejezet a szerelemről, Szent Orpheus Breviáriuma...*). Fantasztikus Szentkuthy olvasottsága, kultúrája (ez áll a szentek élettörténetére, az egyháztörténelemre és a teológiára is!). Még Przywara német jezsuita elvont *Analogia entis*ét is olvasta! Ugyanígy személyes kapcsolata is a végtelenségig szerteágazók. És mindent *élményszerűen* raktároz el, dolgoz fel. A *Catalogus Rerum* nem lexikon-tudás, ismeretanyag, nem telefonkönyv. A jelenségek és dolgok jegyzéke műhelytanulmány. Szerintem Szentkuthy a strukturalizmus „előfutárának” tekinthető. Ugyanakkor „egzisztencialista” a legjavából.

1988. február 23.

Tanner *Láng a szívemben* című filmjének utolsó szakasza Kairóban játszódik. A piramisok melletti séta közben Mercedes kielégítetlenül zaklatja a férfit: „Hát mondj nekem költeményt!...” A szállodából, ahol szeretkeznek, a Nílus látható, mint az ősszel az én szobámból. Igen, „szeretkeznek”, mert ez nem szerelem, csak vágy és testiség. A férfi megy üzleti ügyei után, a nő unatkozik; a kairói káoszban bolyong, végül kiköt a „halottak városában”. Az utolsó kép: az előbukkanó és ismét eltűnő kisleány félénk mosolya. „Gyere ide!” – hívja Mercedes, de a leányka eltűnik a sírkamra mögött.

* * *

Most, hogy képzeletben – a film nyomán – visszatértem Egyiptomba, mennyi szép és megrendítő – „feldolgozatlan” – emlék elevenedik meg! Néhányat leírtam legutóbbi könyvem végén (*Az emmauszi úton*), de az inkább teológiai eszmélődés-elmélkedés volt. Van olyasmi, amit csak versben lehet elmondani, mint a Szináj melletti este a Szalam Hotel közelében...

Amikor még aranyló volt az ég a hegyvonulat mögött, nem sejtettem, hogy ilyen az este és az éjszaka. Most, hogy besötétedett és a tiszta levegőn át földközelségbe jöttek a csillagok – kivirágzott a mélykék ég! –, csodálatos, varázslatos lett minden. Csak a hotel mellett fekvő tevék szaga érezteti, hogy a földön vagyok... Szemem a csillagokra szegezve lépkedek a hűvös estben (milyen forróság volt a sivatagban!), hogy elhagyjam a villanyfényes zónát és a kis repülőter környékét, mert zavarnak a földi fények. Szinte beleveszek a csillagos ég öblébe. Betájélok a Göncöl-szekér-kombináció Északot és elképzelem Zalát, ahol egyszer, egy augusztusi éjjel a hullócsillagoktól sziporkázó, tüzes éjszakai égbe veszem...

Az éjszakának is megvannak – nemcsak a szépségei, hanem – az előnyei. Nincs tűző napfény, izzasztó, mint nappal a sivatagban, amikor Kairótól idáig átszeltük a félszigetet. A kopár hegyek és a zavaró látványok mesés homályban mosódnak el, majd a puha fekete vonja be a látványt. Hűvös lett, talán még harmat is száll le (de honnan, hiszen nincsen pára?). A tiszta, mélykék ég és az aranycsillagok, meg a mohamedán Hold milyen boldogan tündökölnék. Megállt az idő. Ilyen volt ez az éjszaka Mózes idejében vagy még korábban, az első fáraók korában, sőt amikor az első ember megjelent (a tegnapi hír szerint körülbelül kilencvenezer évvel ezelőtt Palesztinában!); sőt még előtte, mikor még csak a Teremtő szemlélte a tájat, ahol majd egyszer megjelenik az ember és hosszú évezredek után maga is földre lép – egyszülött Fiában...

1988. február 24.

Tegnap a Magyar Intézetben Örkény- és Esterházy-est, *A szív segédigéinek* bemutatása. Esterházy szellemes. Felolvastak részleteket; de azt a „rázósat” nem, amelyet ő jelölt ki. Triznya Matyi szóvá is tette. Sárközy *utólag* elhangzott *bevezetője* jó volt. – Esterházy Péter dedikálta legújabb kis könyvét: Csokonai Lili: *Tizenhét hattyúk*. (A hátlapon szép felesége leánykori képe.) Szellemes, kópéskodó, kicsit csintalan, erotikus... Nyelvteremtő (és archaizáló) képessége határtalan. A dedikáció ez: „Szabó Ferinek – Pázmány Péter jóindulatú közvetítésével – szeretettel: Lili.”

1988. február 26–március 4. (Magyarországon)

1988. február 26-án repülés Lukács L.-val Bp.-re. 27-én Magdival (unokanővéremmel) vonaton lementem Zalába a családhoz.

Megdöböntő volt a kis E. „bemondása”, amikor a szentföldi fényképeket mutogattam. A kánai menyegzőről megjegyeztem: Jézus itt változtatta át a vizet borrá. Mire E.: „Én ezt nem hiszem!” A kislány hétéves. Hogy-hogy? – kérdeztem. – „Nem hiszem, mert nincs Isten!” –

A szülők csak néztek. Kitől tanulta ezt? Hol hallotta? Persze már az óvodában vagy a gyermekek között is eltanulhat ilyesmit.

29-én Budapesten a jogi karon az egyháztörténeti konferencia megnyitása, ünnepi ülés Pázmányról. (Köpeczi, Paskai, Maccarrone...) Én is előadást tartok Pázmány grazi kegyelem-vitájáról. Bemutatom a Pázmány-kötetet is. Számos barátommal összejövök három nap során. A következő két napon a bölcsészkaron folytatódik a konferencia. Meghatódottan járok itt a folyosókon – harminchét év után. Itt voltam negyedéves francia–magyar szakos 1956-ban. Sok új szakemberrel, történésszel és mással megismerkedem (a fogadáson is, a Kárpátiában). Rapcsányi interjút készítek velem a Magyar Rádióban; Bukta Zsuzsa az *Élet és Irodalom* számára [1988. március 11-én jelenik meg]. És még két másik interjú a televízióknak (video a konferenciáról stb.).

1988. március 6.

Beszámoló az *Osservatorénak* (Maccarronéval) a konferenciáról.

1988. március 8.

Megemlékezés Kierkegaard születésének 175. évfordulójáról. (Vö. *Új Ember*, 1988. május 22.)

1988. május 15.

Michel Foucault-szemlémet már elküldtem a *Mérlegnek*. Most a *Szolgálatnak* írandó cikk és a sorozatom miatt is újra elővettem. Nem is annyira a szexualitás történetéről írtak érdekelnek, hanem amit az elmebajról (esztelenségről) és a klinika történetéről összegyűjtött; roppant tanulságos tények. Foucault, az „egzisztencialista” gondolkodó tündököl, amikor *Érosz és Thanatosz* között szorongva eszmélődik. Szemlémben már ezzel kapcsolatban leírtam egyet s mást. Igazában az elmebaj és a klinika története is a szellemtörténethez tartozik, úgy, ahogy Foucault azt feldolgozza. *Segít megérteni a művészeket és a filozófiát is*.

„Az örültség mindenfelől elbűvöli az embert. Az általa életre keltett fantasztikus képek nem elillanó látszatok, amelyek gyorsan eltűnnek a dolgok felszínéről. Különös paradoxon lévén az, ami a legsajátosabb lázálomból születik, már rejtve jelen volt mint titok, mint elérhetetlen igazság, a föld méhében. Amikor az ember kibontja örültsége önkényességét, a világ sötét szükségszerűségével találkozik; az az állat, amely lázálmaikat és hiányait éjszakáit kísérti, nem más, mint saját természete, az, amelyet pörére vetköztet a Pokol kérlelhetetlen igazsága; a vak ostobaság hiú képei: a világ nagy tudása. És már ebben a zűrzavarban, az esztelenség univerzumában, kirajzolódik a végső befejezés kegyetlensége. A sok-sok képben [...] a reneszánsz kifejezte azt, amit a világ fenyegetéseiről és titkairól megsejtett.” (*Histoire de la Folie*. 33.)

Foucault később kifejti, hogy az esztelenség irodalmi kifejezései az ironia és a játék: ez teszi lehetővé, hogy az ember szembenézzen az örültséggel és védekezzen ellene. A költők és filozófusok a sötét erőket, az örültséget nem a földalatti formákhoz, hanem az ember álmához és illúzióhoz kapcsolják. Már Bosch, Dürer, Grünewald és Brueghel festményein is érezhető – az örülettől való rettegésen túl – az örültségben rejlő *titok bűvölete*. De a filozófusok és költők még inkább „megszelídítik” ezeket a sötét erőket. „Mindaz, ami sötét kozmikus megnyilatkozás volt abban az örültségben, amelyet Bosch látott, elmosódott Erasmusnál. Az esztelenség most már nem leleszkedik az emberre a világ minden égtáján, hanem az emberbe szüremkedik, vagy inkább az a finom viszony lesz, amelyet az ember önmagával fenntart.” (I. m. 35.)

Ami pedig az orvostudományt, a klinikatörténetet illeti, íme néhány részlet Foucault „filozófiájából”: Az osztályozó orvostudomány külső korlátját a halál alkotta. A patológiai anatómia megjelenésével a halál egy új háromszögű szerkezet csúcsa lett, amelynek két alsó

szögét az élet és a betegség alkotja. „A halál magasából láthatjuk és elemezhetjük a szervi szerkezeteket és a patológiás következményeket. [...] A nagy elemző a halál, amely megmutatja a kapcsolatokat, szétszedve azokat, és megvilágítja a genezis csodáit a felbomlás szigorúságában: hagyni kell, hogy a *felbomlás* szó értelme súlyosságától remegjen.” (*Naissance de la clinique*. 146.)

Az új orvostudomány tehát bevezeti a *halált* a megismerhető birodalmába, felfedez egy olyan témát, amely latens, lappangó maradt az egész klasszikus korszak alatt. „A XIX. század makacsul a halálról beszél: Goya kegyetlen és csonkító halála; Géricault-nál a látható, izmos és szoborszerű halál látványa; Delacroix-nál a tűzvések kéjelgő halála; az áradó vizek halála Lamartine-nál; végül egyszerűen a halál Baudelaire-nél. Megismerni az életet: ez csak annak a nevetséges és lefokozó, és már pokoli tudásnak adatik meg, amely csak holtan kívánja a testet. A Tekintet, amely beburkol, cirógat, részletez, anatomizálja a legegyénibb testet, és amely elárulja titkos harapásait, ez a merev, figyelmes tekintet, egy kissé kitégült, amely a halál magasából már elítélte az életet. De a halál észrevése az életben nem ugyanazt a szerepet játssza a XIX. században, mint a reneszánszban.” (I. m. 173–174.)

„Általánosságban szólva: az *egyéniesség* megtapasztalása a modern kultúrában a halál megtapasztalásához kapcsolódik Hölderlin Empedoklésztől Zarathustráig, majd a freudi emberig: a halálhoz való makacs viszony rajzolja meg az egyetemesnek egyedi arcát és adja meg mindenki szavának a hatalmat, hogy vég nélkül meghallgassák; az egyén neki köszönhet olyan értelmet, amely túlmutat rajta. A halálban közösen osztozunk...” (I. m. 198–199.)

Foucault – nagyon helyesen – bírálja az újabb freudo-marxizmust, amely a nép „ügyét” akarja szolgálni, és ezért a szexuális szabadosságot hirdeti: összekapcsolja a forradalmat és a boldogságot, a testi gyönyört. Óva int: vigyázni kell az új szexuális „evangélizmussal”, amelyben összekeveredik az igazság kinyilvánítása, a múlt képmutatások leleplezése, végül a gyönyörökben tobzó jövő boldogság ígérete. Foucault, bírálva ezt az irányt, *felfedi a hatalom-tudás-élvezet-rendszert*, amely a szexualitásról szóló beszédet, a rá vonatkozó törvényeket, tiltásokat, elfojtásokat, illetve a keresztény rendszerben a kánonjogot és a szexuális erkölcsant ‘táplálja’. (Minderről már írtam a *Mérleg*-szemlében.)

1988. június 5.

E. Ionesco: *La quête intermittente*. Gallimard, 1987. – Meglepő, milyen sokat foglalkozik a hittel, vallási, világnézeti kérdésekkel. Istenkereső ember. Már jó korán leleplezte a sztálinizmust, akkor, amikor például Sartre még kokettált vele. (Lásd tanulmányomat a *Katolikus Szemlében*.)

1988. június 18.

Megjelent az *Arcod keresem* című gyűjteményem Hamza Ferenc fotóival. *Marcellel* együtt küldjük majd haza.

1988. június 20.

Holnap repülök Salzburgba; onnan tudósítunk a Pápa ausztriai útjáról. Burgenlandban a magyar zarándokokkal is találkozok.

1988. július 3.

Reggel 6-kor indultam haza, este 3/4 6-kor már Rábafüzesnél voltam. 130-cal hajtottam, ahol lehetett.

1988. július 4–9.

Zalában, a szülőknél és öcséméknél. Balaton. 8-án Livia kisfiának keresztelése Csácsbozsokon (Zalaegerszeg mellett). – Diákkoromban ide jártam ki Schnattner Szigfrid

bencéshez gyónni. Minden szombaton kigyalogoltunk a réten keresztül. (Akkor még nem volt beépülve.) Ebben a kis templomban végeztem gyónás után a hálaadásokat. Elárasztott a fényesség. A megbocsátásban megéltem a Jelenléte. Útközben pedig két barátomnak már hivatásomról, „világmegváltó” terveimről beszéltem. Pacsai Ágoston, aki az egerszegi nagytemplomban megtanított ministrálni, vetette fel egyszer: „Neked jezsuitának kellene lenned.” (Kölcsönadta Gyenis „jezsuita arcéleit”). Ekkor (1946-ban) harmadikos gimnazista voltam.

1988. július 10.

Indulás Zalaegerszegről, öcsém két lányával és unokanővéremmel Ausztria–Olaszország felé (Vence, Firenze, Siena, Orvieto, Róma stb).

1988. július 28.

Pompeji látomás

(1988. július 28. déli)

*Kiszáradtak a hajdani kutak
a falrepedésekben kókadtt füvek
közel kétezer évesek a kopott kövek
mély keréknyomok őrzik a kocsizörejt
kemény paták csattogását
a Fórum a Vénusz-templom a kocsma
a közfürdők örömházak magánpaloták
némán emlékeznek
a múzeumban vonagló férfi
fájdalmas anya gyermekével
csókba merevült szerelmesek
megkövült eleven halottak
mind kiléptek az időből*

*Megmozdul a történelem filmje
a rémület és látomás elragad:
még merev szemű pogány istenek
könyökölnék az idő kilátóján
szánalommal szemlélem a lávaömlést
a Vezúv e részeg óriás okádja bensejét
a tűzkigyótól üldözött tömeg
rohan a nyílt tenger felé
vízhalála lesz szabadulása*

1988. augusztus 7.

Erkölcsteológiai sorozatomhoz állandóan olvasok. J.-M. Aubert (*Vivre en chrétien au XX. siècle*. II. 25–26.) Paul Ricoeur-től idézi e szép szakaszt:

„Végső soron, amikor a férfi és a nő egymást öleli a szerelemben, nem tudják mit tesznek; nem tudják, mit akarnak; nem tudják, mit keresnek; nem tudják, mit találnak. Mit jelent ez a vágy, amely egyiket a másik felé hajtja? Vajon az a gyönyör vágya? Igen, természetesen. De ez szegény válasz; mert ugyanakkor sejtjük, hogy a gyönyörnek nincs értelme önmagában, mert valami mást jelez. De mit? Élénk és homályos tudatunk van arról, hogy a szex olyan hatalom-hálózatban részesedik, amelynek kozmikus vonatkozásait

elfelejtettük, de azért megvannak; hogy az élet sokkal több, mint az élet; akarom mondani: hogy az élet sokkal több, mint a halál elleni küzdelem, tehát a végzetes bukás feltartóztatása; hogy az élet egyetlen, egyetemes, egész mindenkiben és hogy a szexuális gyönyör (öröm) ebben a misztériumban részesít; hogy az ember csak úgy személyesedik etikailag, jogilag, ha ugyanakkor belemerül az Élet folyamába. De ez az eleven tudat homályos is, mert jól tudjuk, hogy ez a világ, amelyben a szexuális öröm részesít, összeomlott bennünk; hogy a szexualitás víz alá merült Atlantisz roncsa. Innen ered rejtélye.”

Ricoeur Marcel-interjúja, amelyet Marcel-füzetemben közöltem, fényt vet a két filozófus kapcsolatára. Ricoeur napjaink egyik legnagyobb filozófusa. Hívó protestáns.

Szerettem mindig is Ricoeur perszonalizmusát, kiegyensúlyozottságát. Annak idején, 1962 őszén, eljártam Freudról tartott kurzusára, amelyet a louvaini egyetemen tartott. Később ezt könyv alakban is kiadta. (*De l'interprétation, essai sur Freud*. Seuil, 1965.) – Az a tervem, hogy Ricoeurt is felveszem *Mai írók és gondolkodók* című sorozatomba. Hangszalagon megvan a teljes interjú, amelyet Párizsban készítettem vele 1978-ban a *Mérleg* számára. A *Mérleg* 1978/3. számában közölt szöveg (*Jézus Krisztus megközelítése* című könyvembe is felvettem) jelentősen rövidített változat. Elhagytam mindazt, amit a hatalomról és a marxizmusról mondott.

1988. augusztus 8.

Antoine és Guers Claudel-életrajzát olvasom. (Lásd később a „variációkat”!)

Itt eszembe jut, hogy Claudel régi ismerősöm. Emlékszem, 1950-ben Pécsen milyen lelkesedéssel olvastam a *Selyemcipőt* Semjén Gyula fordításában. Amikor megindítottuk a *Levél* című „lapot” V. K.-val, költőtársammal (ez egy tucatnyi gépelt lap volt verseinkkel!), javaslatomra ezt a Claudel-idézetet írtuk fel mottóul a *Selyemcipő*ből: „Ami szép, az egyesít, ami szép, Istentől származik, nem is tudom másképp nevezni, csak katolikusnak.” – Abban a *Levél*ben „jelentek meg” első verseim (Lövő Ferenc álnéven). Onnan Pécsről írtunk Harsányi Lajosnak, elküldtük verseinket. Hosszú levélben válaszolt, méltatva a költeményeket. Persze, példaképpül a „Harsányi–Sík–Mécs”-hármast (így írta a sorrendet!) állította elének! Később átpasszolt bennünket Tűz Tamásnak. Neki is küldtem verseimből: kedvesen válaszolt is néhányszor, megjelölve a jó képeket és rímeket *pirossal*. (Volt ilyen: „a fűrjek hangja a rozsból / mint kulacsból a piros bor / bugyog a tikkadt tájra...”) Küldtem azért még az ősz felé is egy-két verset Harsányinak is, például a *Fehér bocinkat szoptatom* címűt, amelyet 1950 nyarán Nagyhegyen írtam. Melegen gratulált ehhez, és azt mondta, hogy szívesen vállalná a szerzőségét. Ez a vers Louvainben jelent meg, *Virrasztók* című magyar lapunkban, amelyet 1957–58-ban az egyetemistákkal alapítottunk (Keszei Pista és tsai). Összesen csak két-három szám jött ki. Itt közöltem le első tanulmányomat Albert Camus-ról. – Mivel emlékezni jó, hát leírom a „híres” verset:

Fehér bocinkat szoptatom

*Szagos szénát ropogtat két tehén.
A fürge fecskék már fészükre ültek.
Fehér bocinkat szoptatom. Kerülget
Motoz a trágyaszag. Az est tején*

*Galambbúgás habzik és bugyborékol.
Az égi kertben csillagokat ültet
Az Isten sok szolgálólánya. Dültek
A nagy kertnek a fonatai néhol.*

*Amott is sárga dália hajol ki:
A telihold egy hosszú résen át.
Az Isten boldog, békés otthonát
Egy féltekének álma, gondja tölti.*

*De míg szemléltem a bimbós eget,
Fehér bocim szopott s már nézeget.
Megyek elkötni, van még sok dolog
S tán furcsa, Francis Jammes-ra gondolok.*

Post scriptum (1997. június 18.)

Kevéssel azelőtt, hogy ezt a kötetemet sajtó alá rendeztem, felkeresett V. K. (Varga Károly) barátom, akivel 1949–50-ben Pécsen az Ignatiumban jezsuita jelölteként a gimnáziumot végeztük (Karcsi a hetediket, én a nyolcadikat). Felidéztek a régi szép időket, költői szárnybontogatásainkat, a levelezést Harsányi Lajossal és Tűz Tamással. Én magam valahol elveszítettem a nekem szóló leveleket, de Karcsi megőrizte a neki címzetteket, amelyekben rólam is szó esik. Most megkaptam tőle a jelentős köteget fénymásolatban.

Varga Karcsi előbb kezdett levelezni Harsányi Lajossal (és Mécs Lászlóval), mint én. Rajta keresztül kerültem kapcsolatba a győri papköltővel, aki kezdetben a Karcsinak írt levelekben reagált elküldött verseimre. A legnagyobb jóindulattal, bátorítón karolt fel bennünket. Karcsi felvetette neki azt a problémát is, hogy Pater Pálós, akkori pécsi rektorunk figyelmeztetett bennünket: a költői alkotó munka nemigen egyeztethető össze a jezsuita életmóddal. Pálós atya tanácsára azután abbahagytam a költészetet, s csak ötvenéves koromban, az *Őszi ámulattal* jelentkeztem újra versekkel. Mindezt az előbbieket és a Harsányi-leveleket (melyeknek ide írom néhány részletét) jobb megértése érdekében mondtam el.

* * *

1949. november 3.

„Szabó Feri mostani versei jobbak, mint az előzők. Csak szorítsa továbbra is a forma tökéletességét. Ünnepnapi című szonettje szép, de túlteng a szótagszám. A szonettnél még az ötödféles jambus is kötelező. Néhány új képe nagyon tetszett. (‘Visít a sín’) A táborfüzek, Kilitón kissé régiesek és sokszor megírt témák, az újdonság varázsa nélkül. De halad és friss.”

1949. december 31. (Szilveszter-nap)

„Szabó Feri most küldött két verséből, a ‘Bál’ itt-ott döccen a ritmusában, de egyébként jó vers. Csak vigyázzon, ne nézze apáca-szemmel a civil élet megengedett örömeit. Van, kell lenni tisztességes bálnak is, ahol a Szűzanya nem hullat könnyeket. Feri téved, ha azt hiszi, hogy Jézus tiltja az örömet és a tiszta élvezetet. A kánai menyegzőn bizonyosan táncoltak is, és ő mosolyogva nézhette. Némi simítással ezt a versét lehetne közölni mutatóba. A másik versnek csak az utolsó 3 sora szép és tiszta. A többi képzavaros, sok benne a nagy szó...”

1950. április 11.

„Dicsérem Szabó Feri fordításait is. Csak ő nem vigyáz eléggé a ritmusra, szótagszámra és meg-megdöccen a jambusa... Ne veszítse el kedvét Feri, hogy ily élesen rámutatok hibájára, hisz ez technikai kérdés, amit meg lehet (és meg kell!) tanulni. E hibája mellett Ferit zseniális költőnek tartom, de a hibáiról le kell szoknia! Miért ne csiszolhatná hibátlanra a gyémántját, mikor ezt még Ady is megtette! Húzd meg helyettem a fülét.”

1950. április 20.

„Add át Szabó Ferinek az ide mellékelt levelet. Mondd meg neki, hogy gondolkodjék költői neve felett. Szabó névvel senki se lehet világhírű költő. [...] Tűz Tamást figyelmeztettem, hogy sűrűbben írjon és gondosan irányítson benneteket. De én is szívesen veszem leveleiteket, bármikor írtok.”

1950. május 21.

„Ki az a Lövő Ferenc? [Közben költői nevet választottam, Zalalövőre utal a Lövő álnév – Sz. F.] Versei megleptek. Március-a is szép, Két esti költeménye közül a második pedig egyenesen meghökkentően szép, csodálatos tömörségével...”

Ide írom az említett verset:

Március

Még hűvösek a reggelek
s az ember kicsit megremeg
korán kitérve ablakát,
de a zöldhajú fűzfa már
borzolja lenge tincseit
a szellő átsimít haján
A rügyszikrák az orgonán
levélbe lobbannak megint
mint tavaly és mint minden évben
Mert tart a Törvény, él tovább:
halottak helyébe újak lépnek
s kinyílnak a boldog orgonák
minden évben...

1950

1950. július 15.

„Szabó Feri a múlt héten küldött valami 15 verset, köztük néhány nagyon szépet. Válaszomban meg is dicsértem és meg is szidtam több technikai hibája miatt. Ha olyan technikája volna, mint neked, bizony erős protagonistád lenne. Levelében ő nem foglalkozik a költő és pap problémájával, csak ír, mint ahogyan a forrás csobog... [Ezután Harsányi hosszan reflektál a perverz, zsvány életű költőkre, Villon, Verlaine, Wilde stb. életére. – Sz. F.] Örök titok marad, hogy miért volt rablógyilkos Villon, és miért lett nagykövet Claudel. [...] Mindezekkel talán megfelelttem arra a beszélgetésre, amelyet Szabó Ferivel folytattál Villonról és Aranyról. Nektek nem kell fenegyerekeknek lennetek, írhattok jezsuita létetekre helyes magatartással mindenről, nemcsak vallási dolgokról, mégis nagy költőkké lehettek. De szemérmeseknek kell lennetek minden kényes témában és helyes magatartást kell tanúsítanotok. – Éppen e levél gépelése közben kaptam újabb levelet és verseket Szabótól.”

Úgy emlékszem, ezek között volt a *Fehér bocinkat szoptatom*, amelynek végén Francis Jammes *Oly szörnyű volt...* című versére utaltam. Kosztolányi fordításában így kezdődik:

*Oly szörnyű volt, én láttam a kis borjat
a vágóhídon, s lelkem összeborzadt...*

Jól emlékszem még egy másik 1950-es versemre:

Őszutó

*Felhők szállnak kéken
gyenge őzikéken
borzongás fut át.*

*Nincs virág a réten
őszi erdőszélen
szélre száll a lomb.*

*Nyár nevet szívemben
színesen kireppen
pillangóm: dalom.*

Amikor megjelent első verskötetem, Tűz Tamás többek között ezeket írta az *Őszi ámulatról*:

„Szabó Ferenc – magam is tanúsíthatom – nem ötvenéves fejjel kezdett verselni. 1950 körül még én is láttam az érettségire készülő diák reménykeltő költeményeit. Azután rendi előljárói tanácsára elállt a költészettől. [...] Ez az első verseskötete. Persze nem az első könyve. Magyar–francia szakos tanár, filozófus, teológus, a Vatikáni Rádió magyar adásának vezetője, s széles körű munkásságát több mint egy tucat könyv tanúsítja. De az *Őszi ámulat* csupa vers, nemcsak a sajátjai, hanem több mint fele részben műfordítások francia, olasz, német költők verseiből.

[...] Bár a versek visszatérő üstökösként 1981-ben jelentek meg a költő egén és fogalmazványfüzetében, valójában az érettségi vizsga óta eltelt harminc év fölgülemlett élményeinek felszínre szabadulását jelzik: ‘hogya múltamba mélyedek... a számon szikrát vet a szó.’ Ez a múlt annak, aki a Genézis könyvétől Teilhard-ig minden írást áttanulmányozott, nem fél évszázadra, hanem évmilliókra terjed: ‘Ott voltam örök terveidben... anyám méhében Te szőtted testemet.’ Ez a múlt Atlantisz: a ház, a bürü, a kiskút, a tiltott almáskert, az álló idő a tenger fenekén, a szűk cselédszoba, ahol anyja megszülte, bölcsőben ringatta. Gyermekkori élmények erdőn-mezőn, vízparton, aratásban... karácsony táján betlehemesek, templom, iskola, megvesztegetően egyszerű Francis Jammes-i hangszerelésben elővarázsolják az eltűnt idő homokszemeit.

[...] Persze harmincéves kihagyás után újra kell kezdeni az ujjgyakorlatokat. De így is szép, mert nincs hamis hang, édeskés romantikus benne, s amíg ujjai a billentyűkön, hátában érzi ‘Dante mély vizeit’, a ‘Consolatio mysticá’-t, s a mini-Apokalipszist Róma nyugtalan szívében, hogy végül meglelje a végső igazságot: ‘a tékozlásban leled meg magad – a közös lét a szeretetből épül’, s az öregedő költő fölismerése: ‘Belül alkoss magadnak új világot.’

[...] Nem véletlen, hogy aki nemcsak az értelem és bölcsesség, de a szépség bűvöletében is él, előbb-utóbb ihletet merít a művészet szentélyeiben is. Van Gogh és Csontváry látomásai serkentik dalra, Szőnyi István zebegényi színei s a jó barát Triznya Mátyás lírai zengésű akvarelljei. Sokat utazik, élményei impresszionista versekben csapódnak le...

[...] Filozófia-teológiai tanulmányai kikristályosították benne a kifejezés egyértelműségét: a Claritas-t. Tudja, mit akar mondani, s könnyen megtalálja a kifejezés eszközeit is. Skolasztikus háttere egy cseppet sem zavarja népi indítású líráját, a ‘felszántott föld barázdájából’ kel szárnyra a hangja, ‘vízmosások mély medréből’. E kettősség természetesen ötvöződik egymásba, mint a zsoldáros ujjá nyomán Isten mérhetetlen léte és a szív magánya. Pascal gondolatai szépen megférnek az egykori tanyasi gyerek ‘csillagmélyi csendbe’ merülő ámulatával. De a költő előbb-utóbb kinő a gyermekkorból, s ez az iszonyat

kezdete. Szépség és Rettenet között hányódik. Hiába áll őrt az Angyal és a Loyolai pallosa. S ebből a hányódásból születnek a legjobb versek. Szabó Ferencéi is...

[...] Az *Őszi ámulat* után várjuk a tavaszi virágzást. Mert sohasem késő.”

Irodalmi Újság 1983/3. szám

* * *

1988. augusztus–szeptember–október

A Genézis versei. (Lásd alább a 7. fejezetet!)

1988. október derekán

Látogatás otthon

– Budapest–Eger/Noszvaj (előadás a jezsuita iskoladrámák szellemtörténeti helyzetéről) – Debrecen – Budapest – Pécs (Mariska súlyos operációja) – Zalaegerszeg (öcsémék – szülők) – Budapest – Róma. – Amikor október 24-én este visszaérkeztem R.-ba, jött a telefon unokanővéremtől, hogy Mariska, öcsém felesége meghalt. R.I.P.

1988. október 27.

Juhász Ferenc-est a Magyar Akadémián (Via Giulián). Bemutatták a *József Attila sírját* olaszul. Juhász (éjjel írt) bevezetője szenzációs volt. Hasonlata: úgy kaparja nyüsztve a létezés titkát, mint a kutya, ha valamit a földben keres. – Ha van olyan magyar költő, akit lehetetlen idegen nyelvre „lefordítani”, akkor az Juhász. Tobzódó, őrjöngő, kifulladásztó képzuhatagai a műfordítókat kapitulálásra kényszerítik. Nem vettem össze a magyart és az olasz fordítást.

...Mert jaj nekünk és jaj a világnak, ha nem tudjuk csillag-sűrű szavainkkal körültapasztani a világ tengelyét és pacsirta-könnyű szavakkal, vagy tűzmadár-szavakkal, vagy bálnafújú-szavakkal, vagy sárkány-nehéz totyogó-szavakkal, vagy nárcisz-szirom-belső-bársoly szavakkal az izzó világ kemence-vázát betapasztani és csecsemőtalp-puha szavakkal kitapasztani törékeny kicsi tested...

...jaj nekem, aki küldtettem utánad, Menekülő,
te Legtöbb-szeretetre-vágyó, te Gyöngéd, isten-után-kiáltozó Árva,
jaj, jaj, jaj kiáltoztam kiáltozásod, zuzmarás, kicsi őszi sírod előtt...

1988. november 7.

Este megnéztem Scorsese hírhedt Jézus-filmjét. (*Jézus utolsó megkísértése*) Az első része jó, nem is túlságosan „meghökkenítő”. A művész (olasz eredetű) tehetséges; nagy filmet alkothatott volna. De amikor Jézus „leszáll” (álomban) a keresztről és Magdolnához megy, aki előbb a megfeszített véres testet törölgeti, majd a jelenet szeretkezésbe olvad, nemcsak a jó ízlés borzad el, hanem – inentől kezdve – az egész második rész, amely lázalom a kereszten, és amelyet Kazantzakis jobban elkülönít, a filmben művészileg is egyvelegnek tűnik. Demagóg valláskritika az is, amikor a (Magdolna halála után újraházasodott) családos Jézus Pállal találkozik, aki a názáreti Jézus haláláról és feltámadásáról prédikál. Jézus: Hazug vagy, hiszen sohasem haltam meg és támadtam fel... Olyan ember vagyok, mint a többi... Mire a fanatikus Pál: Ez nem számít, a népnek szüksége van az ópiumra. (Nem szó szerint, csak emlékezetből idézem, a gondolatot igyekszem visszaadni.)

Mennyire más, szebb, művészebb, egészségesebb és hitelesebb volt Godard *Je vous salue Marie*je, amely ugyan szintén „botrányt” keltett bizonyos körökben, mivel a modern „parabola” visszautalt mint „szerkezeti keretre” az evangéliumi gyermekség-történetre.

Pasolini *Máté-evangéliuma* is, jóllehet a feltámadás nála is elmaradt, sokkal hitelesebbnek tűnik.

1988. november 4–6.

Megbeszélések Münchenben (*Mérleg*, SJ-koordinációs bizottság).

1988. november 27–december 4.

Lelkigyakorlatom. Villa Cavaletti (Frascati).

Elővettem az alapvető problémát: Érosz–Thanatosz–Isten. Tulajdonképpen nincs is más. Megszilárdítani az ősbizalmat. Isten = Szeretet.

*

Vajon véletlen? Három Kínában járt szerzőt olvasgatok az elmélkedések mellett: éspedig a nő–szerelem–Isten, illetve a cölibátus–barátság témakörben: Teilhard írása az „örök női”-ről és a tisztaságról (H. de Lubac kommentárjával); a Claudel-kötet (a *Déli osztásban* leírt dráma, „megtérése” utáni négyéves küzdelme a Rose-zal való szerelmi kapcsolat miatt...); végül Y. Raguin, akinek a cölibátusról szóló kis könyve, a (szerzetes) pap–(szerzetes) nő barátságáról írt cikke már pár évvel ezelőtt is tetszett, és most leginkább segített. Egyébként Raguintól olvastam most *La Profondeur de Dieu* című könyvét is. Ebben (71–73.) röviden összefoglalja gondolatait a cölibátusról és a barátságról.

*

H.de Lubac (*L'Éternel Féminin*. 272–273.) idéz Teilhard lelki gyakorlatos jegyzeteiből. Mindig ez tér vissza: hogy Isten *valóság* legyen számomra. Ez a hittől függ. „A teljes igazságot megvallva – ez az elemi igazság! – *egyedül Isten képes* bennünket segíteni, elérni bennünket lényünk legmélyén, érdeklődni irántunk állandóan és életadóan, *meggyógyítani bennünket és megmenteni a haláltól* – vagyis, valójában, bármennyire körülvesznek is bennünket az emberek, *barátok*, valamennyien *egyedül* állunk Isten színe előtt.” (1940-es és 1945-ös jegyzetek.)

*

Mint mindig, most is vagy két nap kell, míg az ember „belerázódik” a csendbe. Az idő az első három napon szép; a kertben sétálok sokat. Elmélkedem, imádkozom, igyekszem megtalálni a belső békét. Nem tudom még, mit kér tőlem az Úr, nem akarok semmit sem megszabni előre. Valahogy úgy kellene tennem, mint nyáron, amikor a tengerparton napozom: kinyújtózok és süttetni magamat a kegyelem napsugarával. Igen, de ez nem olyan egyszerű. A lelki küzdelem nem ilyen idillikus. Ez jól látható például Claudel sorsában, aki a nő (házasságtörő szerelem) és Isten (egy ideig a papi hivatás) között vergődött.

*

Raguin szerint Chantal Szent Franciska mondta Szalézi Szent Ferencnek: „*Notre amour n'a de nom dans aucune langue*” – *szeretetünk kimondhatatlan!* – Raguin hangsúlyozza, hogy a „tisztaság”, az Úrnak való teljes elkötelezettség (a nagyobb szeretet) megköveteli a *távolságot* és az *elszakadást* (is). A szerzetes férfi és nő közötti barátságban nem mosódnak el a nemek szerinti különbségek: férfi vagy nő mivoltunk nemcsak testünkben, hanem pszichénkben, mentalitásunkban, érzelmeinkben, emberekkel való kapcsolatainkban, sőt

Jézussal és Istennel való kapcsolatunkban is meghatározó. (Néha mosolygok Szent Ignác atyánk szabályán: igyekezzenek az *angyalok* tisztaságát utánozni! Hiszen hús-vér emberek vagyunk, a mi tisztaságunk sohasem lesz „angyali”!) Raguin jól kifejti a cölibátussal kapcsolatos kérdéseket; realista, ugyanakkor nagyon igényes. Igaza van: a cölibátust, a tisztasági fogadalmat – amely teljes igen a Szeretetnek – csakis a *hitben* lehet megélni. Különben (a természetes ember számára) értelmetlen önkínzás, „csonkítás”, frusztráltság... A papi-szerzetesi cölibátus válsága *részben* összefügg a hit válságával. De csak részben. Az emberi nemiség újraértékelését is figyelembe kell venni.

Lehetséges a szerzetes férfi és nő (pap és nő) közti barátság, de arra kell törekedni, hogy a testi-érzéki vonzalom ne legyen uralkodó, illetve egyre inkább szellemivé váljon. Vagyis *szabadnak* kell lennünk (illetve: azzá kell válnunk). Ez nem megy lemondás, önmegtagadás nélkül. Egymás hivatását tiszteletben kell tartanunk. Nem önmagunkat keresni, hanem – az igazi szeretet törvénye szerint – a másik, mások javát: *excentráció*. Ebben segíthet a szublimált szexualitás: a másik felé fordít. Csak ne legyek rabja, bálványozója. És ne legyek saját élvezetkeresésem rabja. Eltökélt akarattal, a célt és a hivatást szem előtt tartani. A múlt – a *megbánt* bűnök és a tapasztalat – is segíthet. Sohasem szabad kapitulálni! Igazában a *Lélek adja az igazi szeretetet* és tesz lelki emberré. Ezért kell imádkoznom. És Lukács evangéliuma szerint az Atya sohasem tagadja meg a Szentlelket azoktól, akik kérik tőle.

1988. november 29.

Három földlökés egy óra körül. Minden mozgott szobámban; kiszaladtam az udvarra, és a következőt már ott hallottam-éreztem: az épület kis dobozként remegett. Azt mondják, itt az Albánói-tó vidékén vulkanikus a talaj, gyakran van ilyen mini-földrengés. Kicsit meghökkentem. Este felkészültem arra, hátha ki kell szaladnom. Visszaemlékeztem a görögországi esetre. Szalonikiben a szalézieknél szálltam meg egy éjszakára: a hatodik emeleten laktam, „befalazott” lift vitt fel oda. Pár hónappal (?) korábban nagy földrengés volt ott, lehetett látni a falrepedéseket; a városban megtámogatott, aláducolt templomok, házak... Este a teraszon beszélgetünk. Kérdezem: mi történik, ha jön a földrengés, mit csinálunk? – Az első, hogy kikapcsolják az elektromosságot. (Tehát a lift nem működik!) Legjobb az asztal alá bújni! (No, ez annyit ér, mint mikor a Lufthansa-gép zuhant, és én az ülés szélébe kapaszkodtam...) Éjjel nem aludtam, a szünyogok miatt sem. Négy órakor fölkeltem, mivel este már rendeztem számlámat, behúztam magam után az ajtót, beszálltam a kapu előtt álló kocsimba és eszeveszetten rohantam ki a városból (nem volt forgalom). Eltájolódtam: egy idő után azon vettem észre magam, hogy Athén felé tartok, nem Jugó felé, ahogy akartam. Megfordultam: amikor a görög–jugoszláv határhoz értem, még annyira korán volt, hogy a vámósok aludtak... Várnom kellett körülbelül egy órát.

Most a lelkigyakorlat jó alkalom arra, hogy meggondoljam: ha nem is földrengés, bármi történhet velem még ma éjjel; „számon kérik a lelkemet”. És minden nap készen kell lennem. (Persze, Isten nem olyan kegyetlen Szörny, aki éppen azt várja, hogy készületlen legyek, és akkor „visz el”, hogy kárhozatra taszítson...) Azt szoktam hangoztatni, hogy – a litánia könyörgésével ellentétben – én a váratlan halált kérem az Úrtól, mert szörnyű lehet például az, ha valaki tudja, hogy rákja van... Fél év? Egy év? A szorongás, a bizonytalanul biztos vég miatt, rettenetes lehet. Bár sohasem lehet előre elképzelni, hogy *akkor* majd hogyan viselkedem. Isten megadja kegyelmét, de mindig a *jelenben* adja, és a jelenben kell vele együttműködnöm. Most a lényeges az, hogy jól végezzem a lelkigyakorlatot, hogy őszinte bűnbánatot tartsak és megújítsam életemet. – Mindenesetre, az ítéletről (és kárhozátról) szóló elmélkedés – Szent Ignác szerint – üdvös lehet, hogy jobban magamba szálljak, hogy *legalább az üdvös félelem* tartson vissza a súlyos büntől. Az Irgalomra hagyatkozom bizalommal, de óvakodom a *vakmerő* bizakodástól!

Régey OP. „*Il faut mourir avant sa mort*” (A *Vie Spirituelle* utolsó számából fotóztam ki az érdekes cikket: „Meg kell halnunk halálunk előtt.”)

Ez a keresztény élet a keresztségtől kezdve: részvétel a húsvéti misztériumban, Krisztus halálában és feltámadásában. Meghalni az inautentikus, nem igazi életnek. Ha olyan nagy dolog, döntő *tett* a halál (a meghalás aktusa), hiszen belépés az örök életbe, nem lehet a véletlenre hagyni. Boros László hipotézisét lehet bírálni, de az kétségtelen, hogy egész életünket akkor foglaljuk össze, akkor döntünk majd *véglegesen* Isten mellett – vagy ellene. De természetesen, nem lesz közömbös, hogyan élünk, hiszen tetteink megváltoztatnak jó és rossz irányban („Ki mint él, úgy ítél!”). *Most* nem látom előre, hogy *akkor* majd hogyan döntök, de *itt és most*, naponta meg kell tennem Isten akaratát, együttműködve a kegyelemmel, és akkor már a megkezdett örök életet élem. A hívő számára a jelen pillanat az örökkévalóság ablaka: *guichet de l'éternité*, olvastam régen valakinél. (Lavelle?)

*

1988. december 1.

„Aki szeret, ismeri Istent...” A szeretet az a szem, amellyel „meglátjuk” Istent, magyarázza Ágoston Szent Jánost. Próbáld ki ezt a „módszert”! Törekedj a szeretetre ténylegesen, a mindennapi életben. „Nem a sok tudás elégíti ki a lelket – mondja Ignác –, hanem *sentire el gustare res interne*.” Bensőleg ízlelni, a „*scientia saporosa*”-ra szert tenni, amelyről Prohászka beszélt.

*

Fontos az itt és most, a mostani elhatározás! Ne csaljak, ne csapjam be önmagamat! Ne legyenek cinkosa a konkupiszcenciának, ne tegyek engedményeket! De ha szükséges is az önmegtagadás, ez még nem elég; a tiltás, a tabu helyett csakis a *nagyobb szeretet* lendít túl az alsó korláton.

*

A kérdéses barátság nál (amelynek érlelődése sok időt vesz igénybe és sok önmegtagadást követel) a fő kritérium: nem von el másoktól (és főleg nem térít el hivatásomtól), hanem nyitottá tesz mindenki felé és arra segít, hogy *jobban* szeressem(sük) Jézust. – A középszerűség, amely a kompromisszumok takarója lehet, nem igazi egyensúly! „Az igazi lelki érettség inkább az, amelyik elfogadja, és reménységben és hitben hordozza saját egyensúlyhiányát; a hitben és reményben átalakítja gyengeségeit és hűtlenségeit is úgy, hogy újjászületik az újra megtalált szeretetben.” (M. Rondet SJ írását idéztem a *Szolgálat*-cikkből: *Lélekben és igazságban*. 361kk.)

*

A földi szerelem (szeretet) élménye segít ahhoz, hogy rányissak Isten misztériumára, aki Szeretet. Ez az újszövetségi kinyilatkoztatás csúcsa: „Mindaz, aki szeret, Istentől született és ismeri az Istent. Aki nem szeret, nem ismeri az Istent, mert Isten szeretet (*Agapè*)...” (1Jn 4,7–8) Minden attól függ, milyen szeretetem minősége. Az igazi szeretet a Lélek ajándéka. A szerelemben megtapasztalt *gyengédségből* kiindulva – a Lélek segítségével – eljuthatok Isten megtapasztalásához. (Gyengédség: van ebben szerelem, érzélem, a másik nemhez való vonzódás, az anya, a nővér, az Anima iránti vonzalom...) Természetesen: mindazt, ami önzés, narcizmus, önmagunk élvezetének kizárólagos keresése, birtoklásvágy stb., *tagadni*

kell. Itt is érvényes a *via negativa* szabálya. De ez a tagadás nem semmisíti meg azt, ami pozitívum a szerelemben: megnyílás a *másik* felé, magam-felejtése, örömszerzés a másikkal, gyöngédséget adok és kapok stb. Mindez lehet az „alsó fok”, a kiindulás. És főleg a barátság ne legyen zárt: ne zárjon el bennünket másoktól, hanem maradjak nyitott sok-sok emberi-baráti kapcsolat felé. A mindennapi kapcsolatokban, munkahelyen, közösségben figyelem másokra, szolgálatkészség, mások meghallgatása, együttérzés – egyszerűen: „mindenkinek mindene”. Vagyis: a szerelemtől-házasságról való lemondás ne jelentsen önző agglegényéletet – illetve: az „üres szív” nem azt jelenti, hogy nincs benne szeretet, meddő, hanem azt, hogy nyitott mindenki felé, nincs tele önmagával. Mindig megvan a veszélye annak, hogy csak úgy általában szeretünk; az egyetemes ne legyen „semleges”, elvont. A szeretet öltön konkrét formát, „*arcot*”. Erre segít a „*női*”, ahogy Teilhard önéletrajzából látom.

A fiatal Teilhard a háború alatt ezt írta unokanővérének (*Genèse d'une pensée*. 82–83.): „Nem fontos, hogy – emberileg szólva – ‘félresikerültnek’ tartod magad, ha Isten maga sikerültnek tart téged, tetszése szerint... Ha Isten közbelép, hogy *elválassza* szívünket, hogy erővel egyedül őrá irányítsa a kölcsönös boldogság- és szeretetvágyat, amelyet ő keltett fel bennünk a fiatalság boldog éveit során –, akkor nem kell emiatt panaszkodnunk... Imádd őt, felajánlva Istennek egzisztenciádat, amely félresikerültnek tűnik neked a körülmények hatására: van-e szebb tiszteletadás, mint ez a szerető lemondás arról, ami az ember *lehetett volna!*”

Ha verifikálni akarod, hogy *Isten egyedül elég*, a teszt M. Delbrél szerint a következő: „Hogy megpróbáljuk Istent jobban szeretni minden másnál, előbb-utóbb arra kell kényszerülnünk, hogy egyedül csak Istent szeressük... Akkor az ember beletörődik vagy elfogadja, de egyszer s mindenkorra tudja, mit jelent, Istent mindenek elé helyezni...”

*

„*Mit jelent jezsuitának lenni?* A jezsuita elismeri, hogy bűnös ember, de tudja, hogy meghívott: legyen ‘Jézus társa’, mint egykor Ignác...” (*Szerzetesélet a Jézus Társaságában.*)

Meghívott, vagyis hivatását az Úrtól kapta. Tulajdonképpen nem választ, hanem kiválasztják. És aki már fogadalmat tett, annak állandóan meg kell újítania ezt az elkötelezettségét, és a kegyelem erejével hűségesebbnek kell maradnia. Ahhoz, aki elsőnek szerette – örök szeretettel szerette – és kiválasztotta. Érdekes, hogy Szentháromságról nevezett Erzsébet nővért (dijoni karmelitát) mennyire megragadta az Efezusi levél elejének himnusza. (H. U. von Balthasar *Schwestern im Geist* című könyvében olvasom.) „...Szeretből eleve arra rendelt, hogy – akaratának tetszése szerint – Jézus Krisztus által fogadott fiaivá legyünk...” (Vö. Róm 8,28–30.) Ebből fakad az üdvösség *reményének* bizonyossága, a *parrésia*, amelyet a Lélek ad. – Emlékszem, a szombathelyi szemináriumban 1951 őszén, amikor Werner Alajos tartotta a felejthetetlen lelkigyakorlatot, engem is megragadott az Efezusi levél elejének himnusza arról, hogy Isten, az Atya örök szeretettel szeretett és kiválasztott (erről Marmionnál olvastam), Werner a prófétát magyarázva (*mutatva* szép, művészi kezével); „örök szeretettel szerettek és *tenyeremre rajzoltalak téged!*”

*

Guillaume de Saint-Thierry: *La contemplation de Dieu*:

„*Tandem tamen domine, certus sum per gratiam tuam desiderium desiderii tui, et amorem amoris tui habere me, in toto corde, et in tota anima mea...*” A „szeretnélek szeretni” ágostoni reminiscencia. Legalább vágyakozzam arra, hogy vágyakozzam, ez már több, mint

puszta velleitás. (Második binárus, talán?) Ez az eszmény: *teljes* szívedből, *teljes* lelkedből! „Amoris enim vel nomen, vel affectus nulli competit vel debetur nisi *tibi soli*.” Egyedül Isten követelheti meg, hogy *teljes* szívvel és lélekkel szeressük. Ha ezt teremtmény-nyel, másik személlyel tesszük, bálványimádásba esünk. – Két szeretet? *Nincs két szeretet*, mondja Órigenész, Ágoston, Guillaume de St.-Thierry, Lacordaire (Claudelnél); vagyis két *abszolút* szeretet nem fér meg egy szívben. A bálványozás veszélye: a szerelmi szenvedély elvakít, abszolutizálja a másikat, polarizálhat úgy, hogy még Istent is kizárja. Ez az üdvösség kockázata. Ez egyébként a próféták figyelmeztetésének értelme: Jahve „házasságtöréssel” vádolja a hűtlen, bálványimádó népet. – A „megtért” Claudel ezt megélte a Rose-zal való házasságtörő kapcsolatban. (Ysé–Mesa szerelme a *Déli osztásban*.) De Istenben, Istenért, Istentől *függve* egyre jobban szerethetem a Másikat...

*

1988. december 11.

Erkölcsteológiai sorozatomban a homoszexualitásról kell most majd beszélnem. Újabban sokat foglalkoztak vele az AIDS miatt (e fertőzés jórészt a homoszexuális közösségeken keresztül terjedt, bár nemcsak az ilyen kapcsolatok adják tovább). Újabban több neves személyiségről lehetett hallani, hogy homoszexuális. Michel Foucault AIDS-ben halt meg. Pár hónapja olvastam egy interjút Aronnal (nem a híres R. Aron történész). Kíváncsiságból elővettem *Gide*-et. Az első *Földi táplálékok* (1897) a századfordulón még finom költészet. Szétfolyó, megejtő pogány hedonizmus, néha evangéliumi hangvétellel. Az *Új Földi Táplálékok* (1935) már a nietzschei gögöt és istentelenséget tükrözik. Gide immoralizmusa határozott és kihívó.

G. Fessard SJ annak idején mélyrehatóan elemezte a homoszexualitás és az ateizmus összefüggését, kiindulva Róm 1-ből és többször hivatkozva Gide-re is (*De l'Actualité historique* I. 189kk.). A férfi homoszexualitást jellemzi az effemináltság, ugyanakkor – paradox módon – a homoszexuális (aki bizonyos nem nélküli angelizmusra törekszik) a teremtő Istennel szemben nem veszi fel a női, passzív, kitárulkozó magatartást. Hitetlenségének gyökere ez, vagyis a szellem gögje. A szellem bűne a Szentlélek ellen. Ugyanakkor bálványozás: Én, Gyönyör, Szabadság... Jellemző, hogy Gide a *Nouvelles nourritures* végén megismétli, amit már korábban is hangoztatott: „*Ne sacrifie pas aux idoles!*” Ne áldozz a bálványoknak! Valójában az a bálványozó, aki az élő Istent elveti. Szent Pál a Római levél elején ezt jól érzékelteti.

1988. december 14.

A lelki gyakorlat előtt, alatta és utána is olvastam Keresztes Szent Jánost, illetve a hozzá írt kommentárokat (Baruzi, G. Morel SJ és az újabb G. Tavad: *Jean de la Croix, poète mystique*. Cerf, 1988). Részben Tavad könyve, részben a még korábban megkapott fordítás miatt vettem elő a misztikust: Takács Zsuzsa lefordította magyarra Keresztes János összes költeményét (*A lélek éneke*. Helikon, 1988. Szántó Piroska művészi illusztrációival). Takács Zsuzsa rövid, értő utószót is írt a költői fordításokhoz. (Ő is „szép hűtlen”, Rába kifejezésével). Persze, kicsit több magyarázat is kellene. Mindenesetre, a leglényegesebb „tudnivalókat” megtaláljuk ebben az utószóban. (Kár, hogy a címadó nagy költemény, *A lélek éneke* tagolása, scenáriója elmaradt; csak egyszer szerepel a „Vőlegény” megjegyzés. Az avatatlan olvasó így nem értheti teljesen a verset, hiszen egyszer a Vőlegény, máskor a Menyasszony, illetve a „teremtmények” kórusa beszél.)

Magam is fordítottam Keresztes Szent Jánost; tudom, milyen nehéz visszaadni tömörségét, feszes poétikai formáját úgy, hogy a jelentést meg ne hamisítsuk. De itt talán fontosabb a tartalmi, mint a formai hűség. A XVI. századi kármelita misztikus ugyanis maga

hosszan magyarázta költeményeit, amelyekben szinte minden szónak megvan a pontos jelentése. Valaki azt mondhatná: ezek már utólagos „belemagyarázások”, még ha maga a misztikus költő írta is őket a kármelita nővérek kérésére. Ez részben igaz: a tulajdonképpeni, lényegi „mondanivaló” a költeményekben keresendő. Ezt egyébként maga Keresztes Szent János is megjegyzi például *A lélek éneke* kommentárjának bevezetőjében: „Tévedés lenne azt hinni, hogy a misztikus megismerésre vonatkozó szerelmes szavakat, mint amilyenek ezek a strófák is, prózai nyelvre lehet fordítani. Az Úr Lelke segítségünkre siet, mondja Szent Pál, bennünk lakik és kimondhatatlan sóhajtozásokkal kéri azt, amit mi nem tudunk sem felfogni, sem kellőképpen megérteni, hogy kifejezhessük (Róm 8,26). Ki tudná kifejezni azt, amit a Lélek a szeretettel teli lelkeknek értésére ad, amelyekben lakást vesz? Ki tudná szavakba önteni azokat az érzelmeket, amelyeket nekik ad, vagy a vágyakat, amelyeket sugall nekik? Biztosan senki sem, még azok a lelkek sem, akik ezekben a kiváltságokban részesültek. Ezért képeket használnak, hasonlatokat, szimbólumokat, hogy valamit kifejezzenek érzelmeikből és feltárják azokat a misztériumokat, amelyeknek titkát ismerik, ahelyett, hogy érveket sorakoztatnának fel. Ezeket a hasonlatokat a szeretet szelleme egyszerűségével kell olvasni, a bennük foglalt tanítás megértését keresve; különben különködéseknek vesszük őket, nem pedig értelmes szavaknak. Ezt látjuk a Salamontól származó *Énekek énekében* és a Szentírás más könyveiben... [...] Minthogy ezeket a strófákat a szeretet és a misztikus fény befolyása alatt írtam, lehetetlen őket teljesen megmagyaráznom. Egyébként nem is ez a célom. [...] Jobb a szerelem szavainak meghagyni a jelentés teljes tágasságát, hogy mindenki a maga módján és a maga képessége szerint merítsen belőlük, ahelyett, hogy egy meghatározott jelentést tulajdonítana nekik, ami nem lenne mindenki ízlése szerint...”

Tavard részletesen elemzi a *Lélek éneke* három változatát. Keresztes Szent János az első 31 strófát írta a toledói börtönben (1578). A 32–34. strófákból álló szakasz hozzáadás (1579–82 között íródott); a harmadik rész pedig (a 35–39. strófákkal) 1584 körül keletkezett, amikor Keresztes Szent János még nem fejezte be a költemény kommentálását. Mindezt azért érdemes tudni, mert így jobban megértjük a költemény szerkezetét. Látjuk, hogy a 31. strófa valóban lezárta a *Canticót*, a hozzáadásokkal kissé megbomlott a szerkezet, illetve bizonyos ismétlések keletkeztek. Egyébként a 32–39. strófák eredeti költőiség szempontjából is az első 31 strófa mögé helyezendők. (Feltűnő a fokozott allegorizálás.)

Keresztes Szent János misztikus „szerelmi” költeményét az *Énekek éneke*, illetve annak keresztény kommentárjai sugallták. Először Hippolitusz idézi kifejezetten az *Énekek énekét* a III. század elején. Azóta a keresztény hagyomány Isten és a lélek, Krisztus és a lélek, illetve Krisztus és az Egyház szeretetkapcsolatára alkalmazza az ószövetségi nászének-gyűjteményt. Már az Efezusi levélben is van utalás erre a misztikára. Korábban pedig az ószövetségi próféták, például Ózeás és Ezekiel a szerelmesek, illetve a házasság kapcsolatához hasonlítják Jahve és népe viszonyát (a hűtlenség, bálványimádás = házasságtörés stb.). Órigenész kommentárjában minden további nélkül Krisztusra és a lélekre (illetve az egyházra) vonatkoztatja. Számára egyébként az Írások kulcsa mindig Krisztus. De ez a misztikus értelmezés nem zárja ki azt, hogy nagyon konkrét legyen. Mert ő pontosan követi az *Énekek éneke* szövegét, nem úgy, mint például az új magyar fordítás. Én 1,13: „Kedvesem *kebleim között* (keblek: *ubera*) pihen”, nem pedig *keblemen*, ahogy a magyar fordításban olvasom. Órigenész Ezekielre is hivatkozva megmagyarázza, hogy a szüzlány mellei kemények, teltek, míg a prostituáltéi lötyyedtek... Isten Igéje tehát az Ara (lélek, egyház) keblei között pihenhet, ha a lélek szűz... Érdekes, amit Órigenész a két szeretetről (szerelemről) mond: a lelki és a testi szeretet nem fér meg együtt. „Senkit sem tarthat hatalmában két szerelem. Ha a testet szereted, nem érted meg a lelki szerelmet.” Claudel, aki szintén kommentálta az *Énekek énekét*, másutt Lacordaire-t idézi: Nincs két szerelem!

Itt eszembe jut, hogy Keresztes Szent János életét a szombathelyi szemináriumban olvastam (itt másodéves teológus voltam 1951/52-ben) Szabó Elek OFM homiletikatanárom próbaprédikációm témájául e spanyol misztikus életét adta. A prédikációt az ebédelőben, a pulpitus-szószékről mondtam el. Már nyár lehetett, mert elborult az ég, viharfelhő takarta el a napot. Azt hiszem, Keresztes Szent János éjjeli szökéséről beszéltem éppen: amikor a híres toledói börtönről, lepedőből készített „kötélen”, az ablakon keresztül leereszkedett, illetve leugrott a Tajo partjára. Konkrétan ecseteltem a szökést: „A sötét éjszakába villám hasított...” – és ebben a pillanatban vakító villámcsapás és égzengés: a szombathelyi szeminaristák velem együtt egy pillanatra megszeppentek, majd kitört a jóízű nevetés. Arra biztosan emlékszem, hogy a villámlás-dörgés *éppen abban a pillanatban következett be, amikor kiejtettem a villámcsapás szót...*

Az epizódot azért is említem, mert jelezni akartam, hogy Keresztes Szent Jánossal nem tegnap kezdtem el foglalkozni. Már *Jelek az éjszakában* című 1983-as kötetemben is közöltem két versének fordítását, a *Sötét éjszaka* dalát és az *Élő szeretetlángot*. Ezeknél ügyeltem a költemény formájának (ritmus, rímek) pontos visszaadására. A most fordított nagy költeménynél, *A lélek jegyesi énekénél* nem törekedtem a rímképletek amúgy is szinte lehetetlen újraalkotására – amint ezt például a francia fordítások sem tették –, hanem inkább a tartalmi hűséget tartottam szem előtt, de közben mégis *költői*, ritmikus fordítást készítettem; lehetőleg hűen követve Juan de la Cruz *tömörségét* is. A költeményt azért is fordítottam le, mert nehéz Keresztes Szent Jánosról írni, őt értelmezni, ha nincsenek szemünk előtt költeményei. (A prózai magyarázatokat jobban nélkülözhetjük.)

Egyéb megjegyzéseimet az olvasónaplóból „kinőtt” variációban, a *Keresztes Szent János „jegyesi misztikája”* című eszme-futtatásban találja meg alább az olvasó.

1988. december 18.

Most olvasom az *Irodalmi Újságban* (1988/4.) Fejtő Ferenc szép ismertetését Illyés Gyuláné könyvéről (*József Attila utolsó napjairól*), amelyet tavaly olyan nagy örömmel olvastam végig. Igaza van Fejtőnek, hogy Flóra beszámolójának őszinteségében nem lehet kételkedni. En ezt „belső érvek” alapján is így gondoltam; Fejtő pedig személyesen is ismerte József Attilát, ezekben az utolsó napokban is találkozott vele. (Legalábbis úgy emlékszem: egyszer Triznyáéknál kérdezgettem József Attilával való kapcsolatairól, amelyekről *Mémoires*-jában is írt.) Itt jut eszembe, hogy régebben, vagy másfél évtizede, itt Rómában Barankovicsot is faggattam Attilával való ismeretségükről... Vele szintén T. Zsuzsáéknál találkoztam.

Tegnap este ugyanitt Vásárhelyi Miklós beszélt a hazai helyzetről. Most látom az *Irodalmi Újságban*, hogy hetvenéves. Nem is gondoltam volna. Emlékkönyvet adtak ki barátai és tisztelői (1133 oldalon 90 közlemény! – az említett nevek közül ötöt-hatot személyesen is ismerek).

1988. december 19.

Michel de Certeau SJ (+1986) fiatalkori (1956-ból való) írása a RSR 1988/2-ben a vallásos tapasztalatról. (Vö. 1Jn 1,1kk.) A „már” és a „még nem” feszültség; a *durée*, valamint a *dépassement* jelentősége. A megmervített ez vagy az, a dolog értelmetlen, az értelem az irányban, a szándékban, a folyamatban, a lendületben, az önfelülmúlásban keresendő. Így Isten jelenlétét sem itt vagy ott találod, ebben vagy abban. Isten elvonul és csak utólag veszed észre (Gen 29,16) – „hátról” pillantod meg (Kiv 33,23). Vagy mint az emmauszi tanítványok, akkor fedezed fel, hogy ő volt, *mikor már eltűnt*. Ez áll az Isten „látására” is; még nem látod, bár jelen van, illetve állandóan jön, *ad-venir, adventus Domini*: állandó adventben élünk. „Isten nekünk örök jövő” – írtam *Tiszta ellentmondás* című

versemben. Nemcsak olyan értelemben, hogy ő lesz az abszolút jövő, amikor majd meglátjuk úgy, ahogy van, hanem *állandóan jön*. Jelenléte elsősorban eljövételében van, illetve a mi vágyunkban, Isten-keresésünk lendületében. Ha már azt hiszed, hogy megragadtad, nem ő az; ha azt hiszed, hogy látod, mint egy konkrét dolgot, nem Isten. Ha azt hiszed, megértetted (= fogalomba öltöztetted, kimondtad a kimondhatatlant, amelyet csak a költők és misztikusok képei sejtetnek meg azzal, aki elég mély, hogy a szimbólumokat megragadja), nem Istent értetted meg, hanem egy bálványt, a magad alkotta Istent.

Mindez már részben az én reflexióm, túlhaladtam Certeau-n, bár az ő vonalában maradtam. Húsz évvel később sokkal inkább hangsúlyozza Isten távollétét, a másuttlétet, a hiányt, az űrt. Érdekes *La faiblesse de croire* című könyve végén az „*Extase blanche*”, fehér extázis.

„Látni Istent, ez végső soron: *semmit* sem látni; nem veszünk észre semmiféle részleges dolgot, hanem részesedünk az egyetemes láthatóságban, amelyben már nincsenek szétvágott különleges jelenetek, nincs sokfajta, töredékes és mozgó mozzanat, mint az emberi észrevevésnél.” (315.) A RSR folyóiratban pedig, 1984-es fényképe mellett egyik könyvéből (*L'Invention du quotidien*. I. 322.) ez az idézet áll: „Van mégis egy első és egy utolsó egybeesés a meghalni, hinni és beszélni között. Csakugyan, egész életem folyamán, végső soron csak haláalomnak *hihetek*, ha 'hinni' egy *másikhoz* való viszonyt jelöl, aki megelőz és állandóan eljön. Nincs semmi olyan 'más', mint haláalom, amely minden másság indexe. De semmi más nem határozza meg jobban a helyet, ahonnan kimondhatom a másik iránti vágyamat, hálámat azért, hogy létezem – garancia és bármiféle felajánlható jó nélkül –, azért a létért, amelyet várása tehetetlen nyelvezetében kaptam; így tehát haláalomnál pontosabban semmi sem határozza meg azt, hogy mit jelent *beszélni*.”

1988. Karácsony

„Istent sohasem látta senki. Az egyszülött (Fiú) Isten, Aki az Atya kebelén nyugszik, ő nyilatkozta ki.” (Jn 1,18)

„Mindaz, aki szeret, Istentől született és ismeri Istent. Aki nem szeret, nem ismeri az Istent, mert Isten Szeretet, Isten szeretete abban nyilvánul meg, hogy egyszülött Fiát küldte a világra, hogy általa éljünk. [...] Szeressük tehát, mert Isten előbb szeretett minket. Aki azt állítja: Szeretem Istent, de felebarátját gyűlöli, az hazug. Aki ugyanis nem szereti testvérét, akit lát, Istent, akit nem lát, hogyan szerethetné? Ezt a parancsot kaptuk tehát tőle. Aki szereti Istent, szeresse testvérét is.” (1Jn 4,7–9; 19–21)

És még az a vers, amelyet 1962-es brüsszeli papszentelési emlékképemre nyomattam: „Isten örök életet adott nekünk, és ez az élet Fiában van.” (1Jn 5,11)

*

Ma Karácsonykor *grosso modo* elkészültem *Szomjúság-forrás* című kötetem kéziratával. *Deo Gratias!*

1989. január 10.

Befejeztem a *Szomjúság-forrást*. Karácsony után még néhány szép Claudel-fordítást hozzáadtam. Nagyon megkedveltem most Claudelt. – Egyben elkezdtem a *Mai írók és gondolkodók* sorozatom 3. füzetének összeállítását: H. U. von Balthasart. Befejeztem a *Mérlegnek* a trilogia utolsó része, a *Theologik* bemutatását. Korábbi két bővebb szemlémmel együtt így lényegében megvan a bevezető tanulmány. Most fordítom – a francia fordítás felhasználásával is (ahol van) – Balthasar szövegeit. Néha a francia nagyon pontatlan és kínosan nehézkes. Persze Balthasar is komplikált. Mivel irodalmi érdeklődését és munkásságát is akarom érzékeltetni, fordítok Péguy-ről, Goethéről és Hölderlinről szóló

szakaszokat is. (Péguy-nél felhasználhattam – idézetekhez – korábbi fordításaimat az *Évából*, valamint a csodálatos *Éjt.*)

1989. január 18.

Hölderlin igen nagy hatással volt Balthasarra. Valóban csodálatos és ugyanakkor megindító a sorsa. Tulajdonképpen negyven évig (1802–1843) elborult elmével élt. Már kezdett úr lenni rajta az örület, amikor Szophoklész fordított és himnuszait írta. *Az élet felén* (amelyet oly sokan átültettek magyarra) olyan remekmű, mint Goethe csodás kis verse: *A vándor éji dala*. Újrafordítottam Hölderlint.

Az élet felén

*Aranyló körtéssel
s dús vadrózsákkal
hajlik a tóba a domb.
Ti békés hattyúk
csóktól részegen
hajtjátok fejetek
a józan-szent vízbe.*

*Jaj nekem ha jön a tél
honnán kapok virágot
meleg napsugarat
s földi árnyat?
Hideg házfalak
merednek némán
s fenn süvítő szél
zörgeti a bádoggakast.*

1989. január 31.

Most emlékeztünk Sík Sándor költő, író születésének százéves fordulójára. Felidézem már említett emlékemet 1950-ből, amikor mint kezdő költő levelet váltottam Harsányi Lajossal, aki a „Harsányi–Sík–Mécs”-triász érdemeit méltatta, megmagyarázva, hogy minden kornak megvan a maga két-három nagy költője: Babits–Kosztolányi–Tóth és ugyanígy a „katolikus költészetben... az említett három papköltő. Harsányi azután „átpasszolt” Tűz Tamásnak, egy idő után vele leveleztem. Tűz kétségkívül az új „katolikus” nemzedékben, pontosabban a „papköltők” sorában az első helyre került, és ezt a rangot a mai napig megtartotta. Pusztai Sándor utolsó szakaszának jó néhány nagy versével ugyan „felzárkózott”, de modernségben, formagazdagságban, folytonos megújulásban nem látom Tamás párját. A festészetben Prokop Péter állítható erre a rangra, akinek hetvenedik születésnapjáról nemrég emlékeztünk meg. Péter mondotta az interjúban: „Akár tetszik, akár nem: csak művészet van, nincs szakrális, vallásos művészet...” Azt akarta mondani – gondolom –, és ez áll az úgynevezett katolikus költészetre is –, hogy művészt (költőt) elsősorban nem tematikája, még csak nem is vallásos vagy nem vallásos (hívó – nem hívó, ezt vagy azt hívó) világnézete és inspirációja alapján kell minősítenünk, hanem magával művészi-költői alkotásával, annak minőségével; vagyis a kérdés ez: milyen színvonalú a költészete, festészete. Persze, hogy kinek mi a normája, amelyhez a „színvonalat” méri, az megint más kérdés. Ezek a gondolatok merültek fel bennem, amikor a *Vigilia* 1989. januári számát lapozgattam, amelyet Sík Sándor emlékezetének szenteltek. Az ötvenes évek elején én is hallgattam azokat a konferenciabeszédeket, amelyekről Jelenits ír. Elővettem Sík összes verseit is. Bizony, ma

már a legtöbb túlságosan hosszúnak, bőbeszédűnek tűnik: a tematika „elbeszélő” feldolgozása és a forma hagyományos. Más korban élünk. Ugyanígy vagyok Harsányi és Mécs verseivel. Tűz Tamásnál mindig találok valami mellbevágót; még ha néha túlságosan keresett és „modernkedő” is, ami nem tetszik nála, őt szeretem a legjobban. (A *nem* „papköltő” katolikusok közül persze Rónayt, Pilinszkyt és Vasadit.)

A *Vigiliában* találtam egy szép Csanád-verset: *Szent János apostol állomásai* (Sík Sándor születésének centenáriuma). Rónay László pedig ugyanebben a számban ismerteti *A kozmosz ablakait*. Egyetértek vele. Az újabb Csanád – Pilinszky befolyására is – egyszerűsödött, markánsabb lett, olyan mint amilyen az öregedő Pusztai Sándor volt. Kár, hogy olyan keveset ír.

Ma olvastam a *Magyar Nemzet*-ben, hogy meghalt Weöres Sándor. R.I.P. Holnap megszólaltatom azt az interjút, amelyet 1969. februárban készítettem vele itt Rómában.

1989. február 26.

Most, hogy befejeztem a kefelevonatok javítását, hallottam T. Zsuzsától, hogy *Márai Sándor* öngyilkos lett Amerikában. Főbe lőtte magát. Isten legyen neki irgalmas! Szerencsétlen, nagyon magányos volt; pár éve meghalt a felesége, majd a fogadott fiuk. Agnosztikus volt, ahogy naplójegyzetei mutatták. Szinte fél életen át foglalkoztatta a Júdás-, illetve Jézus-téma, ahogy a *Harminc ezüstpénz* (1983) hosszú genezise is elárulja. Jézusa minden bizonnyal a liberális Szentírás-kritikáé; de ennél több is: Isten irgalmának megtestesítése. „Egy napon megismeri az embereket és fölfedezi az irgalmat. Lénye csordultig telik irgalommal, ami úgy buggyan a szavából, mint a mákony a szivacsból, melyet a római zsoldos lándzsája hegyével cserepes ajkához nyújt, mikor a kereszten függ és szomjúhozik. Ez minden, amit ígérhet. Ezért élt, ezért halt meg.” (*Harminc ezüstpénz*. 35.)

6. Izrael és Jézus nyomában

Szentföldi napló – 1987. szeptember 25–október 7.

1987 őszén (szeptember 25. és október 7. között) abban a szerencsében volt részem, hogy egy olasz zarándokcsoporttal (22 pap, 21 világi) megjártam Kairót, a Szináj-félszigetet, Jordániát és (most már másodízben) a Szentföldet. Így a bibliai tájakon újra elmélkedhettem a választott nép kivonulásáról, az ó- és újszövetségi történetekről; Jézus életének és halálának színhelyein átélhettem azt, amit sorozatomban előadtam és nagyjából már kész, *Az emmauszi úton* című könyvemben leírtam. A most következő emlékezések és eszmélődések tehát személyes jellegűek: nem az útleírás vagy a szentföldi kalauz műfajához tartoznak, hanem inkább lelki-teológiai naplójegyzetek – egy zarándoklat keretében.

* * *

Rómából Kairó felé repülve, a Földközi-tenger felett arra gondoltam: itt ringott civilizációnk bölcsője. Itt hirdették először Krisztus Evangéliumát, azt a békét, amelyet a világ nem adhat. És e vidék – Közép-Kelet – népei mióta szenvednek a politikai feszültségek, terrorcselekmények és háborúk miatt! Amikor az arab „Szalam” és a zsidó „Salom” köszöntést hallottam a két hét során, gyakran gondoltam erre: nincs béke „Ábrahám fiai” között; főleg a „Béke városában”, Jeruzsálemben volt ez világos. De hiszen az ellentét az egyiptomi rabszolgaságig, sőt Ábrahám és Hágár fiáig, Izmaelig megy vissza... (Az iszlám hagyománya szerint az egyiptomi rabszolganótól származó Izmael az arabok ősatyja.)

A zsidó-keresztény civilizáció a teremtés és üdvtörténet eszméjével a fejlődés fő erjesztője volt a panteizmusokkal és az örök körforgást hirdető mítoszokkal szemben. Teilhard de Chardin *Az emberi jelenségben*, amikor a kozmikus fejlődés legújabb szakaszáról, a Nooszféra kibontakozásáról kezd tárgyalni, jogos büszkeséggel írja:

„A szárazföldek szerencsés kialakulása folytán vannak bizonyos, a többinél kedvezőbb övezetek, kiterjedt fennsíkok, szűk átjárók – hatalmas, művelhető síkságok, főleg, ha néhány nagyobb folyó öntözi, ahol összegyűlnek és elkeverednek a fajok. E kiváltságos helyeken az emberi tömeg a letelepedett életforma, a szálláskészítés óta természetszerűleg összpontosulni, egybeolvadni és felmelegedni törekedett. Innen ered, hogy a csiszolt kőkori rétegen kétségtelenül 'veleszületettnek' mutatkozott néhány vonzási és szerveződési pólus, amely a Nooszféra számára felsőrendű és új állapot előjele és előjátéka. – Öt ilyen gyűjtőpont ismerhető fel a múlt különböző mélységeiben: a közép-amerikai maja civilizáció; a dél-tengeri polinéz civilizáció; a Sárga-folyó medencéjének kínai civilizációja; a Gangesz és az Indus folyó völgyének indiai civilizációja, és végül a Nílus és Mezopotámia egyiptomi és sumér civilizációja.”

Miután röviden jellemezte az egyes központokat, civilizációkat, Teilhard így folytatja: „Lassanként visszaszorulunk így a világ legnyugatibb övezetei felé, ahol az Eufrátész, a Nílus, a Földközi-tenger mellékén a földrajzi hely és a népek kivételes találkozása néhány ezredév alatt oly kedvező keveredést hozott létre, amelyben nem veszett el a felhajtó erő, ellenkezőleg, az értelem tényekkel, a vallás pedig tettekkel párosult. Mezopotámia, Egyiptom, Hellász – majd Róma – *s mindenek fölött [...] a zsidó-keresztény titokzatos kovász adta meg Európa szellemi formáját!* [...] Később, a Nooszférában folyó planetizációról szólva rámutatok majd az Emberiség más részeinek is a nagy és lényeges szerepére, ami a Földön elvárható teljesség betöltéséből számára jut. Kutatásaink jelenlegi pontján a tények érzelmi meghamisítása lenne, ha nem ismernénk fel, hogy a *Történelmi időkben a Nyugat vitte előre az Antropogenezis főtengetyét.* [...] Hatezer év alatt a Földközi-tenger körül új

Emberiség csírázott ki, amely épp most szívja magába a csiszolt kőkori mozaik utolsó maradványait: egy más fejlődési réteg rügyezése ez, valamennyi közt a legsűrűbb a Nooszférán.”

Teilhard de Chardin – egy kicsit Bergsont követve és transzponálva – döntő szerepet tulajdonít az Idő, pontosabban a „teremtő fejlődés” felfedezésének. Ez jellemzi leginkább a modern emberiséget: az *evolúció* felfedezése és tudatosítása. Mondjuk így: a *történetiség* tudata. És ezzel megjelenik a szorongás is. Már Pascal – az első „modern” – érezte ezt a szorongást, a néma, mérhetetlen világmindenségben elvesző parány rettenetét: „E végtelen csillagterek örök csöndje rémülettel tölt el!” Erről hosszan elmélkedtem *Jelek az éjszakában* című könyvemben. De kortársainkat – kezdve Heideggerrel – jobban nyugtalanítja az *Időbe* dobott és végre (halálra) szánt lény esetlegessége. Legalábbis azokat, akik a hívő Teilhard-ral nem fedezték fel, hogy a fejlődésnek iránya van, hogy valami Transzcendens Ómega vonzza („amorizálja”) ezt a kibomló teremtést. „Az ember kiengesztelődne, ha felfedezné, hogy a Világegyetem tud szeretni”, írta valahol Camus. Nos, Teilhard – Dante hitét vallva – állítja, hogy „a Szeretet mozgat Napot és minden csillagot”. Az ember végleges életre lett, örök élete van, mert a világmindenség fejlődését magára vette a Teremtő Krisztus, akiben és akiért minden lett, Szent Pál és Szent János szerint. Minden az ő jövetelét készítette elő, és minden valamiképpen Hozzá tartozik. Most a Földközi-tenger felett – Afrika (talán az őseMBER bölcsője) felé repülve – földízem azokat a költői szárnyalású sorokat, amelyeket annyit idéztem, és amelyeket a jezsuita paleontológus 1924-ben „világmindensége” egyik első megfogalmazásában írt le:

„Az első Karácsonyt megelőző csodás időkből nem hiányzik
Krisztus, hanem áthatja azokat hatalmas erejével.
A fogantatására való lázas készülődés mozgatja
a kozmikus tömegeket és irányítja a bioszféra első életáramait.
Az ő születésének előkészítése gyorsítja meg
az ösztönök fejlődését és a gondolat kibomlását a Földön.
Ne botránkozzunk ostobán azon,
hogy oly végeláthatatlan várakozásnak kellett megelőznie
a Messiás eljövetelét.
Nem kevesebb kellett, mint az őseMBER
rettenetes és ismeretlen erőfeszítése;
Egyiptom rejtetten bontakozó szépsége,
Izrael nyugtalan várakozása,
a keleti misztikák lassan lepárolt illata,
a görögök végletekig kifinomult bölcsessége,
hogy Jessze és az Emberiség törzsén kinyílhasson a Virág.
Mindezek az előkészületek
kozmoszban és biológiailag szükségesek voltak,
hogy Krisztus az emberi színpadra léphessen.
És mindezt az erőfeszítést lelkének
aktív és teremtő ébredése serkentette,
amennyiben az emberi lélek arra volt kiválasztva,
hogy átlelkesítse a Mindenséget.
Amikor Krisztus megjelent Mária karján,
az egész világot kezdte magasba emelni...”

Egyiptom

Háromórás repülés után érkezünk meg Rómából Kairóba (szeptember 25-én este). Mielőtt leszálltunk volna, hosszan repültünk a fényektől csillogó egyiptomi partok felett: a Nílus-delta és Kairó, a 12-14 milliós főváros villanyai életről tanúskodnak. Egyiptom számára az ősi időktől kezdve a Nílus vize jelenti az életet. Az ország 95 százaléka sivatag.

A Sheppard's Hotel hatodik emeletéről a Nílusra látok. Az autótülkölés hajnali három óráig tart – és ötkor újra kezdődik. Nappal teljes a káosz a központban, ahol éppen most készült el a metró. A teret majd még rendezni kell, ki kell építeni. Ez lesz a világ egyik legszebb és legnagyobb tere, magyarázza arab vezetőnk, amikor másnap buszunk próbál átkelni a kavargó „tengeren”, hogy a múzeum közelében kikössön. Gyalog előbb érkezünk volna, ha a hoteltől átvágunk a múzeum irányába. De így is érdekes; vezetőnktől sok mindent megtudunk Egyiptomról.

Egyiptom területe több mint egy millió négyzetkilométer, de csak mintegy 3 százaléka lakott terület: a Nílus völgye és deltája, valamint az oázisok. Az esőzés nagyon ritka, még a tengerparton is. Kairó ezért rettenetesen piszkos a portól, a sivatagi homoktól (a gizai piramisok mellett már kezdődik a sivatag). Természetesen, a lakosság 93 százaléka muzulmán. A megmaradó 7 százalékot főleg ke-resztény „szekták” alkotják, muzulmán vezetőnk kifejezése szerint: ortodox (4 millió), katolikus (200 ezer) és protestáns (100 ezer). Igen nagy a munkanélküliség; azok is, akik munkalehetőséget kapnak, sokszor nevetséges bérért dolgoznak. Az országnak mintegy 36 milliárd dollár a külföldi adóssága. Mubarak elnöknek a következő években súlyos nehézségekkel kell szembenéznie.

* * *

Szeptember 26-án délelőtt a *kairói múzeumot* látogattuk, amely világviszonylatban első helyen áll egyiptomi gyűjteményével – mintegy százezer darabjával. Közel öt évezred civilizációjáról, művészetéről nyújt áttekintést. A földszinten található a nagy-méretű alkotások (szarkofágok, óriásszobrok) időrendben, az első dinasztiáktól a fáraók kora végéig; az első emeleten pedig papiruszok, ékszerek, őskori leletek, Tanisz király kincse, Tutanhamon (= Tutenkhamen, 1347–1339) sírja és kincsei... Itt minden a temetkezéssel és a vallással (az életen túli élettel) kapcsolatos. A látogató csak a legfontosabb „darabokra” tud figyelni, követve a vezető jelzéseit.

Ismeretes, hogy a modern egyiptológia születési dátumának 1822-től tekintik, amikor J.-F. Champollion (+1832) hosszú kísérletezés után megfejtette a hieroglif, a hieratikus és démotikus írás jeleit. Visszatérve közel-keleti utamról, elolvastam Kákosy László *Ré fiai* című könyvét (Gondolat, 1979), amelyből nagyon sokat tanultam az ókori Egyiptom történetére és kultúrájára vonatkozóan. Ezzel kiegészíthettem azt is, amit szeptember 26-án délután a *gizai piramisokról* mesélt vezetőnk. A görög-római világ az ókor hét csodája közé sorolta Kheopsz, Khefrén és Mükerinosz piramisát. Építésük rejtélyét még a mai napig sem fejtették meg teljesen.

Kákosy Lászlónál (*Ré fiai*. 311.) ezt olvasom *az egyiptomiak vallásáról*: „A Nap, a Hold, az istenek világa szerves része annak a képzetkomplexumnak, mely az egyiptomiak tudatában fokozatosan kialakult a létről, annak okairól, céljairól, fizikai és spirituális vonatkozásairól. A világ kormányzójának a különböző neveket viselő Napistent tekintették. Leggyakrabban mint *Ré (Ra)* tűnik fel a szövegekben, nevének bővebb formája Ré-Haraktu ‘Ré, a Fényhegyen levő Hórusz’. [...] Ré a képeken általában sólyomfejű ember, fején vörösen izzó napkoronggal, ritkábban nem keveréklény, hanem teste is sólyom. A Nap érthető módon foglalkoztatta az egyiptomiakat, lényét sokoldalúnak, összetettnek tekintették...”

Az alvilágot, az egyiptomiak túlvilághitét jeleníti meg az Ozirisz-mítosz, amelyhez meglehetősen bonyolult történet kapcsolódik. Ezt a történetet Plutarkhosz foglalta össze *Ízisz és Ozirisz* című könyvében. Az istenség eredetileg talán nem is az alvilág ura volt, hanem termékenységi hérosz, ősi király, a Nílus egyik megtestesítője. A mítosz főszereplői Oziriszen kívül feleség-nővére, Ízisz, testvére Széth, valamint Ízisz és Ozirisz gyermeke, a sólyom vagy a kisfiú képében elképzelt Hórusz.

„Az Ozirisz-kultusz eddig kielégítően meg nem oldott történeti problémája az istenség aránylag késői megjelenése. Írott forrásokban csak az Óbirodalom második felétől, az V. dinasztiaától kezdve találkozunk nevével, s bár ez nem jelenti azt, hogy tisztelete csak röviddel ez előtt alakult ki, mindenesetre arra utal, hogy a hivatalos vallás nem könnyen fogadta be. Később viszont a leggyakrabban említett istenek egyike lett, uralkodója a túlvilághitnek. A vallás alakulása során a rendkívül sokoldalú isten egyes vonásai is módosultak, de mindig világosan előtűnt a lényeg, a termékenység, a halál, az elmúlás és újjáéledés jelenségeinek elválaszthatatlan összekapcsolódása, amit legpregnansabban egy halotti szöveg, a *Kapuk könyve* egyik képe fejez ki: óriási gabonakalászokat látunk, melyeket a kíséző szöveg ‘Ozirisz testé’-nek nevez.” (*Ré fia*. 317.)

Az egyiptomiak hiedelmeit még számtalan más isten, szent állatok, állatistenek, fétisek, démonok, numenek népesítik be. Úgy tűnik, nem fogadható el az az elmélet, amely szerint az egyiptomi vallás latens monoteizmus, tehát a filozófus elmék számára – a néphittől eltérően – csak egyetlen elvont isten létezett. Inkább *henoteizmusról* vagy *monolátriáról* beszélhetünk, amely egy-egy kiemelt istenre ruházza a többi hatalmát, funkcióit: erre Egyiptomban a himnuszirodalom szolgált bőségesen példákat. De ez a felfogás nem tagadja a többi isten létét, nem tiszta monoteizmus, mint a bibliai hit.

Egyiptomban tehát már gazdag civilizáció és kultúra bontakozott ki, amikor (a Középbirodalom korszakában, a 12. dinasztia idején) a félnomád Ábrahám, a választott nép ősatyja a mezopotámiai Úrból megérkezett Kánaánba. A patriarchák kora (Ter 12–50) a Középbirodalom végére és az Újbirodalom elejére tehető; adatok vannak arra, hogy a héberek kényszermunkát végeztek Pi-Ramszesznél. II. Ramszesz (1301–1234) uralkodásának vége felé vagy közvetlenül utána vonulhattak ki a zsidók Mózes vezetésével Egyiptomból. Merneptah (1234–1229) idején egy sztele említi az „Izrael” fölötti győzelmet. Körülbelül 1220 és 1200 között hatol be Józsué az Ígéret földjére.

* * *

1987. szeptember 27-én reggel indulunk Kairóból – az Exodus „nyomán” – a *Szinai-félsziget sivatagja* felé. Most látjuk csak, milyen óriási a város. Elhaladunk a Szadat-emlékmű előtt. Félelmetes látvány a „halottak városa”: a lakásínség miatt az élők beköltöztek a temetőbe és együtt laktak a halottakkal. Több kilométeren át balra csak a törpe temető-épületeket látjuk. Majd Kairó külvárosában számtalan épülő bérház sorakozik.

Végre kiérünk a mammut-városból és kezdődik a sivatag, a holdbéli táj. Az aszfaltút Szuez felé tart. Minden töltés vagy egyéb földmunka nélkül készült ez az „autóút”! Most hirtelen furcsa látvány. Közel négyezer évet visszaugrunk a történelemben: szegény egyiptomiak kosárban vagy puszta kézzel hordják a köveket egy építkezéshez. Így dolgozhattak az izraeliták is az egyiptomi fogság idején, mígnem Mózes kiszabadította őket. Szueznél a csatorna, illetve öböl alatt alagúton halad át autóbuszunk. Vezetőnk felolvassa a zsidók hálaénekét: „Magasztalom az Urat, mert dicsőség övezi, a lovat és a lovast tengerbe vetette. Az Úr az erősségem és menedékem, ő lett szabadítóm. Ő atyáim Istene, őt magasztalom. Az Úr nagy harcos, Jahve a neve. A fáraó szekereit és seregét a tengerbe vetette, legjobb harcosai elmerültek a Sás-tengerben... *Uram, ki hasonlít hozzád az istenek közül? Kit övez a szentség úgy, mint téged? Félelmetes vagy tetteidben, csodákat művelsz...*

Az Úr ural-kodik örökkön örökké...” (Kiv 15) Vezetőnk felidézi Mózes születését és meghívását, a Kivonulás történetét, majd vázolja az Egyiptomba került József és testvérei korábbi történetét.

A *patriarchák*: Ábrahám, Izsák, Jákob (Ter 12–50) bizonyos szempontból „atyáink a hitben” nekünk keresztényeknek is (miként a zsidóknak és részben a mohamedánoknak). Az új emberiség zsengeit alkotják: meghívásuk és útjuk, a nekik és utódaiknak szóló ígéretek mintegy az *ember lelki kalandját jelképezik*; az ígéretek végleg Jézus Krisztusban teljednek be.

A nomád *Ábrahám* számára a föld a sikert, az életteret jelenti, az utód pedig Isten áldását. Mivel az Istennel való örök élet hite Izraelben majd csak fokozatosan alakul ki, az utódok adják meg a földi élet értelmét; bennük folytatódik az ősök élete. De az isteni ígélet túlmutat a hivatás konkrét keretein, *Ábrahámon keresztül Isten az egész emberiséget hívja és mindenkire kiterjeszti áldását*: „...Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége” (Ter 12,1–3). Így tehát Ábrahám és utódai sorsában játszódnak a meghívottak, sőt az egész emberiség sorsa. A Zsidókhöz írt levél így értelmezi Ábrahám példáját: „Ábrahám hitből engedelmeskedett a hívásnak, hogy költözzék arra a vidékre, amelyet örökségül kellett kapnia. Elindult anélkül, hogy tudta volna, hová megy. Hittel telepedett le az ígélet földjén, idegen országban, és sátorban lakott Izsákkal és Jákobbal, akik ugyanazt az ígéletet örökölték. Várta ugyanis azt a szilárd alapokon nyugvó várost, amelyet majd az Isten tervez és épít...” (Zsid 11,8–10). A szellemi kaland majd Jézus Krisztusba torkollik és a mennyei Jeruzsálemben ér véget.

Ábrahám története folytatódik fia, *Izsák*, illetve unokája, *Jákob által*, aki „*Izrael*” lesz, *őse Izrael tizenkét törzsének*, amelyek Jákob fiaitól eredeztetik magukat. (Még a Jézus által kiválasztott 12 apostol is e tizenkét törzsről utal. A *Biblia* utolsó könyve, az Apokalipszis is felidézi ezt a képet, amikor a Krisztus végleges győzelme utáni örök Királyságot mutatja be.) *József*, az utolsó előtti fiú története, egyiptomi szerepe mintegy összekötő kapcsot alkot a patriarchák palesztinai élete és Egyiptomba való menekülésük között. Ugyanakkor az isteni Gondviselésről is tanítást nyújt: Izraelnek nem szabad sohasem kétségbeesnie, hiszen vele van Isten, aki kiválasztotta. Egyébként az égő csipkebokor jelenete (Kiv 3), *Mózes meghívása* és Jahve nevének kinyilatkoztatása is – miként az egész pusztai vándorlás – azt példázza, hogy Jahve népével van, oltalmazza; még akkor is hűséges, ha a nép hűtlenné válik, bálványimádásba téved vagy zúgolódik sorsa miatt. Isten szabadító, az ígéretek és a szövetség Istene; ugyanakkor hűséges szolgálatot, a törvényének való engedelmisséget kíván, és főleg azt, hogy rajta kívül ne imádjának más istent.

Jahve a vad pusztai környezetben, a száműzetésben, az égő csipkebokorban nyilatkoztatja ki magát Mózesnek (Kiv 3,1–15). Megemlékezik Ábrahámról és ivadékáról, figyel a zsidók egyiptomi nyomorúságára; eltökélte, hogy megszabadítja őket. Maga az „Én vagyok, aki vagyok” (Én vagyok *Jahve*) valami felfoghatatlant jelez. Pozitív jelentése az, hogy Isten jelen van, népével van, szabadító hatalom, Emmanuel.

A csipkebokor-jelenetet többféleképpen értelmezték; ezeket három típusra lehet visszavezetni: 1) „Én az vagyok, aki vagyok”, vagyis nem értheted meg, ki vagyok, mert titkomat nem lehet meghatározni. 2) „Én vagyok az egyetlen Isten, aki valóban VAN” (= Én vagyok JAHVE); vagyis a többi istenek nincsenek, semmik. 3) „Én vagyok, aki veletek vagyok (leszek), oltalmazlak benneteket.” Ez a harmadik értelmezés talán a legvalószínűbb (bár teljesen nem kell kizárni az előbbieket sem), mivel számol azzal, hogy Isten valóban a *történelemben* nyilatkoztatja ki magát.

„Idegen isteneid ne legyenek kívülem!” (Kiv 20,3) „Az izraelita monoteizmus nem metafizikai elmélkedés gyümölcse, nem is politikai integrációé vagy vallásos fejlődésé, hanem a hit tanítása, és olyan régi Izraelben, mint a választott nép hite, vagyis mint kiválasztásának bizonyossága: Isten minden nép ura, őt választotta minden nép közül. Ez a

monoteisztikus hit hosszú időn át összefért 'más istenek' létét magában foglaló elképzelésekkel. [...] De Jahve kezdettől fogva nem tűrheti vetélytárs jelenlétét, és Izrael egész történelme Isten győzelmeinek sorozata ezeken a vetélytársakon: Egyiptom istenein, Kánaán baáljain, Asszúr és Babilon birodalmi istenségein, egészen a döntő diadalgig, amely szembeötlővé teszi, milyen semmik a hamis istenek. Ezt a diadalt olykor csodák hozzák létre, de mindenképpen a hit diadala. Az a Jeremiás, aki megjósolja Júda és Jeruzsálem teljes pusztulását, egy egyszerű megjegyzésben csak úgy odaveti, hogy a nemzetek istenei 'nem istenek' (Jer 2,11), hanem 'nem létezők' (5,7). A száműzetés kellős közepén, a bálványimádás bűvös erejével szemben, egy legyőzött, meggyalázott nép köréből tör elő a végérvényes kijelentés: 'Előttem nem alkottatott isten, és utánam sem lesz; én, én vagyok Jahve, és rajtam kívül nincs szabadító' (Iz 43,10k). Nyilvánvaló itt a Hóreb emléke, és sokatmondó e két olyannyira különböző szöveg szellemi folytonossága: Jahve az egyedüli Isten, mert csakis ő képes megmenteni, 'az első és az utolsó, mindig jelenvaló, mindig figyelő'. A bálványimádás azért sebzi 'halálosan', mert üdvözítő képességét és akaratát vonja kétségbe, mert tagadja, hogy ő mindig jelen van és tevékeny, hogy ő Jahve." (BTSZ, 621–622. J. Guillet az „Isten” címszó alatt.)

Jahve a választott népnek küldetést ad, hogy terjessze az egyetlen üdvözítő Isten üzenetét. E nép lesz hordozója a messiási ígéreteknek, amelyek Jézusban teljeseznek be.

* * *

Sivatag: forróság (jó, hogy buszunk léghűtéses!), homok és kötörmelék; a Szináj-félsziget belső részén magas hegyek, jobbra pedig a Szezei-öböl kék vize. Csupán néhány oázis mellett haladtunk el. Most megállunk egy vendéglőnél, hogy valami jó hideget igyunk. Egyesek elszaladnak a Szezei-öböl felé, amely csupán 500 méterre van. Milyen jó lenne fürödni, de tovább kell indulni. Ebéd – zacskóból – csak egy óra múlva lesz, egy másik vendéglőnél. Most elfordulunk Kelet felé, a Szináj-félszigetet határoló másik „villakar”, az Aqabai-öböl irányába (a két öböl a Vörös-tenger nyúlványa). Átvágjuk tehát a félsziget alsó háromszögét, a Szináj-hegyvonulat irányába fordulva. Megjelennek a hegyek. A természet, az évezredek óta őrlő Idő, szél és eső furcsán szép figurákat mintázott a hegyoldalokban. Vezetőnk magyarázza, hogy kőolajat termelnek ki a Szezei-öböl felé nyúló sík részen. Ennek nyomait látjuk is: üzemek, vezetékek, kis repülőter. Miután átvágunk a Szináj nyúlványán – már túl vagyunk az ebéden, a délután derekán járunk – nagy oázison haladunk át. Hajdanában itt virágzó város volt, püspöki székhely. Most már jobbra nyíl mutatja a Szent Katalin-kolostor felé vezető utat; de ide csak holnap látogatunk el. Most balra fordulva, a hegyoldal meredek kanyarain át eljutunk egy fennsíkra, ahol 1967-ben az izraeliek egy kis repülőteret építettek. Közvetlenül ennek a szomszédságában van a Szalam hotel, ahol éjjel megszállunk.

Szináji teofánia

Kiv 3,14–15

*Isten-jelenés itt a hajnal s az alkonyat
tisztán látod az árnyakat
mert a színarany még átragyog
a Hegy mögül – nincsen árnyalat
csak kék arany meg tündöklő sötét
őrzik a csillagok a Nap tüzeit
nappal csak kő homok és néha tamariszk
nagyritkán oázis az éden emlékeként
égő szomjúság kínoz a pusztaságban*

*itt nincs kétely talán és talány
csak igen és bizonyosság van:
víz van hisz gyötör a szomjúság
a Nap van hisz vakítón ragyog –
„Én vagyok ÉN VAGYOK!”*

Szináj, 1987. szeptember 27–28.

Egy bátor csoport reggel fél háromkor kel és indul, hogy megmássza a Szináj csúcsát, a mózesi teofánia állítólagos helyét. Az utolsó szakasz – 700 lépcső – kimerítő. De a napfelkelte látványa és a csúcson bemutatott szentmise kárpótolja őket a vállalkozás nehézségéért.

Kora délelőtt a Szent Katalin-kolostornál találkozik a két csoport: a hegyről lejövők és mi, akik a hotelből buszon érkeztünk ide. A kolostor völgyben épült. Már a kereszténység első századaiban (a IV. századtól) ide vonultak vissza a remeték: Mózes és Illés emléke vonzotta ide őket. A *Biblia* végleges szövegeiben különböző hagyományokat ötvöztek; a Sinait (Szinájt) Hórebnek is nevezik (Kiv 3,1; MTörv 1,2; 1 Kir 8,9; 2 Krón 5,10). De mindkét hagyomány megkülönbözteti azt a Hegyet, amelyen Mózes a Törvényt kapta. A kolostor erődítményszerű falát Jusztiniánusz császár építtette 527-ben, hogy a remetéket megvédje a beduinok támadásaitól. Ugyanez a császár építtette a bizánci stílusú templomot, amelyet először a Theotokosznak, Isten Anyjának szenteltek. Később a Színeváltozás címet adták neki. Végül egy legenda szerint Alexandriai Katalin vértanú testét ide hozták, ezért a kolostort a Szentről nevezték el. Jelenleg ortodox szerzetesek élnek itt. Csak a templomot látogathattuk meg. Pedig érdekes lett volna híres könyvtárának megtekintése: 3500 kézírásos kódexet tartalmaz, kétharmad részük görög, a többi arab vagy más keleti nyelvű. A Vatikáni Könyvtár után ez a világ második legnagyobb kéziratgyűjteménye. Innen származik a *Biblia* IV. századi híres kézírata, a *Codex Sinaiticus*, amelyet jelenleg a londoni *British Museum*ban őriznek.

Szinájnak nevezik egyébként az egész hegyvonulatot a kolostor mögött. Arabul *Gebel Musa*, Mózes hegye annak a 2285 méter magas csúcsnak a neve, ahol Mózes a Törvényt kapta (Kiv 19–20; Neh 9,13; Lev 7,37). Az arabok is prófétaként tisztelik a héberek vezérét. A Szináj volt tehát a Jahvéval kötött szövetség színhelye, de itt történt a nép első árulása is (Kiv 32), amelyre Michelangelo *Mózes*e is emlékeztet. Egyébként Isten üdvösségtörténeti tetteiről, a Kivonulásról és a pusztai vándorlásról, a nép hűtlenségéről nemcsak a Kivonulás könyvében olvashatunk, hanem például a 78. és 105–106. zsoltárban is.

„... A Hórebnél borjút formáltak maguknak
leborultak az arany képmása előtt.
Dicsőségét fölcserélték a bika képével,
amely szénával táplálkozik.
Elfelelték Istent, aki megmentette őket,
s aki nagy dolgokat művelt Egyiptomban.
Csodadolgokat Kám földjén,
félelmetes tetteket a Vörös-tengernél.
Már arra gondolt, hogy eltörli őket,
ha nem lett volna Mózes, akit kiválasztott.
Ő eléje lépett, hogy fékezze haragját,
és ne hozzon pusztulást rájuk...”

(Zsolt 106,19–23)

Szeptember 28-án délelőtt 11 körül visszatértünk a hotelbe, fogjuk csomagjainkat és buszunk máris indul *Nuweiba* felé. Roppant hőségben érkezünk ide az Aqabai-öböl partjára. A léghűtéses vendéglőben jól esik a friss sör. Drága, de most nélkülözhetetlen. A tündöklő tiszta kék vizet éppen csak megérintjük kezünkkel, nincs idő a fürdésre.

Jordániában

Ebéd után mindjárt átmegyünk a közeli kikötőbe: az egyiptomi útlevélkezelés után fogjuk a csomagjainkat, elköszönünk az egyiptomi vezetőtől és buszsofőrtől, és beszállunk a hatalmas hajóba, amely jó négyórás út után Aqabában köt ki. Jordániában elég gyorsan átesünk az útlevél- és vámvizsgálaton. Már előkészítette az „átkelést” jordániai arab vezetőnk. Előkelő szállodában vacsorázunk és töltjük az éjszakát.

Aqaba fontos kikötő, magyarázza vezetőnk másnap reggel (29-én), amikor elindulunk északra, *Petra* felé. Az úton számtalan teherautót látunk, ide a kikötőbe hozzák a foszfátot. Jordánia sivatagjának ugyanis szinte egyetlen haszna a foszfát, amelyet műtrágyának használnak. Az ország egyik export-áruja. Megint hatalmas hegyek között, majd a sivatagon át vezet utunk. Most már harmadik napja szinte csak sivatagot látunk (szerencsére, a hajóút kellemes volt). Vezetőnk magyarázza, hogy odébb vezet az egyetlen vasút, amelyet a törökök építettek, elsősorban a Mekkába igyekvő zarándokoknak. Most már csak foszfátszállításra használják.

Olyan vidéken járunk, ahol – három kontinens találkozásánál – hajdan a legfontosabb karavánutak haladtak, illetve keresztezték egymást, összekötve Egyiptomot és Mezopotámiát, Szíriát és Arábiát. Északabbra majd a „Királyi út”-on tartunk Amman felé. De most még előbb megállunk a híres *Petrában*. Elegáns Forum Hotel vár ránk a sziklás hegyek között. Már magasról, a hegyoldalból láthatjuk nemcsak a falucskát, hanem azokat a sziklafalakat is, amelyek mögött a *nabateusok* templomai és sírjai találhatóak. Megpillanthatjuk az egyik csúcson Áron sírját is.

Ebéd után – kora délután – már készülődünk a különleges „expedícióra”. Hosszú hagyománya van annak, hogy a sziklarenetegbe lóháton érkeznek a látogatók. Fehér lovam botladozik, nemcsak a szokatlan súly miatt, hanem azért is, mivel a lejtős út köves, egyenetlen.

Ránk hajló sziklafalak között – a „siq”-en át haladunk, körülbelül másfél kilométer után hirtelen egy térségbe torkollik utunk; már többen megérkeztek ide a csoportból, leszálltak a lóról és az őket megrohanó arabokkal hadakoznak: színes kőport, töröket, régi pénzeket, képeslapokat kínálnak, no meg – természetesen – a fából faragott tevéket. Impozáns látvány előttünk a nabateusok egyik templomszerű, oszlopokkal díszített, kőfalba vájt hatalmas sírkamrája, a „Kincstár”. Amikor a beduinok felfedezték, azt hitték, hogy királyi kincseket rejt. Innen indulunk gyalog beljebb a hegyek közé a hihetetlen gazdag nekropoliszba, amelynek csak egy részét látogatjuk meg.

Kik voltak a *nabateusok*? Vezetőnk magyarázata és a közben elolvasott tájékoztatók alapján néhány megjegyzést teszek, hiszen a *Bibliához* is közük van. Eredetileg nomád szemita törzs; Kr.e. a IV. századtól az edomiak (mai Jordánia) területén telepedtek meg. Fővárosuk Petra volt, amely a fontos karavánutak kereszteződésénél feküdt: Perzsa öböl – Arábia – Vörös-tenger. A Kr.e. I. századtól a Kr.u. I. századig az arab terület legjelentősebb kereskedő népe volt. Baráti szövetségben álltak a Makkabeusokkal (1Makk 5,25; 9,35). Ismert királyuk, I.Arétász, menedéket nyújtott Jázon főpapnak (2Makk 5,8). IV. Arétász helytartója alatt kellett Szent Pálnak elmenekülnie Damaszkuszba (2Kor 11,32). A birodalom északi részét Kr.u. 106-ban Trajánusz hódította meg és Arábia provincia néven a római birodalomhoz csatolta. A hellenisztikus nabateus művészet legjelentősebb emlékei itt

Petrában található. Papiruszon fennmaradt felirataikból és feljegyzéseikből kitűnik, hogy egy Durárezs nevű Nap-, illetve termékenységistent és Allutot, a Hold istennőjét tisztelték.

A Királyok útján – az ősi karavánúton – haladunk északra, Kerakon át *Madabáig*. Innen „kimegyünk” *Nébó hegyére* (810 méter). Ködpára borítja a Holt-tengert és Jerikót, ezért most nem láthatjuk, mint Mózes, az „ígéret földjét” (MTörv 32,49). Az ősi (VI. századi), helyreállított szép templomban koncelebrálunk. Itt is, miként a Szent- földön, ferencesek őrzik a szent helyeket, jelentős ásatásokat folytatnak a templom körül – a Hegyen. Mise után – még ebéd előtt – *Madabában* megtekintjük a híres görög-ortodox Szent György-templomot, amelynek padozatán egy VI. századi mozaik-térkép látható: a bibliai tájak térképén jól kivehető például a Holt-tenger, Jerikó a pálmákkal és még számos palesztinai város.

Délután *Amman* mellett haladunk el északra, hogy megtekintsük *Gerázát*, utána visszatérünk a fővárosba, hogy megszálljunk a Grand Palace Hotelben, és másnap bevonuljunk Jerikóba.

Geráza a Dekapoliszhoz (Tíz városhoz) tartozott Jézus idejében. Valószínű, hogy Nagy Sándor alapította.

A római birodalom egyik leghíresebb keleti városa volt; „ezer oszlopú városnak” is nevezik a ma is álló oszloperdő miatt. Az I. század második felében és a II. század során építették ki. A színház, fürdők, templomromok megtekintésére égető napsütésben került sor. Vezetőnk és a prospektusok szerint a régi római városnak csak egy kis (bár jelentős) részét ásták ki. Kr.u. 90-ben a város Arábia római provincia része lett. 106-ban Trajánusz kiépítette a birodalom útjait, ez megkönnyítette a kereskedelmi kapcsolatokat Geráza, illetve Kelet felé. 129–130-ban Hadriánusz császár meglátogatta a várost, ennek emlékét őrzi a ma is álló diadalív. 350-ben fontos keresztény közösség élt itt. 400 és 600 között tizenhárom keresztény templomot építettek. Geráza (*Jérash*) pusztulását a perzsák 614-es inváziójának tulajdonítják. 746-ban pedig földrengés pusztított a vidéken. A kereszties háborúk idején egyes pogány templomokat (így Artemiszét is) erődítménnyé alakították át.

A Mk 5,1-ben szereplő Geráza (gerázai megszállott) valószínűleg a Gerázától 40 kilométerre északra fekvő Gadarát jelöli (vö. Mt 8,28).

Szentföld

1987. október 1-én másodszer lépek az Üdvözítő szülőföldjére. Reggel korán indulunk Ammanból; leereszkedünk a Holt-tenger felé. Erre már sok a zöld: datolyapálma és egyéb délszaki növény látható a buszból. Jerikó felé fordulunk, megérkezünk Pont Allenbyhez. A jordániai útlevélvizsgálat könnyen megy, annál bonyolultabb az izraeli részen. Nyilván félnek az arab terrorizmustól. Jerikón csak áthaladunk, mert az utolsó előtti napra iktatták be látogatását. A Jordán völgyében tartunk *Názáret* felé, mert Galileában kezdjük programunkat, onnan megyünk majd – Szamarián keresztül – Jeruzsálembe.

* * *

Egyszer már, 1980 márciusában jártam a Szentföldön. Akkor a tavaszi esőzésektől kivirult még a sivatag is. Most balra a hegyekig minden kiaszott, kivéve néhány öntözéses területet, no meg persze a Jordán völgyét. Kicsit már ismerős a táj. Kevésbé vagyok elfogódott, mint az első alkalommal. (Akkor egyébként Tel Avivból mentünk fel Názáretbe, és ezen a völgyön jöttünk le Jerikóba, mivel a szamariai Szichem körül zavargások voltak, zsidó–arab összetűzések.) Szeretném valóban zarándokként végigjárni ezeket a helyeket. Mindegyik Jézus evangéliumi történetére emlékeztet. Názárethez közeledve megpillantjuk a Tábort; holnap oda is felmegyünk. Most mielőtt felkapaszkodna buszunk a názáreti hegyre,

közösen elimádkozunk egytized rózsafüzért. Jézus megtestesüléséről elmélkedve, amely *itt* történt. Milyen mélyen átélte ezt a költő Pégyu:

*Maga a természetfeletti is testi
S a kegyelem fája mélyen vert gyökeret
S gyökerét mélyen a talajba ereszti
És így a faj fája maga is örök lett.*

*S az örökkévaló maga is időben
S a kegyelem fája mélyen ver gyökeret
És egész fenéig hatol le a földbe
S maga az idő is időtlen idő lett...*

*A kegyelem fája s a természet fája
Úgy összefonódtak testvéri csomókkal
Hogy mindkettő lélek és mindkettő testi
Mindkettő hajótest mindketten árbócok.*

*Mindkettő teremtett mindkettő teremtmény
Mindkettő hajó az egy Óceán felett.
Mindkettőt egyazon fegyverzet szorítja
Mindkettő bölcső a semmi vize felett...*

(Éva)

Aldott a te méhednek gyümölcse! Igen, Jézus földünk virága, anyaméh gyümölcse, egy faj leszármazottja – gyökerei Izrael történetébe, az ószövetségi választott nép múltjába nyúlnak vissza. Meghatározott időpontban lépett történelmünkbe itt, három kontinens és több civilizáció csomópontján. Az „idők teljessége” a hosszú fejlődés után érkezett: az emberiség helyzete minden szempontból olyan volt, hogy a messiási jövendölések beteljesedhettek, a várva-várt Szabadító Mária *igenjére* érkezett, emberré lett. „Amikor érkezett az idők teljessége, Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született, s a törvény alattvalója lett. Ki kellett ugyanis váltania a törvény alá rendelteteket, hogy a fogadott fiúságot elnyerjük. Mivel pedig fiak vagytok, Isten elküldte Fiának Lelkét szívünkbe, aki ezt kiáltja: ‘Abba, Atya!’ Tehát nem rabszolga többé, hanem fiú, ha pedig fiú, akkor Isten által örökös is.” (Gal 4,2–7)

Most már nemcsak egy nép, hanem minden ember örököse az ígéreteknek, amelyeket az üdvtörténet hajnalán Isten Ábrahámnak tett. Ezért írja valamivel előbb Szent Pál az Ábrahámnak tett ígéretekre hivatkozva a krisztusi hit egyetemességéről: „a (mózesi) törvény által senki meg nem igazul Isten előtt, mert: ‘Az igaz a hitből él’. A törvény azonban nem a hitből van, hanem: ‘Aki teljesíti, élni fog általa’. Krisztus megváltott minket a (meg nem tartott) törvény átkától, amikor az átok hordozójává lett értünk. Hiszen ez is meg van írva: ‘Átkozott mindaz, aki a fán függ’. Így szállt az Ábrahámnak szóló áldás Krisztus Jézus által a pogányokra, hogy a hit által elnyerjük a Lélek ígérését.” (Gal 3,9–14)

„*Itt* testesült meg az Ige...” „*Itt* született Jézus...” „*Itt* állt Jézus keresztje...” – ismételttem magamban Názáretben, Betlehemben, Jeruzsálemben, amikor a *szent* helyen térdeltem. A helymegjelölés többé-kevésbé pontos, hiszen a keresztény áhítat, a hűséges hagyományörzés – amint az archeológiai leletek is igazolják – nemigen tévedett. Nem is az a lényeges, hogy az *itt* centiméternyi pontossággal fedje-e a valót. Az a fontos, hogy Jézus

közénk jött, az isteni Ige – ahogy János prólógusa mondja – közöttünk ütötte fel sátorát, velünk-lakó-Isten, Emmanuel lett.

Megint csak Péguyre gondolok, aki mély hittel úgy ráérezett a lényegre:

*Boldogok, akik látták járni-kelni országukban;
boldogok azok, akik látták járni e földön,
azok, akik látták járni az evilági tavon,
azok, akik látták, hogy Lázárt feltámasztja.
Istenem, ha meggondoljuk, hogy ez csak egyszer történt!
Ha arra gondolok, hogy olyan ember volt, mint a többi,
látszólag olyan, mint mindenki más, mindennapi ember.
Az úton járt, mint bármelyik másik ember,
lába az úton haladt, az ösvényt róta,
felkapaszkodott a domboldal kanyargóin.
Jeruzsálem! áldottabb vagy, mint Róma.
Názáret, kis falucska, kis júdeai város, te is
boldogabb vagy, mint Reims vagy Saint-Denis.
És te, Betlehem, Júda legkisebb faluja,
örökké tündökölsz a keresztény falvak felett,
örökké, vég nélkül sötét kis falvaink felett...*

Jeanne D'Arc szeretetének misztériuma

Jézus valóban ember volt: éhezett és szomjazott, lefeküdt és fölkel, pihent, dolgozott, örült és szomorkodott, együtt lakmározott Kánában a nász néppel és sírt Lázár sírjánál. Amikor fellépett, együttérzésből gyógyított, hirdette Isten országát, amely személyével elérkezett – beteljesedtek a messiási jövendölések. Ennek tudatában volt, de csak fokozatosan vezette be övéit Isten-emberi titkába, hiszen mindjárt nem értették volna meg még bizalmasai sem. Az éj leszálltával félrevonul, hogy imádkozzék. Miután elhagyja a názáreti családi házat és körbejár Galileában, nincs hová fejét lehajtania. Az imént haladtunk el a Genezáreti-tó (Tibériás) közelében, ahová holnap visszatérünk: itt, a tó környékén hirdette először az Örömhírt, Kafarnaumban, ahol Péter lakott, a tóparti halásznép körében. A zsinagógában vagy pedig egyszerűen a tóparti domboldalon, a bárkából...

Megérkeztünk Názáretbe...

* * *

Hamarosan azután, hogy felértünk az újjvárosba, szállodánkhoz érkeztünk. Elszállásolás és ebéd után rövid sziesztát tartottunk, majd indultunk be az óvárosba, a szent helyekre. Jártam már Názáretben, de most új várakozással tekintek minden élmény elé. Megtekintjük Mária kútját, majd az Angyali Üdvözlet bazilikájánál az ásatásokat, illetve a Szent József-templomot, majd koncelebrált szentmisét mutatunk be az Angyali üdvözlet, Mária háza valószínű helyénél. Az ásatások vezetői megállapították, hogy a mai bazilika helyén már 431 előtt bizánci bazilika állott. Az itt talált egyik felírás utal az angyali üdvözletre. Az *Ave Maria* rövidítése vehető ki; görög nagybetűkkel ez áll egy oszlopalapzaton: XE MAPIA (= *xaire Marian*).

A mise alatt felolvassuk Lukács evangéliumának örökszép jelenetét (Lk 1,26kk.). A homília alatt próbálom „szemlélni” az Ige megtestesülésének „triptichonját” úgy, ahogy azt Szent Ignác a *Lelkigyakorlatos könyvben* leírja, és amelyről annyiszor elmélkedtem. Idézem a három előgyakorlatot:

1. „Idézzem fel a történetet, amelyről szemlélnöm kell: hogyan nézte a három isteni Személy az egész földkerekséget, tele emberekkel, és látva, hogy azok mind a pokolba jutnak, hogyan határozza el a maga örökkévalóságában, hogy a második Személy az emberiség megváltására emberré legyen. Amikor az idők teljessége elérkezett, elküldi Szent Gábor angyalt Boldogasszonyunkhoz.”

2. „A színhely kialakítása. Itt lássam a világ nagy terjedelmét, a földkerekséget, ahol oly sok és annyiféle nép lakik. Hasonlóképpen nézzem meg tüzetesen Boldogasszonyunk házát és szobáját, Názáret városában Galilea tartományában.”

3. „Kérjem, amit elérni kívánok. Itt kérjem az Úr benső ismeretét, aki érettem emberré lett, hogy őt jobban szeressem és kövessem.”

Utána következik a három pont, ahol még konkrétan látnom kell azokat a személyeket, „akik a föld színén élnek, oly nagy különbözőségben, mind öltözetüket, mind viselkedésüket tekintve: – egyesek fehérek, mások feketék; – egyesek békében élnek, mások háborúban; egyesek sírnak, mások nevetnek; – egyesek egészségesek, mások betegek; – egyesek születnek, mások meghalnak – és így tovább...”

Egy kijelentésen fennakadok: Szent Ignác atyánk úgy gondolta, miként nagy fia, Xavéri Szent Ferenc, a távol-keleti missziók egyik előfutára, hogy a pokolra kerülnek mindazok, akik nincsenek megkeresztelve, tehát nem tartoznak kifejezetten, láthatóan Krisztus egyházához. De kitételét megmenthetjük a mai teológia szempontjából is, ha nem az egyes emberekre gondolunk, hanem a megváltó megtestesülés elhatározása „előtti” időre, tehát – *antropomorf módon* – azt képzeljük, hogy a Szentháromság éppen most határozza el az emberiség megváltását; ha ez a megváltás nem történt volna meg, az emberek üdvössége lehetetlen *lett volna*. A Szentírásból világos Isten egyetemes üdvözítő akarata; teológiailag tisztázott az is, hogy valaki elnyerheti az üdvösséget, ha saját hibáján kívül nem ismerte meg az Evangéliumot, de nem vétkezett lelkiismerete, az őt szólító Igazság fénye ellen. Isten tudja hogyan, írja a zsinati dokumentum (GS 22), valamilyen módon mindenki részesedhet húsvét titkában.

Pontosan így hangzik a fontos szöveg, amelyet II. János Pál is idézett első körlevelében:

„Az emberi természet bennünk is roppant méltóságra emelkedett azzal, hogy Krisztus azt magára öltötte anélkül, hogy megsemmisítette volna. Igen, ő, az Isten Fia, valamiképpen minden emberrel egyesült, amikor testté lett. Emberi kézzel dolgozott, emberi értelemmel gondolkozott, emberi akarral cselekedett, és emberi szívvel szeretett. Szűz Máriától született, így valóban egy lett közülünk: mindenben hasonló hozzánk, a bűnt kivéve...”

Később pedig ugyanebben a pontban, miután a dokumentum Krisztus megváltó haláláról és feltámadásáról, illetve a húsvéti titokban való részesedésről szólt, ezt olvassuk: „Mindez nemcsak a keresztény hívőre vonatkozik, hanem minden jószándékú emberre is, akinek szívében láthatatlan módon működik a kegyelem. *Mivel Krisztus mindenkiért meghalt, és mivel az embernek valójában csak egy végső hivatása van, mégpedig az isteni, vallanunk kell: a Szentlélek mindenkinek módot ad arra – Isten tudja, miképpen –, hogy a húsvét titkában részesedjék.*”

Átváltoztatáskor hallom, hogy a közeli mecset müezzinje nyújtottan imára hív. A zsidók Názáretben is, Jeruzsálemben is csendesebbek, bár kevésbé toleránsak, mint az arabok. Mise után a régi názáreti negyeden haladunk át. Itt főleg arabokat látunk. Bekukkantok egy ácsműhelybe is. Fiatal zsidó lány jön – Máriára gondolok. A bazár és a piac itt is ugyanaz, mint Egyiptomban, Jordániában vagy Jeruzsálemben a Via Dolorosán, vagy Betlehemben. A zarándokokra (turistákra) is tekintettel vannak; sőt a különféle emléktárgyak, kegyeserek árusai kifejezetten az idegenekből élnek. De így van ez Lourdes-ban és Rómában is.

Október 2-án zsúfolt program vár ránk *Galileában*: Názáret – Kána – a Boldogságok Hegye – Tabga (kenyérszaporítás) – a primátus temploma – Kafarnaum (igaz, ezek a

Genezáreti-tó partján egymáshoz közel esnek) – majd Ein Ghev – hajón átkelés a tavon – Tibériásban ebéd – keresztségünk megújítása a Jordánnál – Tábor (szentmise) – Názáret.

Itt minden Jézus jelenlétéről beszél. Legkevésbé *a tó* változott. Az Ein Ghev-i kibucnál szállunk hajóra, miután még megvártunk két csoportot. (A hajójárat rendszeres: Ein Ghev és Tibériás között.)

A Genezáreti tavon

Mk 4,35–41

*Most is olyan a tó mint mikor átkelt rajta
a halászok Halásza – de most dél van
alszanak a nyugtalan szelek
tündöklő tükör az égi kéktől
Ein Ghevtől Tibériásig alig egy óra
de a motor megáll elsimul a hajósodor
vezetőnk Írást olvas figyelünk a Szóra
mely felidézi a hajdani vihart
„... És nagy csendesség lett...”
Mindenki hallgat mélyen medítál
különös csendélet –
Valami láthatatlan Kéz felülről
felénk nyúl és mennybe emeli
az óriás csend-akváriumot.*

Ein Ghev-Tibériás 1987. október 2.

Tibériásban, a tóparti vendéglőben ebédelünk. Tibériás városát Nagy Heródes fia, Heródes Antipász alapította a római korszakban. Tibériusz császárról nevezték el. A jeruzsálemi templom lerombolása (70) után Galilea lett a zsidó vallás hivatalos központja. A Főtanács (Szanhedrin) Tibériásba tette át székhelyét. A város a zsidó vallásosság és kultúra egyik központjává vált. Itt fejezték be a jeruzsálemi *Misnát* és (a IV. században) a *Talmudot* (a rabbik törvényt magyarázatai). Számos híres rabbi itt van eltemetve. A legismertebb a filozófus Maimonidesz, aki Szaladin udvarában, Kairóban orvos volt. Halála után hamvait ide, Tibériásba szállították. Egyébként a Szentföldön (és Jordániában) gyakran emlegetik az egyiptomi Szaladin fejedelmet: ő futamította meg 1187-ben a kereszteseket, és ő vetett véget a jeruzsálemi francia királyságnak.

A „galileai nap” eseményei közül megemlítem még *Kafarnaumot*: Péter házána romjai és a zsinagóga maradványai (ennek zsinagóga-ősében mondta el Jézus az eucharisztikus beszédet, Jn 6) azt a helyet jelzik, ahol – a tó közelében – nyilvános működése elején Jézus a leggyakrabban megfordult: lásd Márk első három fejezetét! Kafarnaum lett második otthona. Miután a tóparton meghívta Simont és testvérét, Andrást, a kafarnaumi zsinagógában meggyógyított egy ördögtől megszállott embert. „A zsinagógából Jakabbal és Jánossal együtt egyenesen Simon és András házába ment...” Valóban csak pár lépést kellett tennie, és máris Péterék házában volt. Itt meggyógyította az apostolfejedelem anyósát. Majd „bejárta egész Galileát, hirdette az igét a zsinagógákban és ördögöket űzött...” „Néhány nap múlva visszatért Kafarnaumba. Mihelyt meghallották, hogy *otthon* van, olyan sokan győlték össze, hogy az ajtó előtti téren sem fértek el. Miközben hirdette nekik az igét, egy bénát hoztak oda. Négyen vitték. A tömeg miatt azonban nem tudtak eléje jutni. Ezért kibontották fölötte a háztetőt s a nyíláson bocsátották be a hordágyat, amelyen a béna feküdt...” Ismerjük a

folytatást: Jézus megbocsátja a beteg bűneit, és isteni hatalma jeléül egyetlen szavával meggyógyítja, talpra állítja.

(Kisiskolás koromban a tisztelendő úr magyarázta e történetnél, hogy Palesztinában – a miénktől eltérően – a házak teteje lapos, és könnyen kibontható... Annyi evangéliumi apróságot rögtön megért, „lát” az ember, ha a Szentföldön jár. Például az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszéd: „Egy ember *lement* Jeruzsálemből Jerikóba...” Megtettük kétszer is ezt az utat; valóban *lemegyünk* a körülbelül 800 méternyi magasságban fekvő városból a Holt-tenger közelében fekvő Jerikóba... De ezek ma már közismertek, hiszen számtalan bibliai tárgyú könyv, fényképalbum, diapozitív vagy videofilm forog közkézen.)

Újra nagy élmény délután a *Tábor*: pazar panoráma. Toszán tájra emlékeztet a galileai dombos vidék, innen felülről nézve. Koncelebrált szentmisénk során felidézzük Jézus színeváltozását. Majd – mivel a taxik már nem dolgoznak – a hosszú-hosszú szerpentin gyalog megyünk le a buszhoz, gyönyörködve a valószínűtlenül szép naplementében. Az este gyorsan ráncszakad; az utolsó csoport el is tévedt egy útkereszteződésnél. Végre mindenki együtt van a buszban. Irány Názáret. Amikor felkapaszkodunk a názáreti „hegyre”, elimádkozzuk az Úrangyalát. Közben vezetőnk bejelenti: reggel korán, hatkor indulunk, mivel szombat lesz és Kippur ünnepe, később nehézségeink lennének a zsidó többségű településeknél. Arab buszsofőrünk ismeri a helyzetet, meg az utat is; majd kikerüli a veszélyes „góccokat”.

Október 3-án tehát felmentünk *Názáretből Jeruzsálembe, éspedig Szamarián keresztül*.

Ismeretes, hogy Jézus korában Palesztina három részre oszlott: északon Galilea, középpütt *Szamaria*, délen Júdea Jeruzsálem fővárossal. 721-ben az asszír II. Szargon király elhurcolta Szamaria lakosságának egy részét és pogány telepeseket küldött helyükbe. Ezek az ottmaradt izraelitákkal keveredtek és új faj született.

Nagy Heródes Szamaria fővárosát, Szebasztát (= Augusztá, Augusztusz császárról elnevezve) ragyogó görög-római várossá építette ki: szentélyek, színház, fórum, sportstadion, utak, oszlopcsarnokok romjai még ma is a régi dicsőségről beszélnek. Az idegen fajú és vallású jövevények és a zsidók keverékét nevezték szamaritánusoknak. A Jahve-kultusz mellett más (pogány) kultuszok is elterjedtek itt (2Kir 17,19–41). E pogány keveredés miatt a zsidók a számkivetés után nem engedték a szamariaiakat a jeruzsálemi templomba (Ezd 4,1kk), ezért a Garizim hegyén (870 méter) saját szentélyt építettek (2Makk 6,2). A Haszmonéus I. Hürkánosz János Kr.e. 107-ben leromboltatta ezt, de a hegy továbbra is istentiszteleti hely maradt, amint Jézus és a szamariai asszony beszélgetéséből is megtudjuk (Jn 4,20).

Megállunk *Szichemben Jákob kútjánál*. Az Efraim hegységben Ebál és Garizim között fekszik a helység, amelynek mai neve *Nablusz*. Ábrahám és Jákob is erre járt. Jákob ásta a kutat, amelyből Jézus is ivott.

A IV. század végén már egy templom állt itt, amelyet a szamaritánusok lázadása idején megrongáltak, Jusztiniánusz császár újjáépíttette. Később újra lerombolták, majd a keresztések újjáépítették, azután Szaladin idejében újra lerombolták. (Ez a szomorú történet ismétlődik gyakran Palesztinában, főleg Jeruzsálem múltjában.) 1960-ban görög-ortodoxok megszerezték a romokat és hatalmas templomot kezdtek építeni a ma is létező kút fölé. (Korábban, még az 1917-es forradalom előtt, orosz ortodoxok érkeztek ide.) Pénzforrás hiányában nem tudták folytatni az építkezést, csak a falak állnak.

A sziklába vájt mély kútból (több mint 30 méter) vizet húzunk egy vödörben, és iszunk belőle. A kis földalatti kápolnában egy ortodox szerzetes ikonokat és más kegytárgyakat árul. Ezenkívül kis korsókat készít: a látogatók ezekben vizet vihetnek maguknak emlékül. A kertben elolvassuk János 4. fejezetéből Jézus és a szamariai asszony történetét.

„– Uram – ismerte be az asszony –, látom, próféta vagy. Atyáink ezen a helyen imádták az Istent, ti pedig azt mondjátok, hogy Jeruzsálem az a hely, ahol imádni kell őt.

– Hidd el nekem, asszony – válaszolja Jézus –, eljön az óra, amikor sem ezen a helyen, sem Jeruzsálemben nem fogják imádni az Atyát. Ti ismeretlent imádtok, mi azt imádjuk, amit ismerünk, mert az üdvösség a zsidóktól való. De eljön az óra, sőt már itt is van, amikor az igazi imádók lélekben és igazságban imádják az Atyát. Az Atya ilyen imádókat kíván. Lélek az Isten: akik imádják, lélekben és igazságban kell imádniuk.

– Tudom, hogy eljön a Messiás, a Fölkent – mondta az asszony. Mikor eljön, tudunkra ad majd mindent.

– Én vagyok az, aki veled beszélek.” (Jn 4,20–26)

* * *

Lélekben és igazságban – ezt a címet adtam előző tanulmánykötetemnek. Mostani közel-keleti utam során szkeptikusabb lettem a vallások és felekezetek közti párbeszéd *gyakorlati* lehetőségét illetően. Amikor egy bizonyos szinkretizmus és relativizmus jelentkezik még a katolikus hiten belül is, amikor azt mondják – a régi türelmetlenség ellenpólusaként: mindegy, hogy az embernek milyen vallása van, minden vallás egyformán jó, hangsúlyozom a kereszténység sajátosságát, egyedülálló igazságát. Amikor a múlt maradványaként egyesek továbbra is türelmetlenek mások hitével és világnézetével szemben, ezt hangsúlyozom: senki sem birtokolja a teljes igazságot, még azok sem, akik hisznek Jézus Krisztusban. Mert igaz ugyan, hogy Jézus az Igazság, és minden érték Belőle forrsozik és feléje mutat, hiszen az Atya mindent Átala és Érte teremtett; de a kinyilatkoztatásban feltárt igazságot a *történelmi* ember – még maga a tévedhetetlen vándorló Egyház is csak részben sajátítja el; sohasem tudja teljesen kimeríteni, csak megközelíteni a Misztériumot. Ezért lehet fejlődés az egyházi tanításban, ezért van igazi dogmafejlődés. Viszont *nekem*, aki a kereszténységbe születtem bele, akit katolikusnak neveltek, aki a katolikus teológiát elmélyítette..., világos, hogy a krisztusi hit fölötte áll minden monoteizmusnak, minden más vallásnak. De ez nem jelenti azt, hogy elítélem azokat, akik nem az én hitemet vallják, vagy egyáltalán nem hisznek. Isten mindenkit lelkiismerete és jóhiszeműsége szerint ítél meg.

Miben lettem hát szkeptikus? A zsinat óta annyit hangoztatott párbeszéd *gyakorlatát* illetően. Mert nemcsak zsidók és arabok halálos ellentétéről van szó, nem is pusztán zsidók és keresztények, arabok és keresztények antagonizmusáról vagy ellenségeskedéséről; hanem az egyes keresztény felekezetek: ortodoxok, protestánsok, katolikusok, illetve az egyes keleti rítusok közti ellentétekről is. Már 1980-ban is ez ütött meg a Golgotán, a Szentsír körül. Most még világosabb lett Jeruzsálemben és Betlehemben, de már Názáretben is: hosszú-hosszú időnek kell eltelnie addig, míg magasabb szinten, a teológiai vegyesbizottságokban vagy az egyházi vezetők szintjén elért eredmények eljutnak a bázishoz, amikor a századok óta meggyökeresedett szokások, előítéletek és ellenérzések eltűnnek a mindennapi kapcsolatokból. Világos, hogy nem pusztán teológiai kérdésekről van szó, hanem életbevágó problémákról, társadalmi-gazdasági-politikai-kulturális nehézségekről, sőt – mint a palesztinok esetében – élet-halál kérdéssről. Libanonban, miként Észak-Írországban nehéz lenne szétválasztani a múltbeli vallási megoszláshoz kapcsolódó tényleges társadalmi-politikai problémákat a mai vallási „pártállástól”.

Ez az eszmélődés nemcsak a Jeruzsálem felé vezető úton, de egész szentföldi tartózkodásom idején bennem kavargott. (Pár nappal Rómába való visszatérésem után olvastam az újságban, hogy súlyos összetűzésekre került sor Jeruzsálemben a Siratófalnál, illetve az Omár-mecsetnél zsidók és arabok között. Megértem a zsidókat is: a hajdani dicsőséges templomból csak a fal maradt, helyén mohamedán mecsetek állnak. Másrészt viszont a szegény arabokat is megértem, amikor az új, gazdag zsidó negyedeket látom vagy azokat a zsidó településeket, ahonnan előzőleg kitelepítették az arabokat, „katonai zónának” nyilvánítva a térséget...)

* * *

Mielőtt beértünk volna Jeruzsálembe, jobbra fordultunk, hogy felkeressük *Emmauszt*. Nem azon az úton érkeztünk tehát, amelyiken a feltámadás után Kleofás és társa haladhattak. De megint nem lényeges a topográfia, az sem, valóban ott volt-e a vendégfogadó, ahol a jelenlegi templom áll.

A koncelebráció során felolvastuk Lukács evangéliuma végéről a történetet. Tulajdonképpen ebben minden benne van. A feltámadt Krisztus – Lelke által – jelen van az Írásokban (igeszolgálat) és a Kenyértörésben (Eucharisztia), jelen van az egyházi közösségben. Nem kell senkinek a Szentföldre zarándokolnia, hogy találkozhassék a feltámadt Úrral; ezt *a hitben itt és most*, mindig és mindenütt megteheti. A hit által Jézus társai és kortársai leszünk.

Megérkezve *Jeruzsálembe*, körbejárunk a falak körül, illetve a Jozafát-völgyön át (a Kidron völgyében) felkapaszkodunk a délnyugati dombokra, hogy lássuk a panorámát. A falakkal körülvett óváros – amint a térképen nézem –, csak egytizede a modern Jeruzsálemnek.

„Jeruzsálem – teológiai provokáció”, írta valaki. Ma a három monoteista vallás, judaizmus, kereszténység, mohamedanizmus egyaránt a „magáénak” tartja a Béke Városát, ahol számtalan csata dült, építés és rombolás egymást váltogatta az évezredek során. A keresztények is megosztottak: a Szentsír-bazilikában (miként Betlehemben) osztozkodnak a szent helyeken. Zsidók, keresztények és mohamedánok Ábrahám gyermekeinek vallják magukat. A hagyomány szerint a volt salamoni templom Mória hegyén épült, ahol Ábrahám Izsákot fel akarta áldozni, hittel engedelmeskedve Istennek. A mohamedánok szerint innen ment mennybe Mohamed; a szent szikla fölé emelték az „Omár-mecset” kupoláját.

A kánaáni Jeruzsálemet Dávid zsoldosai hódítják meg, ezért a király magánbirtoka („Dávid városa”). Salamon a várostól északra palotát és templomot emel. Kr.e. 587–86-ban elpusztítja Nabukodonozor, lakóit babiloni fogságba hurcolja. Izajás, Jeremiás és Ezekiel próféta működése szorosan Jeruzsálemhez kapcsolódik. 539-ben Cirusz (= Kürosz) perzsa uralkodó meghódítja Babilóniát: a zsidó nép visszatér Jeruzsálembe. Zorobábel újraépíti a templomot. Kr.e. 175-ben IV. Antiochusz Epiphánész eltörli a Jahve-kultuszt és megszentelteleníti a templomot. Kr.e. 64-ben Pompejus meghódítja Palesztinát. Kr.u. 70-ben Titusz seregei elpusztítják Jeruzsálemet. (Erről szól Josephus Flavius *A zsidó háború* című könyve.) 135-ben római-hellenista stílusban újra felépítik a várost (*Aelia Capitolina*). 637-ben hódítják meg az arabok. A templomtér szent szikláján megépítik a mecsetet. Jeruzsálem az iszlám szent városa és zarándokhelye lesz. 1517-től négy évszázadon át török kézen van. Az óváros falait a XVI. században kapta. A Jézus korabeli Jeruzsálem délen terült el, csak északi része azonos a mai óvárossal. 135-ben a Szentsírt is betemették; Konstantin császár Kr.u. 325-ben megtalálta az igazi, betemetett sírt, illetve a keresztrefeszítés helyét, amely Jézus idejében a falon kívül volt.

Kedves nekem az *Olajfák hegye* és környéke, ahol a látogatást kezdjük. Jézus gyakran jött ide imádkozni az utolsó éjszakáig, amikor vérrel verejtékezve könyörgött az Atyához: „Abba, neked minden lehetséges: Vedd el tőlem ezt a kelyhet, de ne az legyen, amit én akarok, hanem amit te...” (Mk 14,26) Ezek a vastag törzsű olajfák – azt mondják – évszázadosak. Ha nem ezek, de őseik tanúi lehettek Jézus éjjeli imáinak és szenvedése előtti gyötrődésének.

Ragyogó napfényben szemléljük innen a Várost. Az előtérben a mecset aranykupolája. *Dominus flevit* a neve annak a templomnak, amely arra emlékeztet, hogy Jézus sírva fakadt a szenvedés előtti napokban, amikor innen megpillantotta a várost: „Jeruzsálem, bárcsak fölismernéd te is legalább ezen a napon, ami békességedre szolgál!” (Lk 19,42) Előzőleg Betániában jártunk, ahol Jézus szintén sírt, Lázár sírja előtt (Jn 11). „Jézus könnyekre

fakadt”, mire a zsidók megjegyezték: „Nézzétek, mennyire szerette őt.” Némelyek azonban megjegyezték: „ő, aki visszaadta a vak látását, nem tudta volna megakadályozni, hogy ez meg ne haljon?” „Jézus még mindig mélyen megindulva a sírhoz ment. Az egy kővel elzárt barlang volt...” Mi is láttunk ilyet ott a kertben. Jézus feltámasztotta Lázárt, aki azután később meghalt. Az ő saját feltámadása nem egy holttest megelevenedése volt, hanem megdicsőülés, átlépés a végleges életbe, más rendbe, megistenülés. Ilyen lesz a mi feltámadásunk is.

A tanítványok itt az Olajfák hegyén találkozhattak a feltámadt Krisztussal, mielőtt felment volna a mennybe, vagyis végleg eltűnt volna testi szemük előtt. Kis kápolna őrzi emlékét. Ott van a szikla lábnyomaival. A jámbor hagyományt annyira tisztelte Szent Ignác atyánk, amikor elzarándokolt ide, hogy jó messziről visszagyalogolt: egészen pontosan meg akarta figyelni, milyen irányban, égtáj szerint nyomódtak be a kőbe Urunk lábnyomai mennybemenetele előtt. Milyen mély lehetett akkor, 1523 szeptemberében Ignác áhítata! Még kereste Isten rá vonatkozó akarátát. Később elmesélte társának, Favre-nak, hogyan gyúlt ki szívében a szeretet tüze, amint testi szeme előtt mintegy leperegtek Jézus életének és szenvedésének titkai, és hogyan erősödött meg abban a szándékában, hogy egész életére a Szentföldön marad. Isten másképp határozott: Alcalá, Salamanca, illetve Párizs iskolapadjai után majd Rómába kerül első társaival (belőlük születik meg 1540-ben Jézus Társasága), és a pápa rendelkezésére bocsátják magukat. (Isten terve az volt velem is, hogy Louvain és Párizs után Rómába kerüljek és a pápát szolgáljam...)

* * *

Kavarognak bennem az élmények, az 1980-as szentföldi zarándoklat emlékei keverednek a mostaniakkal. Azóta évi lelkigyakorlataimon Jézus misztériumairól elmélkedve könnyebb a „helyzetkép-alakítás”, a képzetek rögzítése. Több versem őrzi az első szentföldi zarándoklat emlékét. Például a következő, amely az 1984 novemberében, Frascatiban, a Villa Cavallettin végzett lelkigyakorlat alatt született, amikor az olajfák között elmélkedtem.

Olajfák kertjében

1

Zöldezüst levelű olajfák
tollászkodnak a késő őszi fényben
boldogok, bárhol megélnék
erejük: gyökerük
Távolabb Tusculum dombján
a pineák ecsetje
ultramarint kever be
futó fehér felhőkbe –
szálló illúzió!
Közel s távol benned fut össze
központ vagy mindenhez mérték
Mi lesz majd ha memóriádban
a múlt hamva kihűl
ki emlékszik rád ha egyszer
majd te is porrá leszel?
Belül s kívül
most az őszi verőfény játszik veled

a most van csak – holnapod nem ismered
 Keresd a múltóban a röppenőben
 öröklétedet!
 Ezt is lehet?
Most fakad léted
 számtalan lehetőséged
 szabadon valóra válthatod
 ha vállalod
 hogy te légy magadnak mérték
 ne vessen ide-oda
 az ingatagság kerge szele
 állj meg magadban mint az olajfa –
 rendíthetetlen gyökere!
 De gyökered honnan ered?

2

Szellőzködő olajfák között
 jársz fel-alá a szálló alkonyatban
 A Lélek-fuvallat igazi hatalom!
 Nem a beomló vasbeton-váz
 nem az erőszak mely leigáz
 nem a vulkán a romboló
 hanem a gyenge szellő
 a teremtő Szó az első
 és a hit létünk lényege!
 Szólt és lettek az első hajnalon
 szólt és talpraállt a béna
 szava látóvá tette a vakot
 „Lázár, jöjj ki!” és a bűzlő halott
 életre kelt legott
 mint majd a csonthalom
 ha megszólal a végső újuláskor
 „Bűneid megbocsátva!” szólt az Irgalom
 mint most nekem e tavaszi őszben
 megtört csontjaim tánkra kelnek
 az Irgalom teremtő szavára!

3

Nézd ott nyugaton a felhővonulat
 mint óriásmadár fél szárnya
 a városra ráterül és elfedi napod
 de holnap ismét szárnyára kap az újuló remény
 kitágul nyilalló kék eged –
 folyton-folyvást szorít és tágít
 ez a lüktetés: az életed
 Fel-alá jársz a fák között
 keringsz magad körül?
 Ne zárkózz a bővös körbe

a központ a Másik
ne magadat nézd hideg tükörben
légy áttetsző a fénysugárnak
a Forrásra fordítsd tekinteted!
Szemed színét és tehetségedet
anyád-apád adta – a véred
mástól ered megújul egyre
az életáram sisteregve
kering – agyadban szikrát vet a szellem
majd sűrűbb lesz a vér szívedben
ha a szorongás újra rádfeszül
de add tovább a fényt az ajándékot
magad csak úgy lehetsz ha mások veled és
te másokkal *együtt* szülitok a létet
így vagytok kibomló teremtés –
Csak úgy vagyok ha adok és kapok
nagy család vagyunk – szegény gazdagok!

4

A szabadság benned egyre nő
a szellem az igazi erő
és a hit a remélt jövő alapja
Kinyújtózol – a remény szárnyait
a Fuvallat szélesre bontja
lépj a vízre – fenntart a hit
a lehúzó örvény felfele hajt
felszálló forgószelel ragad magával
csak azonosulj teremtő Szavával
tüzes szekéren szállsz
„Aki bennem hisz, nem lát halált!”

5

De most a kertben árnyak osonnak
Jézust látom – Atyjával társalog:
„*Abba!* te ismersz engem
Tőled jöttem Tőled a küldetésem
Neked adom vissza egész lényem
Te engem akarsz én Téged
kettőnk Csókja az örvénylő Lélek
Egymásba áramlunk az örök ölelésben
Óráim s Uralmad elközelgett
Ne úgy legyen ahogy a test akarja
hanem amint a Lelked
mikor majd emberlelkem kileheltem
a kenózis végső sóhajában
Benned leszek és Te bennem
s örömünk ujjong az örök Mában!”

6

Leszáll az éjszaka
 „a sötétség órája ez”
 de a szél még tovább lengedez
 a Lélek új tüzeket éleszt
 az űrben hunyorgó galaktikák
 tűzrakása egyre jobban
 felizzik vörös tüzek lobognak
 húsvét készül a színfalak mögött
 a győztes Bárány jelt ad a boldogoknak...

A négy nap során – Jeruzsálemben és környékén, Betlehemben és Hebronban, a sivatagban, Jerikóban, a Qumránnál és a Holt-tenger mellett – állandóan sietünk, hogy a zsúfolt programot megvalósítsuk. Egy idő után már nem túlságosan érdekelnek a régészeti és egyéb magyarázatok. A szent helyeken könnyen felidézem az evangéliumi epizódokat. Próbálok imádkozni és elmélkedni. Kicsit lassítunk a Via Dolorosán, ahol a bazárok között tolong a nép. Az émelyítő szagok felkavarják a gyomrot... Türelem, Jézus erre a keresztet hordozta. Megállunk a megjelölt állomásoknál, imádkozunk. Az utolsó stációk már a Szentsír-bazilikában találhatóak. Ide még vissza kell térnem, hogy nyugodtabban imádkozhassam.

Nincs „időbeli sorrend” a szent helyek megtekintésénél, ez is zavaró pszichológiailag. Egy nap során megéled a vérrel verejtékezést, a keresztutat és a Golgotát, de ugyanakkor a mennybemenetelt, az utolsó vacsorát és a Szentlélek eljövételét is; azután másnap Betlehemben Jézus születését, utána Ain Karimban a vizitációt (Mária látogatása Erzsébetnél), majd este újra a szenvedéstörténetet. Húsvét és karácsony váltakozik. Talán ez a legfontosabb: Jézus életének kezdete és vége.

Betlehem. – Az esős, nyirkos idő legalább segít egy kicsit, hogy ez az októberi *betlehemi* karácsony hasonlítson a miénkhez, a decemberihez, a gyermekkorihoz, még ha nem havazik is. Régen, Magyarországon ritka volt a fekete karácsony. Itt az egyik sziklabarlangban, amely hasonlít ahhoz, ahol Jézus született, ugyanolyan giccses betlehem idézi fel a misztériumot, mint mifelénk a falusi templomokban. Tehát még itt is szükség van a képzelet támogatására! Bent a városban, a konstantini bazilika alatt, egy csillag jelzi az „igazi” helyet: *Itt* született Jézus. (Kr.e. 6–4 között. Időszámításunk kezdetének – Krisztus születése dátumának – megállapításakor ugyanis tévedett Dionysius Exiguus, de ez nem lényeges.)

Betlehem, Dávid városa, ezért kellett ide jönnie az áldott állapotban levő Máriának és Józsefnek a népszámláláskor:

„Augusztusz császár rendeletet bocsátott ki, hogy számlálják össze az egész földkerekséget. Ez az első népszámlálás Quiriniusznak, Szíria helytartójának idejében történt. Elment mindenki a saját városába, hogy feljegyeztesse magát. József Dávid házából és nemzetségéből származott. Elment tehát Galilea Názáret nevű városából Dávid városába, a júdeai Betlehembe, hogy följegyeztesse magát Máriával, feleségével együtt, aki áldott állapotban volt. Miközben ott tartózkodtak, elérkezett Mária szülésének napja. Megszülte elsőszülött fiát, pólyába takarta és jászolba fektette, mert nem kaptak helyet a szálláson.” (Lk 2,1–7)

Észrevétlen, a világtörténelmet pillanatnyilag egyáltalán nem befolyásoló esemény, de majd a világtörténelem vízválasztója lesz. Jézus megjelenése csak nyilvános fellépésekor kezdi érdekelni a főpapokat és helytartókat, mivel forrongásba hozza a népet. De bizonyára Heródes éppúgy, mint Pilátus vagy a Főtanács tagjai amolyan egyensúlyát veszített prófétát vagy lázítót látnak a Názáretiben. Josephus Flavius több lázadásról beszél:

„Elmondom tehát, hogy Antiochos Epiphanészt hogyan űzték ki az országból a Hasmoneusok, miután Jeruzsálemet elfoglalta, és a várost három évig és hat hónapig hatalmában tartotta; hogy hogyan kérték ki a rómaiak és Pompejus döntését az ő utódaik egy trónvitájuk alkalmából; hogy Heródes, Antipatros fia, Sosius segítségével hogyan döntötte meg uralmukat; hogy Heródes halála után Augustus római császár és Quintilius Varus helytartó kormányzása alatt hogyan lázadt fel a nép; hogyan tört ki a lázadás Néro uralkodásának 12. évében; hogy mi történt Cestius helytartósága alatt, és hány erődítményt foglaltak el a zsidók rohammal a háború elején...” (Flavius Josephus: *A zsidó háború*. Budapest, Gondolat, 1964. 18.)

A zsidó történetíró, aki saját élményei alapján számol be Jeruzsálem 70-ben történt elpusztításáról, főleg a politikai vezérek, illetve a háború fontosabb mozzanatai iránt érdeklődik. Tömegek vonulnak fel, harcolnak, hálnak meg a pusztulásban, vérfürdőben stb. Az egyszerű személyek csak „statiszták”. Kit érdekelhetett az, hogy egy szegény názáreti fiatalasszony a nyájak védelmére szolgáló barlangban fiúgyermeket szült! Ez a tény elhanyagolható „nagyágrend” a világtörténelemben – a zsidó vagy pogány történetírók szemében, hiszen Jézus „hatástörténete” később bontakozik ki. Igen, de nem Lukács evangélistának, aki utólag – Jézus kereszthalála és feltámadása, a Szentlélek eljövetele és az egyház kezdeti elterjedése után – megírja a Názáreti Jézus történetét. Nem életrajzot, hanem „evangéliumot” ír; de ennek koordinátái vannak a térben és az időben. És miután lejegyezte a húsvéti eseményeket – a hagyomány ezeket részletezte leginkább! –, miután összegyűjtötte Jézus „szavait”, példabeszédeit, a csodáira vonatkozó elbeszéléseket, „előtörténetét” is válaszolja, mintegy evangéliuma „nyitányaként”.

Számomra nem lényeges: pontosan ott volt-e a barlangistálló, ahol a csillag ma jelzi (valahol ott volt, hiszen a hagyomány, a jámbor hűség erős Keleten). Nem izgat, vajon a Máténál leírt epizód a napkeleti bölcekről és a csillagról „igazi” történet-e, avagy csak példázat, teológiai magyarázat, midrás. Minden bizonnyal közelebb állunk az igazsághoz, ha nem csillagászati számításokkal, például üstökös feltűnésének kimutatásával próbáljuk igazolni a szakasz történetiségét, hanem hittel Jézushoz járulunk, a napkeleti bölcekkel együtt leborulunk előtte és a világ Üdvözítőjeként imádjuk őt.

Most is, mint 1980-ban, háromszor felmentem a *Golgotára*. A Via Dolorosán az járt eszemben, amit valahol A. Malraux-nál olvastam: „Az ember nem megy fel turistaként a Golgotára.”

Szerencsére az utolsó alkalommal, visszaindulásunk reggelén, kora hajnalban még kihalt volt a város: a bazárok, üzletek még zárva, semmi zavaró nem volt. A kereszt tövében, a Fájdalmas Anya oltáránál miséztünk 5 órakor. (Ilyen korán még lehet ott misézni – az ortodoxokkal ezt elintézték a ferencesek; később lehetetlen lenne a zarándokok tömege miatt.) Nem volt homília (az előző napokon mindig más-más pap beszélt csoportunkból az evangélium után). Térdelve elméltünk Jn 19,25kk felolvasása után:

„Jézus kereszttje mellett ott állt anyja, anyjának nővére, Mária, aki Kleofás felesége volt és Mária Magdolna. Mikor Jézus látta, hogy ott áll anyja és szeretett tanítványa, így szólt anyjához: ‘Asszony, nézd, ő a te fiad!’ Azután a tanítványhoz fordult: ‘Nézd, ő a te anyád!’ Attól az órától fogva házába fogadta őt a tanítvány. Jézus tudta, hogy minden beteljesedett már. Ezért, hogy az Írás valóra váljék, így szólt: ‘Szomjazom!’ Volt ott egy ecettel telt edény. Izsópra tűztek egy ecettel itatott szivacsot és szájához emelték. Amint Jézus az ecetet megízlelte, így szólt: ‘Beteljesedett!’ Aztán lehajtotta fejét és kilehelte lelkét.”

* * *

Reggel 6-kor már indultunk a jeruzsálemi hoteltől Jerikó, majd a határ felé, hogy Ammanból visszatérjünk Rómába. A gép nem repült át Izrael felett, hanem északra, Szíria

felé vette útját és csak ott fordult nyugatra. Láttuk a törökországi partokat, Ciprust és Krétát, a görög szigeteket, átrepültünk Korinthosz felett. Pontosan az a vidék, amelyet Szent Pál apostol bejárt, hirdelve a keresztre feszített és feltámadt Krisztust. Mennyit kellett utaznia szárazon és vízen, különböző veszedelmek között; mi pedig 3 óra alatt „áttekinthettük” az egész földközi-tengeri vidéket, ahol a kereszténység bölcsője ringott!

Sokan nem jutnak el a Szentföldre, hogy Jézus nyomdokain járjanak. De nem is ez a lényeges, hanem az, hogy lelkileg kövessük Jézust, hogy *itt és most a hitben* találkozzunk Vele. Mindenütt Galilea és Golgota, mindenütt Cenákulum és Emmausz lehet azoknak, akik a Lélek erejében befogadják az Úr igéjét és feltámadott (szentségi) Testét magukhoz veszik. Mert a Feltámadott Lelkével az Egyházban él.

Őszinte áhítattal megcsókoltam Betlehemben a csillagot, amely Jézus születésének helyét jelzi, a Golgotán pedig az Üdvözítő keresztjének helyét, illetve sírjának kövét. A Szentföldön ugyanazzal a Jézussal találkoztam a hitben, mint akiről kisgyermek koromban édesanyám mesélt: karácsonykor, miután a fenyőfán meggyújtotta a gyertyákat és a csillagszórókat, vagy nagyböjtben, vasárnap délután, amikor kis fekete imakönyvében mutogatta a keresztút stációinak rajzát és megmagyarázta, hogy Jézus értünk, a mi bűneinkért szenvedett és halt kereszthalált. Ott ült anyám a felmosott konyhában egy széken, térdén a nyitott imakönyvvel, én pedig mellette álltam, figyeltem.

Nem sejtette, hogy vagy tíz évvel később a negyedikes gimnazista majd ugyanerről a Jézusról beszél neki... Egy nyári vasárnapon, amikor a majorban az akácfa alatt ruhákat foltozott, felolvastam neki – nagy lelkesedéssel – néhány részletet Endrődy Kaszap Istvánról szóló könyvéből. Azt a részt, amikor Kaszap Pisti a Manrézában a lelkigyakorlat alatt Krisztus Királyról és a Két Zászlóról elmélkedik. „Üdvözítve üdvözülni, az embereket Krisztushoz vezetni... Ez a jezsuita hivatás”: „Jezsuita leszek” jelentettem ki anyámnak, aki később könnyezve hallgatta, hogy el kell majd szakadnunk egymástól. „Aki nem hagyja el atyját, anyját, mindent, nem méltó hozzám...”

Jézus hívott, társául szegődtem. Már az elemi és középiskolai hittanórákon is sokat megtanultam Jézusról; később – mint jezsuita – a teológián, tanulmányaimon túl főleg az ignáci lelkigyakorlatok vezettek be Jézus élő ismeretébe. Budapesten, Sankt Andrásban (a noviciátusban), Louvainben, Wépionban (a harmadik próbációban), majd Párizsban és itt Rómában: tanulmányaim és eszmélődéseim, elmélkedéseim és imáim „alapozták meg” hitemet (a kegyelmi segítségen túl vagy innen). Így lettem Jézus apostola: a hit megismertetése és védelme lett fő feladatom a Rádiónál és írói működésemben. Remélem, egyben hitvallás és tanúságtétel is volt ez a munka. Mindenesetre, azt hirdettem, amit magam is átküszködtem – magam is megéltem.

Tudom: nem elég hinni: a hit csak a szeretet által élő. Most arra gondolok, hogy Péter Fülöp Cezáreájánál megvallotta: „Te vagy Krisztus, az élő Isten Fia.” De ez még nem volt elég: tulajdonképpen még nem sejtette, mit követel tőle Krisztus megvallása és követése. Mert még nem értette a kereszt titkát. Amikor a Getszemáni-kertben karddal hadakozott és levágta Malchus fülét, még nem értette, hogy Isten országa nem hatalom. Következett az árulás éjszakája. Azután jött a végső megrendülés, a keresztfeszítés botránya: a földrengéssel Péter és a tanítványok hite összeomlott. A Genezáreti-tónál, ott a „primátus” templománál gondoltam Péter második vallomására (Jn 21): az árulás és hűtlenség után ez már, a bűnbánat és a bűnbocsánat után, az Irgalom iránti viszonyszeretet vallomása volt. Sajgóbb, de mélyebb, mint az a hitvallás a Jordán forrásvidékén. „Uram, te mindent tudsz, azt is tudod, hogy szeretlek téged!” De amint akkor nem a test és a vér adta Péter ajkára a hitvallást, most sem magától tette ezt: az isteni irgalmas Szeretet újjáteremtette, a feltámadt Krisztus Lelke cselekedte.

Hitvallás helyett vallomás

(Jn 21)

*Hitvallás volt amaz
a Jordán forrásvidékén
ez itt most szeretetvallomás
a tóparton izzik a parázs
rajta a most fogott halak
A Mester homlokát
aranyba fonja a hajnal
nem vallat szelíden kérdez
„Simon, szeretsz te engem?”
így férkőzik Péter szívéhez
„Uram te mindent tudsz
azt is tudod hát
hogy szeretlek téged!”
Az új Nap feljött már
a tó fölött villogva remegnek
a húsvéti fények*

7. A Genézis verseiből

Új kezdet

Nem kell az őскеzdehez visszamenned
 úgyszólván hiábavaló volt e kísérlet
 a Kezdetet most megéled –

Eddig szabályos rendben hunyorogtak
 a szelíd majd hideg csillagok
 irányt mutatott
 a Göncöl-szekér rúdja
 hajdan Göcsejben
 majd tavaly a Szináj tövében
 mikor a színarany égbolt
 a mély kékbe fordult

De nemrég szétrobbant kozmoszod
 megért peteként felhasadt a Hold
 tört tojás sárgájaként
 szertefolyik a fény
 s a Galaktikák közti árkok ölén
 elszivárog a csillagtalan ürbe

Ki rendezi el táguló káoszod?

Te a tenger meg a tűz
 (Második tengerparti elégia)
 1988 Ferragosto

1

A tengerparton egyedül ballagok
 talpam alatt a süppedő homok
 lefűz – nehéz a szívem is
 a fodros habok temetik lábnyomom
 békés a víz most meditál a tenger
 őskori szörnyek emléke mélyen gyomrába rejtve
 hallgat a víz az életbölcső – *a közös víz*
 ugyanaz itt is mint lejjebb Afrikában
 ahol talán az őseink talpra állt
 vagy mint Capriban Ostiában
 meg Albano krátertavában...
 Milyen jó lenne ha itt lennél velem
 s elmondhatnám az életem
 feltárnám múltam és remélt jövőm!

2

Hol voltál mikor még nem ismertelek?
egyszer majd Te is feltárod életed?
A „fordulat éve” jött mikor születted
én már nagydiák Egerszegen
a pesti Rádióban énekeltünk –
egy leánykar lelkesen
zengte előttünk a Sztálin-kantátát
mi pedig (véletlen ironia?)
egy németalföldi mester dallamát:
„Keletről, Keletről fény árad s kél a nap...”
A téli háztetőkön elnyúltak
a félelem árnyai
a rémuralom farkasa felugatott
hiába vártuk a virradatot
csillagtalan éjbe néztünk kilátástalan

3

Látod milyen kamasszá tettél!
Most fellobog a diákszerelem:
(ez már a zalai táj nem a tenger)
zsong a vadvirágos júliusi rét
rejtelseit sugdossa a nagyhegyi erdő
mintha most néznék leendő pályám elé
most még minden lehet:
most írom első versemet
jön egy leány leendő arám
az út végén átlibbensz piros kabátban
égő pipacs a tűzzuhító nyárban
reszketek az izzó sugárban

4

Gyűjtögetem régvolt emlékeim mézét
s mind Eléd viszem
az ákác- a hárs- a jázminillat sem
oly édes mint hiszem
hisz *akkor még* nem voltál *nekem*
Most szemedtől frissen felragyognak
megfakult csillagok
kiváncsi angyalok
elhúzzák az ég függönyét
a Göncöl most esküvői hintó
száguldunk a tejúti árkok mentén
egyedül maradunk az ūrben – ketten
betemet bennünket a hársillatú göcseji éjszaka

5

Most ez itt megint a tenger
 de a *tűzre* emlékezem
 nem mentünk fel a Vezúvra
 Te voltál a kitörő vulkán
 sistergő piros láva
 ömlött az éjszakába
 a *Fárosz* fénye elsápadt melletted...
 Vajon ez a tűz elhamvad egyszer
 a távolsággal csökken a hő?
 mindent szétmállaszt a porló idő?
 Vágy és félelem csatázik bennem
 s az égő seb mélyen sajog
 hiába zsongnak itt a hús habok...
 Nem tudtam csak hallottam és olvastam
 hogy a szenvedély s a szenvedés egy tőről fakad
 hogy a szerelem gyönyört ad
 de gyötrő kín is lehet –
 most kezdem mindezt megélni Veled!

6

A tenger zúg néha sirály sikong
 száraz facsonkot vetett a hullám a partra
 emberi csontváz? enyém? tiéd?
 ilyenek leszünk majd egyszer
 ha csontunkról a hús lemállik
 hogyan bírjuk ki *külön* a halálig?
 (Hiányod szüli ezt a költeményt
 az lenne a Pokol ha nem lennél!)
 De jó hogy vagy! légy csak teljesebben!
 Nem! Nem! nem halunk meg egészen
 nemcsak emléked emlékem
 hanem a lényegünk
 megmarad örökre
 Pál mondta hogy nem múlik el soha
 ha egyszer igazán szerettünk!

7

A fürdőzők hazatértek egymagam maradtam
 a tengerre nagy madárként rászáll az alkonyat
 halálmadár – vagy tűzmadár?
 (az ég peremén a víz és a tűz összeér)
 ha egyszer majd eljön a vég
 szeretném *Veled* fűjni az alkony tüzét
 hogy meghátráljon a közelgő sötét
 az éj szeme felizzana
 s ebben a reményparázsban

önmagát emészténé a halál lánya

Múzeumban

Látod lassacskán visszatér minden emlék
eleven élet most feslő jelenlét
minden pillanat mit Veled töltöttem
Veled szebb volt minden
szemed tükrében kékebb a kék
s aranyabb arany Fra Angelico táblája
lángolóbbak a szentek glóriái
s a Szixtusz-kápolnában Michelangelo
Utolsó Ítélete sem riasztó –
mikor a szibillákat figyelted felvetett fejjel
féltőn követtelek nehogy eltűnj a tömegben
mikor a régi világtérképeket vizsgáltad
én Téged néztelek és mint huncut diák
szavaidra nem figyeltem – a képzelet szárnyán
messze délszaki szigeten jártam
(Veled kettesben)
az ártatlanság aranykori kertjében
hol örök a nyár...
A végső teremben
a „húsevő” szarkofágok között
hol ránk meredt sok vak szoborszem
fellángolt a szerelem szemünkben
s ebben a mini-nekropoliszban
csintalan csókkal köszöntöttük
a diadalmas Életet

Párbeszéd

Animus

Sok kedves nőből akartam összerakni
azt akit eszménnyé színez ki a képzelet
s most úgy érzem megelégszem Veled
Ki vagy hát? Ki vagy Te nekem?
Nem is tudom megmondani
hiszen múltadat nem ismerem
Ki vagyok én? Kik vagyunk mindketten?
Két villámlás közt mélyülő sötét
vulkánömlés után merevedő két
szobor amilyet Pompejiben láttunk?
Mi a földi lét?
Labirintus, alagút, tömlöc
avagy tégely, anyaméh, bölcső?

Anima

Miért mindig a kezdet és a vég?
 miért nem élsz a *mostban*, a *mában*?
 Most itt vagy velem
 egymáshoz tartozunk
 úgy lehetünk mélyebben egyek
 ha a nagyobb Szeretet izzít át
 s közösen fogjuk fel sugarát
 A szerelem nem csaló öröklét
 hunyd be a szemed s *szíveddel lásd*:
 fényesebbek a csillagok
 a belső éjszakában
 ha a Szeretet tüze szívedben ég

Animus

Ilyesmit élt át s írt meg a toledói börtönben
 János a „Sötét éjszaka” szentje
 s Teréznek magyarázta
 az Énekek énekét...

Anima

Hallgass rám most én leszek Beatricéd:
 vaksi ez a múlandó földi lét
 de ha szívedben kihajt és arcodon alakot ölt
 a tiszta szerelem
 máris az öröklét
 ablakán tekinthetünk be – *ketten*
 Ne hidd hogy árnyképed vagyok
 alkalom hogy boldog lehess
 én is lenni akarok!
 Együtt egyek *vagyunk* – egy és más
 a személyes lét nem egybeolvadás
 csak Istenben
 lehetünk egyek és mások
 mind a ketten

Animus

De ha a páros út elvész a végtelenben
 ha a távolság s a tilalom köztünk egyre nő
 ha a hűséget is szétmállasztja a maró idő?
 Hogyan lehet az hogy egymáshoz tartozunk?
 Ki vagy Te nekem?
 Légy hát húgom kislányom
 életfakasztó arám
 légy meder bölcső dajkáló anyám
 maga a Gyengédség!

Légy levegőm szárnyaló szabadságom
 a szerelemben együtt szálljunk
önmagunkon túlra!
 Ami még hiányzik a mindenből
 Tőled kapom mégsem vagy Mindenem
 egyetlen dajkám ringat el
 a bennem sajgó fölém hajló Végtelen!

Énekek éneke

Hiába hajtánám fejem
 két kebled közé
 mint Sulammit vőlegénye
 nem menthetsz meg a haláltól
 hiába ismétljük vég nélkül: „Szeretlek!”
 egymásnak öröklétet szánva
 mindkettőnket elragad a vég!
 Egyedül Isten elég!
 Csak a legfőbb Te – a Szeretet
 tud bennünket Szívében elrejteni!
 Értsük meg édes Életem
 egyedül ő az Élet és a Feltámadás
 ő lesz a Beteljesedés, miként ő volt a Forrás

Egymáshoz tartozunk

Fárának

Ha megtörténne hogy
 mint suhanó madárszárny után
 a láthatatlan remegő levegő visszaáll
 s a madár reptét semmi sem jelzi már
egyszervolt reptedből nem maradna semmi emlék
 pedig nyílallásod megjelölt
 s a mélyen nyílt seb még
 tovább sajog poklokat idézve
 ez a teljes megsemmisülés lenne
 mert amíg egy bolygón élünk
 amíg lüktetve ver a szívünk
 egymáshoz tartozunk
 Bennem lobogsz még édes Életem
 ezt nem változtatja meg az Isten sem
 semmi nem vész el a mindenségben
 őskori egymásra rétegzett kőzetek
 őrzik a hajdani buja növényzetek
 emlékét (a tudósok datálják koruk)
 ha esetleg belémkömvülve maradsz meg
 mint sajtolt vértelen virág
 s a ráncszakadt égbolt alatt
 várjuk a végítéletet
 akkor is remélek még

egymáshoz tartozunk
s ha majd új föld lesz és új ég
kinyílunk újra két ikervirág
s isszuk az Irgalom napsugarát!

1989

Kimondhatatlanul
(Utószó a Genezishez)

1

Ó selyemforrás: Gyengédség
csendmohában örömcsobogás
kinyíló mosoly
rédnevetek –
így vagyunk egyek
Anyám!

2

Ó sóhaj mely szíromba szökken
és a csókban kivirágzik
ó jaj lángba lobbanó szerelem
kém és kín egyszerre
kimondhatatlan! –
kínból kibomló Gyengédséget
kaptam Tőled
második Szülőanyám!

3

Ó ősi és mindig új Szépség!
mely itt bennem fakad
most ismét megtaláltalak
a kibomló Gyengédségben
meg a csobogó Irgalomban!
Hagyom hogy szeress:
vedd vissza szabadságom
Te légy az én igen nagy jutalmam
és Ő a ráadás – a százszoros!

8. Az „örök női” (Variációk egy témára)

Lelkigyakorlatom után egészen Karácsonyig tulajdonképpen a nő-szerelm-halál-Isten témára reflektáltam. Most már irodalmi és filozófiai-teológiai reflexiókra is kiszélesíttem a személyes eszmélődést. Így „olvasónaplómból” egy kis tanulmány kerekedett ki. A most következő megfontolások, jegyzetek tehát tulajdonképpen a „majdnem napló” kiegészítései. Néhány korábbi jegyzetet is ide vettem át, mivel a témakörbe vág (például Szentkuthy).

* * *

Szentkuthy Miklós és az érosz

Az *Új Írás* folytatásokban közli Kabdebó Lóránt interjúját Szentkuthyval, aki már elhunyt (júliusban), mire a sorozat könyv alakban (*Frivolitások és hitvallások*) kezembe került. Roppant érdekes egyéniség, és igen nagy író. Jó pár évvel ezelőtt *Ulysses*-fordítását csodáltam. Annak idején (még Louvainben) Joyce e remekművét Valéry–Larbaud francia fordításában olvastam. Most újra elővettem *Az egyetlen metafora felé* (1935) című korai könyvét, amelynek kulcsát megadja az önéletrajzi interjúban (*Új Írás*, 88/2).

„A címlap! A második kiadás címlapja orchideát ábrázol. Orchideát azért, mert mint mondtam, a szerelem minden csínját-bínját, kínját igyekszem ábrázolni. Márpedig ezer mitológiában az orchidea a szerelem jelképe. Az orchidea nekem egyúttal a természetnek, sőt a történelemnek is egyik eklatánsan kifejező alakja. A természetnek? – ez magától értetődik. De hogy a történelemé is?... Nos, ez azért, mert az orchidea rokon a bogárevő, húsevő növényekkel és ez engem fájdalmasan arra int, hogy még a növények, a legszebb virágok világában is olyan disznóságok, gyilkosságok, rablások, kínzások folynak, mint az emberiség történetében. De ezen túl: izgat (más írót is izgatott!) a Természetnek a maga *különálló* története. [...] Egyszóval: izgat a Természetnek ez a rettenetes *más* és öncélú folyamata, amelyik purcant az emberi históriára. Erről különben a *Véres Szamárban*, Orpheusom VI. kötetében van egy passzus, ahol én is nekiduráltam magamat, hogy Teilhard de Chardin után kifejezzem a totális *indifferenciát* a természet részéről az ember boldogsága vagy boldogtalansága iránt. [...] Ehhez kapcsolódik az, hogy abban az időben a *vallás* kérdései, az én drága katolikus egyházzammal kapcsolatos érzéseim és neveltetésem gondolatai, mind erősen foglalkoztattak. Ennek kis emléke *Metaforámban* egy Miatyánk-kommentár, amiben említtem Szent Ágostont is...”

1935-ben, a *Metaforában* (1985-ös kiadásában 100. oldal) így vall: „Két dolog izgat: legszubjektívebb életem legszubjektívebb epikai részletei, efemer apróságai, a maguk adatszerű, stilizálatlan egyéniségükben – és a világ nagy tényei, allegorikus, Standbild-szerű nagyságukban: halál, nyár, tenger, szerelem, istenek, virág.”

Csupa poézis *Holbein: Fiatal lány arcképe* (42. darab).

Ugyanakkor Heidegger és Kierkegaard, zene, erotika, metafizikával keveredve – de szándékosan. Metafizikai impresszionizmus. *Érosz és Thanatosz*: tulajdonképpen nincs is más „probléma”, illetve misztérium. A *Fejezet a szerelemről: cathalogus amoris*, a testi és lelki szerelemről. – Szentkuthy önarcképéhez a *Metafora* 22. töredékéből:

„Itt állok most a cselédhisztéria és Heidegger filozófiája, a mozi és az igazság között, egyetlen aktív hivatással: a mitikus teljességű unalommal.”

„Csupa vad intellektuális hajlam – ugyanakkor örök menekülés a könyvtől, intellektuális társaságtól a paraszt, a szelíd bamba felé. A jó az egészben csak az, hogyha ez neurózis, semmi esetre sem úgy neurózis, ahogy például a Kierkegaard-é volt, vagy ahogy azt egy hat. eng. lélekanalitikus verklis elnyikorogná, ha kezei közé akadnék.”

„Unalmaim alján vallási ösztön van talán? Egyetlen kérdésem mindig, tudatosan vagy freudi diszkrécióval a ‘how to be saved?’ Lehet: könyvek untatnak, mert nem visznek a mennyországba.”

„Nők: mozgó architektúrák. Építészet: metamatizált szexualitás. Mi a lényegem (mely egyúttal unalmam kielégítő magyarázata is lehet)? Lényegem: abszolút és szakadatlan *intenzitás*-igény (Isten, politika, nő, örök fecsegés: mindegy, hogy mi) és örök *forma*-igény, tiszta vagy álarcos plaszticitás, biológiai vagy geometriai rajz. Ez is csak azt mutatja, hogy nagy vitalitás mögött nagy neurózis, nagy neurózis mögött nagy ős-élan van.”

„A lehetetlenség plasztikája a szerelem: a nő az a titokzatos középpont (éppilyen pont Istennek az emberiség, anyának a gyermek), ahol a semmi és a minden reszkető egyensúlyban lebegnek, mint ideges mérleg két serpenyője, avval a vibráló szeméremmel, mellyel virágra szálló lepkék vízszintesre tárt szárnyai szoktak dideregni.” (*Fejezet a szerelemről*, 344.)

* * *

Bosch Édenkertje

Újra elővettem *Michel de Certeau* SJ könyvét: *La fable mystique* (Gallimard, 1982), amely a XVI–XVII. századi misztikával foglalkozik. Michelt személyesen ismertem Párizsban. Nagyon tehetséges volt, sokat köszön a strukturalistáknak. 1966-tól 1986-ig, haláláig, a *Recherches de Science Religieuse* (a francia jezsuiták tudományos folyóirata) szerkesztőbizottságához tartozott. Ezért a folyóirat két számot is szentel emlékének. (1988/2–3.)

A *Bevezető* vallomásszámba megy. M. de Certeau azt mondja: annak „száműzöttje”, amiről itt ír; vagyis a misztikáról és Isten jelenlétéről szóló írások „hózzá nem értőtől” származnak, mivel ő maga mindezt nem tapasztalja meg, bár sohase nyugszik bele ebbe a hiányba! – Roppant szellemtörténeti tájékozottság (nemcsak a filozófia, teológia, misztika, hanem a pszichoanalízis, a művészetek, irodalom terén is!) jellemzi, ugyanakkor modern (néha túlságosan keresett?) stílus, hermetizmus is. Mivel *a misztika a szerelem nyelvezetét használja*, érthető, hogy a misztikusok tapasztalatáról írva gyakran *Freud* meglátásait, illetve a modern pszichoanalízis eredményeit is felhasználja. *Tizenhét éven át kapcsolatban volt a párizsi freudi iskolával (Lacan)*, de azért nem érzi magát teljesen szakavatottnak ezen a területen (ti. amikor a freudi módszert alkalmazza a misztikus szövegek „olvasásánál”). A „szó”, amely oly szorosan kapcsolódik a vallásos hagyományhoz (a *Biblia*: Isten Szava), a XVI. századtól kezdve átalakult *fabulává* („*fable*”): ez olyan „mese”, amely szimbolikusan jelez valamit, nem pusztán fikció, hanem „példázat”. Egyébként minden fikció valamit el akar rejteni, kendőzni, illetve valamilyen rejtett értelme, jelentése van. A „*fable mystique*”, amelyet *misztikus példázattal* fordítanak magyarrá, a XVI–XVII. század tág értelemben vett misztikus tapasztalatát akarja feltárni a történelem, a szemiotika és a pszichoanalízis módszereinek alkalmazásával. A könyv elején, Hieronymus Bosch *Édenkertjének* zseniális elemzését olvashatjuk. H. Van Aken (Bosch), aki 1516-ban halt meg, az egyik legkülönösebb festő. A Pradóban őrzött (220 x 195cm nagyságú) festményt számtalan „kulcs” segítségével próbálták értelmezni. Magyarul is megjelent Wilhelm Fraenger (méreteiben is) hatalmas könyve *Boschról* (Corvina, 1982), aki új életrajzi adatok segítségével igyekszik megfejteni Bosch szimbolikáját. Szerinte Bosch a XIII. századtól elterjedt *Szabad Szellem fivérei és nővérei* nevű eretnek mozgalommal volt kapcsolatban, amelyhez *adamita erotika* is kapcsolódott. Az adamitáknak rossz hírük volt már a IV. századi egyházatyáknál. „A Szabad Szellem közösségei, e páholyszerű misztériumszövetségek tagjai kifelé jámboran álcázták magukat, befelé azonban fölesküdték a legmagasztosabb szellemi ‘tökély’ megismerésére.

Hívei egyaránt lehettek a társadalom bármely rétegéből származó férfiak és nők; különösen sok hitbuzgó, félig egyházi személy, harmadrendi ferences, begárd és begina tartozott közéjük...” (Fraenger: i. m. 16.) Az *Édenkert* értelmezése (29kk.) az adomiták, illetve a „Szabad Szellem fivérei és nővérei” eszméi és gyakorlata alapján plauzibilisnek tűnik, mégsem fogadja el minden szakember.

Michel de Certeau említi a hipotézisek burjánzását. Szerinte az ideológiai vonatkozás másodlagos Bosch *Édenkertje* „magyarázatánál”. A művészet és a vallás történetében egyedülálló alkotásnak M. de Certeau eredeti értelmezést ad, minthogy maga a műalkotás autonóm valóság: *a néző rádöbben arra, hogy őt nézik*; a kép struktúrája olyan, hogy észreveszem: engem néz, különösen is bizonyos pontokról. A különböző gyönyörök és szenvedések számtalan formája (mert az *Édenkert* mellett a kínok Pokla is jelen van!) olyan „szemüreg” képez, ahonnan egy másik tekintete néz engem. Bosch – mondhatnánk: az első modern – miként a szürrealisták, szétszedi az ősi világot, összekeveri annak elemeit és így megzavarja annak jelentését: torz, hibrid alakjaival, az arányok megváltoztatásával, a „rend” most már nem „beszédes”, mint hajdan. Ez a szürrealizmus, amelyet a festő teremt, az elképzelt, imaginárius elemekkel látványosságot nyújt, de nem szól hozzánk értelmes szavakkal és mondatokkal. Legalábbis a képnek nincs közvetlenül érthető jelentése, vagy csak *látszat*-jelentése van. Bosch fantasztikus konstrukciója nem annyira a valóság vagy az ismert jelentésével kapcsolatban tesz fel kérdést, hanem *megkérdőjelezi a jelentést*, érzékelteti a kimondhatatlan rejtélyt. A festő szétbontja és újra összerakja a formákat, lerombolja a valóságot és ő maga újat teremt fantasztikus képzelő- és alkotóerejével. Ebben a teremtésben a művész és a mesterember egy személyt alkot.

M. de Certeau, Paul Klee-re hivatkozva, írja: „A műalkotásban nincsenek ‘ösvények’ a néző szemének, aki vaktában kikémléli azt, mint ahogy az állat átgázol a legelőn. Bosch *édenkertjében* is könnyen elveszünk. Mégis vannak támpontok, amelyek megóvnak az eltévelyedéstől. Oldottan, mint az álomban, a biztos jelentések távolról jönnek. Megjelenésük itt-ott a festményen ösvényeket jelez a szamócák, a cseresznyék, a szemek között, amelyek körök és nemi szervek, orális vagy anális obszessziók. Ezek az értelmetlen „utak” – végeláthatatlan feledés-hálózatként – olyan *Másutt-Levő-Édenkert*et alkotnak, amely nem valami ezotérikus tan elképzélése, nem is egy hajdani mítosz paradicsoma vagy korabeli karnevál gyökereinek édene.” M. de Certeau Baudelaire-t idézi:

Ó, Éden, illatos tájad mily messze int!

...

S hát gyermek-kéjeink szelíd, zöld fényő kertje

...

óh, hol van? Kína sincs s az Indiák se messzebb!

(*Moesta et Errabunda*, Tóth Árpád fordítása)

Mert a táj indiai, kínai vagy törökös díszletei valami más egzotizmus metaforái a képen. Ennek elemeit – szavait – lehet tanulmányozni, mint egy szótárt, de nincsenek mondatai, mint a költeménynek. Kétségtelen, hogy az antik ikonográfia és irodalom szolgáltatja Bosch *Édenkertjének* egyes elemeit, kezdve a *Bibliától*, a *Hortus Deliciarum* és a *paradisus voluptatis* (gyönyörök kertje) különböző keleti változataiig, de a kertben bolyongó kíváncsi vagy tudós hamar rájön, hogy az itt látható konstrukciók sajátos szimbolizmust hordoznak. A *más* és *másutt* állandóan jelen van, a kép kiutal önmagából, illetve *engem néz és kérdez*. Cukott ajkú Szfing, Szibilla, Rejtély: mintha ezt mondaná: „Te, te mit mondasz magadról, amikor azt hiszed, hogy kimondod, ki vagyok én?” (Vö. *La fable mystique*. 71–99.)

Az *Édenkert* olyan hely, ahol az ember „elbolondul”. („Elbolondult” – mondták Zalában arra, aki eltévedt az erdőben.)

* * *

Két szerelem harca Claudelnél

Két jelentős Claudel-életrajz jelent meg: Gérald Antoine *Paul Claudel ou l'Enfer du génie* (Laffont, 1988) és Marie-Josèphe Guers *Paul Claudel* (Biographie, Actes Sud, 1987). Ez utóbbi főleg életrajz, női érzékenységgel megírva. Az előző, Antoine monográfiája pedig az egész életművet feldolgozza; a műveket elhelyezi az alaposan felkutatott életrajzi adatok keretében. Igen fontos a IV. fejezet („*La forte flamme*” *méridienne* = A déli „égő láng”, 1901–1905), amely – mintegy válaszul H. Guilleminnek – feltárja Claudel nagy szerelmének történetét; H. Guillemin ugyanis a „*megtért*” Claudelről szóló könyvében nem tette közzé ezt a történetet. Rosalie Vetch = *Rose* (öt testesíti meg a *Déli osztozás* hősnője, Ysé) iránti négy évig tartó szerelmi szenvedélye már „*megtérese*” utánra esik. Az *Ernest-Simons* hajón ismerkedik meg a férjes (négygyermekes) asszonnyal. Kínában a tiltott szerelem feldúlja Claudelt. Lelkiismeretfurdalások gyötrik, annál is inkább, mert ebben az időben arra is gondol, hogy pap (bencés) lesz. Két szerelem harca. Isten és a nő között vívódik. Majd *Rose*, Claudel gyermekével szíve alatt, elhagyja férjét, részben családját és szerelmét, és egy harmadik férfival (egy bizonyos Lintreerrel) Belgiumban eltűnik. (1905. január 22-én született *Rose Vetch* és Claudel törvénytelen kislánya, *Louise*.) Claudel hiába keresi leánya anyját Belgiumban és Hollandiában. 1905 nyarán meglátogatja F. Jammes és G. Frizeau barátait, elzarándokol Lourdes-ba, ahol ismét a szentségekhez járul. Az év végén eljegyzi, majd 1906. március 16-án feleségül veszi Lyonban *Reine Sainte-Marie Perrin*-t, akivel hamarosan Kínába indul. 1907 januárjában megszületik első kislányuk. (Ennek örömét fejezi ki a *Magnificat*-ban.)

1906 őszén jelenik meg először, kis példányszámban a *Partage de Midi* (*Déli osztozás*), amely *Rose*-zal való szerelmének állít emléket. Antoine megmutatja, hogy a házassággal teljesen nem zárult le a „bűnös” szerelem története. Az emlékek időnként „megrohamozzák”. A költői szublimálás marad megoldásnak. Claudel költői hangja mindig elcsukló, fojtott szenvedélytől izzó lesz, amikor a „*Rózsa* neve” vissza-visszatér. (Lásd erről: *Szavak forrása csend* című műfordítás-gyűjteményemet, meg mostani fordításaimat.)

A *Második Ódában* így vallott:

„Végül én is megtaláltam – a halált, ami nekem kellett!
 Megismertem ezt az asszonyt. Megismertem az asszony szerelmét.
 A tiltottat magamévá tettem.
 Megismertem ezt a szomjúság-forrást!
 A lelket akartam, megismerni őt, a vizet, mely nem ismer halált!
 Az emberi csillagot tartottam karjaim között...”

...

Rózsa, nem látom többé arcodat ebben az életben!”

A *rózsa* énekében *Beata* így szól (*Kantáta három hangra*):

„...*Ó megmondom, nem a rózsza, hanem egy pillanatra
Beszippantott illata örök!
Nem is a rózsza illata! a teljes teremtése, amit Isten nyarában alkotott...
...Ó a fontos nem élni, hanem meghalni és felemésztni!
És ismerni egy másik szívben azt a helyet, ahonnan nincsen visszatérés,
Mely oly törékeny egy röpke érintésre, mint a rózsza, mely elillan ujjaink között!
És a rózsza épp-hogy-csak virít egy este,
S máris minden szárról elrepült a rabszárnyú furcsa lepke!...*”

Még a *Selyemcipő*ben is visszatér *A rózsza éneke* motívuma:

„...Ritka akarok lenni neki és mindennapos, akár a víz, akár a nap, akár a víz a szomjas száznak, amely sohasem ugyanaz, mihelyt a nyelvünk ráfigyel. – Egyszerre akarom betölteni és elhagyni egy pillanat alatt, azt akarom, hogy semmiképp se tudjon akkor megtalálni, hogy szeme és keze ne érjen el, hanem csak lelkének centruma, a hallásnak az az érzéke, amely bensőnkben kitárul.

Ritka és mindennapos, mint a rózsza, amelynek illatát mindennap magunkba szívjuk, ameddig tart a nyár és mégis csak egyetlen egyszer.

Ó, milyen öröm lesz nekem, ha betöltöm majd azt a szívet, amely vár reám...”

Antoine és Guers egyaránt megmutatják, hogy Claudel „krízise” ugyan jórészt megoldódott a házassággal, de a költő igazában sohasem felejtette el Rose-t. Legalábbis műveiben is, életében is még vagy két évtizedig jelen van, egészen a *Selyemcipő*ig. Az érzékeny nő, Guers (*Paul Claudel. pp. 101.*) így következtet: „Az antagonizmus feloldódásával látszólag minden arra vall, hogy Claudel engedett a mindenáron létrejövő harmónia kísértésének, ami természetének megfelel. Hogyan beszélhetünk így a konfliktus megoldásáról. Az isteni Szeretet és az emberi szerelem kibékítésében (utalás a *Selyemcipő* című dráma korszakára, az 1919–1924-es évekre) nem kell-e inkább a konfliktus redukciójáról, lefokozásáról beszélnünk? Miután 1918 júniusában újra megtalálta Rose Vetchet, Claudel hiába állítja, hogy szerelme olyan nagy volt, hogy ‘elfelejtette a test útjait’, [...] és hogy a szerelem egyedül a testi birtoklás nélkül marad örökkévaló – továbbra is szerelmes Rose Vetchbe. Élete az elmúlt húsz év során kísérlet volt arra, hogy e szerelem nélkül éljen – a házasság, az apaság, az ima, az érvelés révén igyekezett helyreállítani lelkiismereti egyensúlyát [...], hogy újra megtalálja széthullott lelki egységét. Ezekben az ingadozásokban nem kell a bizonytalanságok jelét látnunk, hiszen annak a lénynek a gazdagságát tanúsítják, aki olyan intenzíven élt, hogy állandóan tovább akarta mélyíteni önismeretét. – Azok a megtérési válságok, amelyeken Claudel 1906-ig átment, megtanították arra, hogy – bármilyen legyen is – ‘pihenőnk a paradicsomban rövid’. De az ember csak a megrendülés révén alakíthatja önmagát. A krízisek hozták el számára azokat az elemeket, amelyekre szüksége volt önmaga kikémléséhez, amelyet kamaszkora óta folytatott. Mivel minden alkalommal teljesen megkérdőjelezte önmagát, hogy új lendülettel induljon el, azért volt az az érzése, hogy újjászületik. Így a ‘déli’ évek krízise után az volt a benyomása, hogy új szüzességet szerzett, hogy élete most kezdődött...”

* * *

Gérald Antoine nagy könyvének igen jó a sajtója; valóban kimeríthetetlen kincsesbánya Claudel életművének jobb megértéséhez (A Vatikáni Rádióban is bemutattam már: *Paul Claudel ou l'Enfer du génie. 1988.*) Antoine megmutatja, hogy a két nő, Rosalie Vetch és Camille nővére mennyi gyötrelmet okozott a költőnek. A tiltott és elárult szerelem, illetve Rose eltűnése, valamint Camille viszonya Auguste Rodinnel, majd örülete, vég nélküli kint jelentettek Claudelnek. (Mindehhez járult még az is, hogy idős apja vallástalan volt.) Claudel,

aki szinte betegesen szerette nagyon tehetséges Camille nővérét, nehezen tudott beletörődni sorsába. Egyik levelében ezt írta: „Egészen olyan vérmérséklető vagyok, mint nővérem, jóllehet egy kicsit puhább és álmodozóbb, és Isten kegyelme nélkül történetem kétségkívül olyan lett volna, mint az övé, vagy még rosszabb.” – Claudel itt tehát konfrontálja Camille–Rodin és Paul–Rosalie Vetch két „történetét”, a két tragikus szerelmet. Szakértők szerint Camille paranoiában, illetve üldöztetési mániában szenvedett. Elmebajosok menhelyére került 1913-ban, és ott maradt haláláig, 1943-ig.

Most készült el Bruno Nuytten nagy filmje: *Camille Claudel*, amelyben Isabelle Adjani alakítja páratlan módon Camille szerepét. Rodint pedig Gérard Depardieu játssza. Camille és Rodin szenvedélyes szerelmi történetét idézi fel, amely 1885-ben Párizsban kezdődik. Camille már próbálgatja a szobrászatot, Rodin meglátogatja, majd tanítványává fogadja a tehetséges fiatal lányt, aki egy idő után szerelmes lesz. Viszonyuk botrányt kelt a közvéleményben. Ez nem tetszik Camille-nak. Elviseli egy ideig Rodin élettársa, Rose dühkitöréseit és féltékenységi rohamait is, hogy folytassa szobrászművészetét. Még az abortuszra is vállalkozik. Teremtő lázában szinte mestere színvonalára akar emelkedni. Camille egy napon választás elé állítja Rodint: vagy őt választja, vagy Rose-t. Közben Paul Claudel – Rimbaud olvasása hatására – megtér; Schwob és Debussy társaságát látogatja. Paul elutazik Amerikába. Camille heves szemrehányásokat tesz Rodinnek, gyávasággal vádolja, majd megbetegszik, az önrombolás és az örület felé hanyatlik...

Jellemző, hogy a *Le Monde* 1988. december 8-i száma három teljes oldalon foglalkozik a filmmel, négy-öt cikkben. A film hosszú ideig készült és 96 millió frankba került. Jórészt Isabelle Adjani makacs kitartásának köszönhető, hogy tető alá hozták: a színész nő rátette az életét, hogy ezt a szerepet megszerezze a Claudel-családtól és páratlan művészettel alakítsa. Többet kell mondanunk a kritikusoknál: nemcsak alakítja Camille Claudelt, hanem *megtestesíti*. Kíváncsian várjuk Párizsból ide Rómába „Camille Claudel”-t, amely 1988 nagy filmszínházi eseménye.

Ismét elővettem René Habachi szép könyvét: *Le moment de l'homme* (Desclée, 1984). Perszonalista filozófus (Ricoeur és Lacroix szellemi családjához tartozik); mediterrán ember (libanoni származású, úgy hiszem). Emlékeztem, hogy a *szerelemről* írva (78kk) mély megjegyzéseket tesz Claudelről is, jóllehet inkább csak illusztrációként idézi a *Déli osztozást* és a *Selyemcipőt*.

„Amikor két lény szereti egymást, az egész világmindenség érdeklődik e szerelem iránt. E szerelem a világ egyik esélye, amely révén az emberi természet megkísérelhetné a fellendülés kalandját. A szerelem kozmikus.” Habachi ismeri Teilhard-t éppúgy, mint Freudot, hivatkozik is rájuk kifejezetten vagy burkoltan, amikor a szexualitásról és az életről beszél. De Freud túlzásait helyreigazítja: „Lehetetlen tagadni a szexualitást vagy lefokozni valami mellékes tevékenységre, amelyet valamiféle társadalmi vagy külső vallási törvény szabályozna. A szexualitás elválaszthatatlan az élet problémájától. Nem úgy, ahogy Freud gondolja, tehát hogy minden tevékenységünk tudatosan vagy tudattalanul feléje hajlik, hanem úgy, hogy a szexualitás csaknem minden tevékenységünk koefficiense, velejárója. A genitalitás csak egy lokalizált funkció (genitalitás = a nemzés biokémiája), viszont a szexualitás létmód, egyedülálló és szükséges mód ahhoz, hogy az emberi nemhez tartozunk. A szexualitás egy bizonyos módja annak, hogy a „szituációban legyünk” a világegyetemben. Elég megjegyeznünk, hogy egy lény szexuális fejlődése kiterjed egész életére...”

„...A szexualitás nem valami kényszerűség, amit el kell viselnünk, nem is megkegyelmező engedmény az életnek, nem is a vízbe fulladás visszautasítása: teljesen és mindvégig meg kell azt élni, mert ez az egyik út, amely révén az ember túlhaladja az embert, miután felzárkózott hozzá.”

Kétségkívül Habachinál a „*l'homme passe l'homme*” kitétel Pascalra utal: „*l'homme passe infiniment l'homme*” = az ember végtelenül túlszárnyalja az embert. Habachinál később

is gyakran visszatér a szerelem-szeretet kapcsán a „*dépassement*”: az ember túlhalad önmagán, a férfi és a nő a mély szerelemben együtt túlhalad(nak) önmagán (önmagukon) az Abszolútum felé.

Habachi így folytatja:

„Ezért amikor a férfi és a nő találkozik valami elkéseredett szenvedély ragadja őket magával. Valami extázis, önkívület szakítja ki őket a világból, választja el őket a jövőtől. Ezt fejezi ki Mésa, a *Déli osztózás* hőse, amikor karjaiban tartja Ysét:

*„Ó asszony karjaim között!
Tartalak, megtaláltalak – ez túl sok!
Így tehát,
Én is megragadtalak téged! és magát testedet tartom,
Karjaim között és te egyáltalán nem állsz ellen,
és bensőmben hallom ahogy ver a szíved!
Igaz, csupán asszony vagy, de én, én sem vagyok más mint férfi,
És tovább már nem bírom, olyan vagyok mint a kiéhezett,
aki nem tudja visszatartani könnyeit az étel láttán!
Ó oszlop! Ó szerelmesem hatalma! Ó mily igazságtalan,
hogyan találkoztam veled!
Minek nevezzelek! Anya vagy... és nővér... és zsákmány...!”*

(Claudel: *Partage de midi*. Acte 11.)

Később Habachi, a következő megjegyzésekkel vezeti be a *Selyemcipő*-idézetet: „metafizikai komplementaritás hívja a férfit és a nőt egymás felé, és mindkettőt túllendíti önmagán. Senki sem tudná ezt jobban kifejezni, mint Rodrigue a *Selyemcipő*-ben, amikor így beszél kínai szolgájához:

„Azt hiszed, hogy csak a teste képes bennem ily vágyat gyújtani?

Nem azt szeretem én, ami benne felbomolhat, ami kisiklik előlem és távol lehet és ami egyszer majd többé nem szeret, hanem ami létének oka és csókjaimra az életet teremti, nem a halált!

S ha megtanítom arra, hogy nem a halálra születtem, ha halhatatlanságát kérem tőle, a csillagot, mely tudta nélkül lényének mélyéről sugároz, ó, hogy is tudná ezt tőlem megtagadni!

Nem azt kívánom, mi benne zavaros, vegyült és bizonytalan, mi benne erőtlenséget, lomha és veszendő, hanem mezítlen lényegét, a merő életet, azt a szerelmet, amely oly hatalmas, mint én magam, akit így hajt a vágy, akár a zabolátlanul felcsapó láng, vagy mint a nevetés az arcomon.

Ó, bárcsak nekem adná (ájulás fog el és az éjszaka borul szememre), bárcsak nekem adná (és nem szabad, hogy nekem adja), szerelmes teste nem tudna soha megbékíteni.

Örökké csak egymás által tudunk a haláltól megszabadulni, mint az ibolyaszín, ha narancssal vegyül, merő vörössé válik.

(Semjén Gyula fordítása)

* * *

Újra csak a *Selyemcipő*, a csodálatos darab. Auguste Valensis SJ szerint (*Regards*. pp. 189., 194.) alapvető gondolata ez: „Egy nagy bűnös szerelmi szenvedély szerencsétlenség, ha az ember annak játékszere, de áldás, ha megfékezi, ha levezeti és kiaknázza.” A darab címe ez lehetne: „Mivé alakítja a kegyelem két szerető bűnös szerelmét.” Vagy még találóbban: „A szerelem és a kegyelem Játéka.” A *Selyemcipő* kulcsa tehát: a *szerelem metafizikája*.

Prouhèze-nek nagy hősiességre van szüksége, hogy miután szépségével felébresztette Rodrigue szerelmét és e végtelen vággyal a Végtelen, Isten valósága felé lendítette, eltűnjön, kilépjen Rodrigue életéből, nehogy Isten és közötté ernyő vagy válaszfal legyen. Mert Rodrigue annyira Prouhèze-t nézi, hogy nem látja Istent; a végtelen vágy megáll az asszonytól, elkezd őt bálványozni. Ezért el kell szakadniok, bármennyire fájdalmas is ez, bármilyen sebet okoz is; a szerelem akkor lesz igazi, mély, ha mindketten Istent „célozzák”, ha a testi szerelem nem állja útját a Végtelen vágyának. Kétségkívül a Második Nap végén található Hold-jelenetben fedezzük fel a *Selyemcipő* alapeszméjét, kulcsát. Prouhèze szava:

„...Soha! ez legalább olyan örökkévalóság, amely a miénk és rögtön megkezdődhet. Sohasem! lehetek meg többé nélküle és ő sem lehet meg nélkülem többé soha.

Mindig lesz valaki, aki Isten nevében eltiltja testemet, mert túlságosan szeretted volna. Ó, de én sokkal többet akarok neki adni.

Mit érne az, ha neki adnám testemet? mintha annak a vágynak, melyet szemében olvasok, határa lenne!

[...]

Igen, tudom, csak a kereszten lehet majd enyém s lelkünk egymásé a halálban lesz és az éjszakában, túl minden emberi indítóokon!

Ha édenkert nem lehetek neki, legalább a keresztje lehetek. S hogy lelke, testével együtt, rajta szétfeszüljön, megérem azt a két fát, mely egymásra van szegezve!

Az eget nem tudom neki adni, de legalább a földtől elszakíthatom. Csak én üthetek szívében olyan nagy hiányt, mely vágya méretének megfelel.

[...]

Istenem, látni fogom az örömét, látni fogom majd őt Veled és ennek oka én leszek!

Egy asszonytól kérte ő az Istent és ez neki oda is tudta adni, mert semmi sincs a földön és az égen, amit a szerelem ne tudna adni.”

(*Semjén Gyula fordítása*)

* * *

Az „örök női” Emmanuel és Teilhard művében

Pierre Emmanuelt, aki Claudel egyik „lelki gyermeke”, a *Biblián* kívül az ősi mítoszok, a keleti vallások és az alkémia misztikáját ihlette. Jung *Animus–Anima*-elmélete is hatott rá, de mindenekelőtt a freudizmus. Gnoszticizmusába belejátszott a keleti egyházatyáktól, illetve az orosz vallásbölcsektől kölcsönzött *Sophia*-tan. Az oroszok, illetve J. Böhme visszanyúlnak az ősi *Sophia*-mítoszhoz, amelyről Hamvas a *Scientia Sacrában* (164k) ír. (Lásd még alább a Bulgakov- és Hamvas-idézetet.)

Emmanuel először Jouve révén ismerkedett meg a lélekelemzéssel. Freud és Jung felfedezéseit bőven kamatoztatta költészetében. Baudelaire vívódásaiban is magára ismert. Baudelaire számára a nő a *másik*, helyrehozhatatlanul; a férfi számára nem más, mint *tárgy*, de *abszolút tárgy*. „Az abszolút hiány tárgya, valami lehetetlen kultusz tárgya, tehát a kárhózatot jelenti. Ez a költő pszichikai és lelki tapasztalata –, az ő igazsága, ami kétségkívül

halálát okozta. Minden erotikus megismerés egyik kulcsát adta így kezünkbe; ki tagadná ezt?” Így Emmanuel Baudelaire-ről. Majd ismét Baudelaire-ről, önmagát is elemelve: „A Másik, a Nő egyszerre pokol és paradicsom, kifeszítve a férfit a vágyakozás és az örvény között: közvetítő a lét felé, és ugyanakkor a lét megcsonkítója. A Baudelaire-hoz hasonló férfiak számára a nőiségnek ez a kétértelmű kísértése (kísértetjárása) a pszichózis szülője: ez élteti őket, mert állandóan halálra adja őket, szemfényvesztéstől szemfényvesztésig üzve őket, állandóan saját hiányuk szomjától, a folyton fokozódó szomjúságtól gyötörve.” (Vesd össze: Claudel: *Második Óda: „source de soif”*.)

Emmanuel a nemek kettősségének, kimondhatatlan és helyrehozhatatlan kettősségének titkát kutatja egészen a szellem legmélyéig, az ősmítoszoktól a jungi *Animus–Anima*-kettősségen át egészen az istenségig (Sophia, Lélek). Költészetének szimbólumteremtése az őseredeti és végső *Egyet keresi Erosz és Thanatosz égisze alatt*. Újra akar születni – önmagától úgy, hogy integrálja másik énjét, az Animát. A benne levő örök létnek egyszerre apja és anyja akar lenni. Ez a vajúdás mérhetetlen szenvedést jelent. Poklot is, hiszen önmaga bűvös köréből nem tud kiszabadulni. De végül is a szerelem, az igazi, megnyitja a másik felé, és a szeretetben rányit az isteni Szeretetre. (Nő. *Szavak forrása csend, 132–133.*)

„... Ó örök nő te csak átmenet vagy Képzeldő egyedüli nyomod a seb
Örvény melyben a férfi elmerül végtelen hívás melybe a férfi beleszédül
Az a seb honnan kivétettél és rögtön behegedt Ádámban
A természeted, semmi sincs lényedben ami nem vérző és tátogó ór...”

(Himnusz az őszanyához)

Emmanuelnél az *Animus* és *Anima* kettőzöttsége sokszor mesterkéltségre, fikcióra, meddő párbajra, „szkizofréniás” tudat két „én”-je között. De végül igazán felfedezte a Másikat, a Te-t és a legfőbb TE-t, Istent. Így lett katolikus ihletésű költészete tanúságtétel a Szeretet mellett. „Szólni annyi, mint szeretni – írta. – Szeretni nemcsak a nyelvet, hanem a szellemet, amely megnyilatkozik benne. [...] A nyelv szeretete aszkézishez vezet: ez a csend általi nevelés, a csend növekvő szeretete a szavakban – óceáníz. A szó szeretete a csend szeretete: a *mondani* ebben a belső elmélyítésben fokozatosan a *hallgatni* visszhangjává válik. A lélek lassan megérti, hogy egyedül a csend szeretet.”

„Ahhoz a szavamhoz, amelyet Te adsz
Téríts meg engem: egyedül Te vagy az értelem.
Tedd egyre figyelmesebbé nyelvemet.
Taníts meg hogyan beszéljek Hozzád
Ha magamhoz szólok. Ha másokhoz szólok.
Még ha vitába kezdek is Veled
Legyen dicséret tiltakozásom...”

(Emmausz)

„Az ember csendje Isten Csendjéből merít életet. Sohasem értettem meg, hogy az emberek miért vádolják Isten csendjét (hallgatását). Ha azzal vádolják Istent, hogy hallgat, ez azt jelenti, hogy nem hisznek benne. Isten kifürkészhetetlen Csend. [...] Csend – a Lélek forrása. Minden ember számára elérkezik az évad, amikor megérti: az egyetlen valóság tekintete előtt elhallgat a zaj, amelyet az emberek önmaguknak csapnak, és hogy elérkezett az idő, hogy *törekedjék meghallgatni Lelkét.*”

* * *

H. de Lubac Teilhard *Az örök női* című költeményének geneziséjét és jelentését elemezve (*L'Éternel Féminin*. pp. 57–60.) megmutatja, hogy bizonyos kapcsolat van Teilhard és Szolovjov eszmevilága között; Szolovjov (miként Florenszkij, Bulgakov) kozmikus *Sophia*-tanával emlékeztet Teilhard-ra. (Az orosz vallásbölcsekről lásd még, amit alább az Emmanuel-fordítások bevezetéséül írtam.)

Szolovjovnál (miként Danténál „Beatrice”, a firenzei leány) egy konkrét nő indította el a reflektálást az „örök női”-re, Teilhard-nál is valami konkrét tapasztalat volt a kiindulópont, bár H. de Lubac ezt éppen csak sejteni engedti Madame Madaule-ra hivatkozva. (*Bergson*. pp. 80.) Mások szerint úgy tűnik – ezt a *Genčse d'une pensée* levelei is sejteni engedik –, hogy Marguerite unokanővérehez írt reflexióiban (az első világháború alatt, mielőtt letette volna utolsó rendi fogadalmait) a konkrét szerelmi érzés szublimálásáról van szó.

E. Rideau SJ *La Pensée du Père Teilhard de Chardin* (Seuil, 1965) című könyvében, a Teilhard-t ért befolyásokat – fiatalkori fejlődése állomásait összefoglalva megjegyzi (pp. 22.): „1913: A 'női', vagyis a szexuális probléma valóságának és fontosságának felfedezése. Miért kellene ezt eltitkolni? E korszakban Teilhard tisztasága próbának volt alávetve érzelmi síkon; e kísértés megújul 1927–28-ban, párizsi tartózkodása idején, de hamar elcsitul.” (Rideau a jegyzetben J. Madaule *Initiation à Teilhard de Chardin* című könyvére hivatkozik. 1950-ben Teilhard *Az Anyag Szíve* című önéletrajzi írása záradékában lerója háláját a „női” iránt, ama nők iránt, „akiknek melegsége és bája cseppenként átszivárgott legkedvesebb eszméi vérkeringésébe”. „Mindaz, ami kifejlődött bennem, női tekintet és befolyás melegének köszönhető.” (*Az Út az Ómega felé* című budapesti antológiában, Rezek fordításában: pp. 647–648.) Teilhard itt megismétli, amit már korábban a *tisztaság fejlődésével* kapcsolatban leírt. Az emberi szexualitás-szerelem két véglete (belemerülés – teljes megvetés) között harmadik megoldást keres; ez a „harmadik út” nem *középső* – a kompromisszum, illetve a középszerűség értelmében –, hanem magasabbrendű. „Én felsőbbrendű útról beszélek, amelyet *megkövetel* az a forradalmi változás, amelyet minap robbantott ki szellemünkben éppen a 'szellem' eszméjének szemléleti átalakulása. Nem anyagtól elszakítottságot jelent a szellem, hanem szintézist. *Materia matrix*: az anyag a szellem anyaméhe. A nemek kölcsönös vonzódásában még alva rejlő és kifürkészhetetlen erőktől nem durva szakítással kell elfutnunk, hanem magasabb fokra emelve (szublimálva) kell őket meghódítanunk. Egyre határozottabban meg vagyok győződve, hogy itt rejlik a Tisztaság titkos lényege és a jövőben rá váró nagyszerű szerepe.”

H. de Lubac a rá jellemző aprólékossággal fedi fel Teilhard 1918-ban a (fronton) írt poémája, *Az örök női* születésének körülményeit. Ez is a „háború alatti írások” gyűjteményébe tartozik: a fiatal jezsuita első intuícióinak költői megfogalmazásához, amelyeket később – főleg természettudományos és filozófiai szempontokból szakszerűbben kidolgoz (H. de Lubac: *L'Éternel féminin*. 1968). Jellemző már az ajánlás is az írás elején: „*S Béatrix*”. Lubac szerint lényeges ez a helyesírás (Rezek nem veszi figyelembe, Beatricé-t ír!). Mert jóllehet Dante sugallta, nem egy konkrét személyt jelöl, hanem az „örök női”-t, ezért Teilhard latinosan írja.

Teilhard-nál a „női”-nek kozmikus gyökerei vannak; a szexualitásról és a perszonalizmusról – a személyesedésről – vallott nézetei evolucionista világlképébe illeszkednek. Ugyanakkor, mivel számára a fejlődő teremtés egyesülés („*union créatrice*”), a tudat, a szellem növekedése („*montée de conscience*”) – az anyag bonyolódásával, komplexifikálódásával párhuzamosan, vagyis az immanencia-fok szerint –, az anyag „lelki hatalmának” kell kibontakoznia az emberi lényen – test-lélek egységen – keresztül, hogy azután leszálljon rá Krisztus ereje, aki azt „megszenteli”, átalakítja (Lubac egyébként

többször rámutat Claudel és Teilhard eszmevilágának hasonlóságára, különösen is a *Selyemcipőt* idézve.)

A női vonzást – a testi szerelmet, amely kétértelmű – Krisztus megszabadítja, felemeli, és az *újfajta Szüzesség* formájában az Ember kibontakozásának energiája lesz. Az Érosz és az Agapè összekapcsolódnak ebben a „szublimálásban”. Az említett háttérben értjük Teilhard költeményének II. részét, amelyből itt idézek, több ponton helyesbítve Rezek Roman fordítását:

„Krisztus üdvözített. Megszabadított.

Amikor azt mondotta: *Melius est non nubere* (= Jobb nem házasodni: Teilhard itt 1 Kor 7,9 és 7,38, illetve Mt 19,10–12 összevonásával utal a szüzesség evangéliumi eszményére!), azt hitték, hogy meghaltam az örök Élet számára.

Pedig valójában ezekkel a szavakkal támasztott fel, mint Lázárt – Magdolnával –, s ragyogó fénykoszorúként emelt engem Önmaga és az emberek közé:

Mert amikor kinyilatkoztatta az Erényt, valójában meghatározta igazi lényegemet, és az Embereket, akik nyomom vesztették, ráállította arra az igazi útra, amerre én jártam.

Az újjászült Világban most is az vagyok, mint kezdettől fogva: hívás a Mindenséggel való egyesülésre – a Világ vonzása, mely egy emberi arcon sugárzik.

De az igazi egyesülés az, amely egyszerűsít, vagyis amely átszellemiesít.

...Az igazi termékenység a Szellem szülésében egyesíti a létezőket. Hogy Nő maradjak az új szférában, amelybe a Teremtés eljutott, új formát kellett öltennem, anélkül, hogy megváltozott volna régi természetem.

Amíg csalóka arcom továbbra is az Anyag felé csábítja a kéjencet. Valóságom felemelkedve magasba vonz (ez az ismert goethei „*Das Ewig-Weibliche*” reminiszenciája); a Keresztény és Isten között lebeg.

Most is csábítok, de a fény felé. Most is vonzok, de a szabadságba. Ezentúl már a Szüzesség vagyok.

A Szűz még hozzá asszony és anya: íme, az új idők jele.

A pogányok az Akropoliszon szemére vetik az Evangéliumnak, hogy eltorzította a Világot, és siratják a Szépséget. – Ez istenkáromlás.

Krisztus szava nem szakításra és függetlenségre hív: – mintha Isten választottjai – elvetve a test Törvényét – elszakítanák azokat a kötelekeket, amelyek fajuk sorsához főzik őket, elszökhetnének a kozmikus áramból, amelybe beleszülettek!

Annak, aki meghallja Jézus hívását, nem kell kivetnie szívéből a szerelmet. Ellenkezőleg, lényegileg embernek kell maradnia.

Szüksége van tehát még rám, hogy érzékenyvé tegyem képességeit, és felébbresszem lelkében az isteni szenvedély szeretetét.

A Szentnek, jobban, mint bárkinek, az anyai árny vagyok, amely bölcső fölé hajol –, a fiatalság álmainak ragyogó alakja –, az alapvető vágyakozás, amely vitathatatlan és idegen hatalomként átjárja a szívet –, az egyedi létezőben én vagyok az Élet tengelyének a nyoma.

Krisztus meghagyta minden ékszeremet.

De olyan sugarat bocsátott rám az Égből, amely határtalanul eszményített. [...]

[...]

Isten és a Föld közé emelve, mint a közös vonzás régiója, egyiket a másikhoz vonzom szenvedélyesen.

...Mígnem bennem történt meg a találkozás, amelyben kibontakozik Krisztus növekedése és teljessége a századok során.

Én vagyok az Egyház, Jézus Jegyese.

Én vagyok Szűz Mária, minden ember Anyja.”

A francia kiadás (*Écrits du temps de la guerre*. pp. 261.) itt megjegyzi: „Ez tehát az eszményi szeretet (szerelem), a Szűz – és az Egyházé, amelynek a Szűz a keresztény hagyomány szerint eszményi jelképe. Mária vonzotta le Istent e Világba (lásd a Szűz *Fiatját* az angyali üdvözléskor, amelyről Teilhard *Az Isteni Milió*ben is beszél). Az Egyház és Mária misztikus egységét gyakran megénekelte Claudel.”

*

Teilhard *A tisztaság fejlődése* című esszéjében (1934) ezeket írta:

„Azon a ponton, ahová jelenlegi Világunkban érkezett az Élet, az emberi monádok spiritualizáló egyesülését két, ugyanegy természetű, de különböző értékekkel rendelkező vonzás uralja: a Férfi és a Nő kölcsönös szerelme és az isteni szeretet. Mindkét elemet egyszerre, *együtt társulva* serkentik a szenvedélyes erők és a misztikus erők. A férfinak *egyszerre* kell kiegészítenie a Nőben emberi egységét – és az Isteniben kozmikus egységét. Mindez lényegében ugyanaz az összpontosító energia, ugyanaz a szerelem. De a két erő közvetlenül mégsem működik összhangban. Hogyan kell őket kombinálnunk, hogy olyan eredőt kapjunk, amely a maximális fokra emeli a spirituális ‘teljesítményt’? – Igazában ez a tisztaság által felvetett kérdés.”

Teilhard ezt a megoldást javasolja a Férfi és a Nő spiritualizálандó szerelméhez:

„Miért ne lendülhetne *előre* egyik a másik felé, miközben kölcsönös vonzalmukból csak azt őrzik meg, ami az egymáshoz közeledésükkel felfelé emeli őket? Nincs közvetlen érintkezés, hanem felfelé irányuló összpontosulás. *A teljes önátadás pillanata így egybeesik az isteni találkozással*. Ez még mindig a test lelki értékébe vetett hit – de már helyet hagyunk a szüzességnek. A tisztaság így lényegét tekintve késleltetett odaadás.”

Teilhard később figyelmeztet e megoldás *nehézségére* is:

„Elvileg lehetséges a szerelemnek ilyen átalakítása. Megvalósításához az szükséges, hogy a *személyes* isteni központ hívását elég erősen megérezzük, hogy uralkodni tudjunk a természetes vonzás felett, amely arra törekszik, hogy idő előtt egymásra boruljanak az emberi monádokból alakult párok.”

„...Az ember arra van teremtve, hogy a földön járjon. Ugyan ki gondolt volna arra is, hogy repülni fog... Erre én ezt válaszolom: Igen, a bolondok már álmodtak erről. S íme ezért miénk a levegő. Az életet az bénítja, hogy nem hiszünk és nem merünk...”

9. Római nyár – 1997 (Naplójegyzetek és emlékezések)

Róma, 1997. július 14.

Tegnap délután megékeztem Caorléból. Igazi római nyár van. Kellemesebb volt az Adria partján. A Sodrás utcában mindig a napfény után vágyom, hát most van belőle.

Míntha 1992-ben el se hagytam volna a Vatikáni Rádiót, rögtön munkába állok. Az ismerősök barátian köszöntenek. Itt a hivatalban kissé kifakult az a fénykép, amely a Szentatya, Wojtyła pápa beiktatása után pár nappal készült, amikor fogadta az újságírókat. Ipacs Katival és Kordióval mi is ott vagyunk. A másik fénykép: a Vatikáni Rádió ötvenéves jubileuma alkalmával a pápa végiglátogatta az összes nyelvi tagozatot: bejött hozzánk is. Katival és Kordióval fogadtuk. Kordia Boldog (azóta szent) Hedvig képecskéjét nyújtotta át neki, a Prokop-féle „magyar szentek” sorozatból.

Év elején is itt voltam, két hétig helyettesítettem. Január 1-én a műsorban is megemlékeztem arról, hogy 1967. január 1-én kezdtem itt a munkát, miután 1966 december derekán Párizsban megvédtem Szt. Ambrusról szóló doktori tézisemet. Több mint negyedszázadot töltöttem itt 1992-ig.

* * *

A propos Párizs és Szent Ambrus. Húsvét előtt Párizsban jártam, a magyaroknak tartottam rövid lelkigyakorlatot. Megtekintettem a felújított Louvre-t, meg a könyvvásárt a Porte de Versailles-nál. Töménytelen mennyiségű könyv jelenik meg, pedig a kiadók anyagi gondokkal küzdenek nyugaton is. Elmentem a Latin-negyedbe, a Szajnától felsétáltam a Boul' Saint Michelen. Adyra is gondoltam, de főleg a harminc évvel ezelőtti Párizsra, ahol annyi fiatal barátom volt a legkülönbözőbb nemzetiségekből. Mindez régen volt! Hol vannak már a régi jó barátok? Ahogy a Sorbonne közelébe érek, keresem a Centre Richelieu helyét. Most valamilyen finn intézet van ott. Akkor Lustiger volt a főnökünk, az egyetemi főlelkész, a mostani párizsi bíboros érsek. Ahogy a Szent Mihály útján a Szajna felé ballagok, ismét Ady sejtelve jut eszembe:

*„S égtek lelkemben kis rőzse-dalok
Füstöse, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok”.*

Hogy elmúlt az idő! Lám azok a fák, amelyeket az 1968-as események után ültettek – mert a lázongó-romboló fiatalok kivágták az út menti fákat is! – hogy megnőttek! Harminc év – egy nemzedék...

Húsvét után Milánóban a Katolikus Egyetemen részt vettem a nemzetközi Szent Ambrus-kongresszuson. Neves szakemberekkel találkoztam. Én is tartottam (franciául) előadást: *Ambrus második „beszéde” testvére, Satyrus halálakor a feltámadásról*. Ezt a kis traktátussá átdolgozott beszédet elemeztem, megmutatva – miként már disszertációmban is – Ambrus teológiájának kozmikus vonásait. Egy hétig voltam Milánóban; lényegében az előadásokat és hozzászólásokat hallgattam. Persze, előzőleg készültem, a harminc év alatt megjelent fontosabb irodalmat átnéztem, hogy agggiornáljam magam.

* * *

Az Írók Házában ugyanazt a szobát kaptam, amelyben két évtizedig dolgoztam. (Előzőleg öt évig a püspöki szoba volt az enyém.) Most, mivel sok könyvemet hazaszállítottam, az ágy

is befér. Mennyit írtam itt Torpedómon! Akkoriban sokat szívtam – *Kentet*. Volt úgy, hogy este 8-tól éjfélig elszívtam egy doboz cigarettát. Még égett, de már egy másikra gyújtottam...

A hivatalban „bebüdösítettem”, Kati mondása szerint. Igaza volt, „rontottam” a levegőt. Egyszer azután, lelkigyakorlatra készülődve bejelentettem: „No, most leszokom a dohányzásról.” Mire Kati: „Szabó, ahhoz jellem kell ám!...”

Kimentem a Frascati melletti jezsuita villába, a Villa Cavallettibe nyolcnapos lelkigyakorlatra. Többször végeztem itt lelkigyakorlatot, a hatalmas, gyönyörű park nagyon alkalmas a szemlélődésre, sétákra. A negyedik napon este ott a parkban a szegénységről elmélkedtem. Természetesen, a cigarettázásra is gondoltam. Milyen sokba kerül és fölösleges, árt a saját egészségemnek és másokénak. Szóval felsoroltam az indítékokat, és azzal zártam: *most* abba hagyom a dohányzást. Este hét óra volt. Még van egy fél óra a vacsoráig. És egészen természetesen nyúlok a zsebemben levő *Kent* után... Megdöbbsentem. Hát csak eddig tartott a jófúltétel?! Nem gyújtottam rá, az öngyújtóval játszottam. Vacsora után ismét a parkban sétálok, megint nyúlok a cigaretta után, de nem gyújtok rá. Így ment ez még négy napig. Nagyon nehéz volt, de nem gyújtottam rá.

Hazajöttem és újrakezdtém a rádiós munkát. Először nem szóltam. Majd a harmadik nap kérdeztem Katitól: „Nem veszel észre semmit?” – „Mit?” (Azt gondolta, hogy – mivel „megjavultam” – most már nem szívok a hivatali helyiségekben...) Azután egy-két hét múlva megállapította, hogy tényleg abba hagytam a cigarettázást. Jött az elismerés: „Szabó, neked mégiscsak van jellemed!”

Mindez vagy tizenkét éve történhetett. Azóta csak álmomban gyújtottam rá; volt is lelkiismeret-furdalásom – álmomban. Felébredve megkönnyebbülten állapítottam meg: nem engedtem a kísértésnek.

Persze, jött a következmény; felszedtem vagy tizenöt kilót. Most azt kellene leadnom. Mindig csak mondom: fogyókúrát kezdek. De mindig *holnapra* halasztom... Nehéz is, amikor itt olyan jó az asztal, és oly sok meghívás van. Azt mondom: majd a Sodrás utcában, ott a „Junior” étkezde kolhozokajája majd segít...

Meleg ez a nyár. A kertből behallatszik a „szellőzködő” kabócák erős „reszelése”, cirpelése. Ez számomra egyet jelent a római nyárral. Elraktározok most a napfényből és melegből egy adagot a magyar télre, amely szinte félévig tart. Nem is annyira a hideg, mint a borús, nyirkos idő elviselhetetlen. Amikor egy-egy hétig nem látom a napot...

1997. július 18.

Július 15-én meghalt François Furet francia történész. Sz. Zsuzsa hívta fel rá a figyelmemet, aki szép kis megemlékezést is írt róla műsorunkban. F. Braudel és G. Duby mellett az egyik legjelentősebb francia történetíró. A forradalmakról írt kiváló monográfiákat – a francia forradalmat is újraértelmezte, demitizálta, majd leleplezte a kommunista és a náci totalitarizmus szörnyűségeit. Most márciusban a Francia Akadémia tagjai közé választotta, de nem érte meg beiktatását: egy teniszezés közben kapott sérülésbe halt bele. Kommunista volt, de az 1956-os magyar forradalom után megtagadta múltját. 1995-ben megjelent *Egy illúzió jövője* című könyve figyelmeztetés a még mindig „marxizálóknak”, baloldali értelmiségieknek, akik a bolsevizmus összeomlása után sem ábrándultak ki a vörös diktatúrából.

A volt kelet-közép-európai kommunista országokban még kísért a „baloldaliság”, nálunk a nosztalgia a Kádár-korszak után. Mert a kádereknek akkor jól ment; mit számít nekik a magyar múlt vagy a jövő, csak jó fizetésük legyen ma! A jóléten kívül más nem érdekli őket. Most olvasom, hogy Kubában milyen ünnepi „liturgiával” veszik körül Che Guevara visszahozott csontjait. És a végsőkéig kommunista Castrót hogy ünnepelték tavaly itt, Rómában... Megértem azt, hogy a kizsákmányolt latin-amerikai nép változásokat akar; az úgynevezett felszabadítás-teológiák is a gyakorlati cselekvéshez kínálnak szempontokat. De

mindig idegesített ezeknek a naiv „marxizálóknak” az ideológiája és magatartása, akik nem látták, hogy Kelet- és Közép-Európában milyen gyümölcsöket termelt a „valós szocializmus”, vagyis az úgynevezett proletárdiktatúra. Ma, amikor a világ „globális falu” lesz, nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyik földrészen azt, ami a másikon történik. Persze, ez fordítva is igaz: a „Nyugat” – beleértve az Egyesült Államokat is, vagyis az első világ, a jóléti társadalom, túlságosan a maga problémáival van elfoglalva. Nagy zajt csapnak például O'Dell halálbüntetése körül, ugyanakkor alig szólnak a médiumok az afrikai öldöklésről, népiirtásról, vagy pár évvel ezelőtt a boszniai polgárháború is csak annyiban érdekelte a nagyhatalmokat, amennyiben érdekük fűződött hozzá. Más volt magatartásuk az Öböl-háború idején!

1997. július 21.

Tegnap, vasárnap reggel kihajtottam Fregenén túlra, a „papi” strandra, Palidoróba. A Passo Oscuro eukaliptusz-sorai között a „Simongáti lányok”-at nótáztam, mint ezelőtt vagy húsz évvel, amikor H. Csicsával mentünk arra. Ő akkor hangszalagra vette a nótázást. Pár éve, amikor – kislánya, Eszter keresztelője után – Pécsről Sze- gedre vitt (felesége, Zsuzsi is velünk volt), feltette a kazettát és eszeveszetten vezetett Mohács felé a nem éppen jó úton. Figyelmeztettem, hogy lassítson. Bátaszék után láttuk, hogy a kanyarban egy kocsis már felfordult. Ahelyett, hogy levette volna lábát a gázzal, rántott egyet a kormányon és átlendültünk az út másik sávjára. A vasúti töltésnél szerencsére senki sem jött szembe... Azután a töltéshez érve a villanypóznát csak öt centire kerülte el, majd a vasúton átlendülve, beleütözve egy nagy kőbe, kocsink az árokba zuhant, ahol a sűrű sásnak köszönhetjük, hogy nem törtük össze magunkat. Mindez pár pillanat alatt történt. Utána sokszor gondoltam arra: mi lett volna, ha szembe jön velünk egy másik autó, vagy ha a sürgőnyóznának ütközünk. Álmaimban sokáig visszatért ez a szörnyű élmény. Hála a Gondviselésnek, mindhárman épek maradtunk, csak a kocsis ment tönkre.

No, de most a tengerparton sétálok, amint oly sokszor tettem egyedül is, ismerősökkel is. Több versem itt fogant: például a *Tengerparti elégia* vagy 1988-ban a *Te, a tenger meg a tűz*. Több egyházi „méltóság” is megfordult, fürdött itt. Egyszer ott ebédeltem a Casa del Cleróban: Glemp és Tomko bíborossal hármásban ültünk az asztalnál. Találkoztam annak idején a parton Poggi érsekkel is, (mindketten fürdőnadrágban), aki akkoriban Magyarországra járt mint vándornuncius. Tapasztalhattam, hogy otthon nem egyszer félreinformáltak. Az *Ostpolitik* nem neki való volt... Ebből ennyi elég. Persze, Agostino Casaroli sem változtatott keleti politikáján, amikor Wojtyla pápa bíboros államtitkárává tette. Pedig korábbi tapasztalatai rádöbbenhették volna: kár volt olyan sokat engedni a kommunistáknak. 1978-ban mindenképpen eljött az idő, hogy „megszorítsák” a dialógust, többet követeljenek a másik oldaltól. Maga Kádár is [!], 1977-es vatikáni látogatása után várta, hogy a magyar püspökök többet kérnek tőle... Hiába!

1997. július 24.

Új sorozatot kezdtem a rádióban *Fejlődés és teremtés* címmel. Sokat foglalkoztam ezzel a témával már Leuvenben (Eegenhovenben), amikor Teilhard de Chardinról írtam licenciátusi dolgozatomat P. Izaye vezetésével. Akkoriban még „gyanús” volt Teilhard, de a zsinat alatt (1962-ben) H. de Lubac nagy könyvében (*La Pensée religieuse du Père Teilhard de Chardin*) helyes fénybe állította barátja és rendtársa eszmevilágát. Szegény Golen Karcsi barátom szerkesztett egy Teilhard-kötetet. Betegsége miatt én fejeztem be a fordításokat, és itt Rómában adtam ki a *Vallomások Teilhard-ról* című kötetet, amelyben hosszan elmondtam, mit tettem (Rezek barátommal) Teilhard eszméinek magyarországi terjesztéséért. Azért mondom, hogy „szegény”, mert amikor gégerákja elhatalmasodott, szorongása a

kétségbeesésig fokozódott, és öngyilkos lett (élettársával együtt). Pedig hívó ember volt. Ki tudja, milyen szörnyű lelkiállapot taszítja öngyilkosságba az ilyen szerencsétleneket. R.i.p.

Még csak annyit, hogy Golenék haláluk előtt minden papírt elégettek, csak két könyv maradt az asztalon; az említett *Vallomások* és az *Út az Ómega felé* című Teilhard-válogatás, amelyet Golen Karcsi készített Rezek Román fordításaiból, és amelyet a Szent István Társulat adott ki.

Ha már Teilhard-nál tartok, még elmondom ezt a két kis sztorit. Párizsból elmentem párszor Vézelay-be, hogy a Teilhard Társaság által szervezett napokon részt vegyek. Ilyenkor több Teilhard-szakértővel találkoztam; két magyarral is: Tordai Zádorral és Varga Ivánnal. Mlle Mortier, Teilhard egykori titkárnője volt a mozgatója ezeknek az összejöveteleknek. A díszvendégek között ott ült a belga Marie José királyné, Umberto olasz király (elvált) felesége is, aki a Teilhard Társaság díszelnöke volt. Az egyik alkalommal én is felszóltam. Úgy látszik a királyné felfigyelt rám. Este ugyanis „hírnök jó és pihegve szól”: P. Szabó hívhatja a királyné. Én az ifjúsági szálláson már vacsoráztam, de szívesen elfogadtam a királyné meghívását vacsorára a Cheval Blanc szállóba. Hatan ültünk az asztalnál: én a királynéval szemben, aki Teilhard-ról kérdezgetett, mellette Mlle Mortier, a másik oldalon egy pap (talán lelkiatyja), és mellettem két oldalt még két személy. Nagyszerű vacsora volt, erre jól emlékszem.

A másik emlék is Vézelay-hez fűződik. Egy másik ilyen Teilhard-szimpozíon alkalmával történt. B. János, volt novíciustársam, aki filozófiai tanulmányai végén Münchenben elhagyta a rendet (később a *Mérleg* főszerkesztője lett) eljegyezte J. Mártát, akit én korábban ismertem, mint ő. Ott voltak ők is Vézelay-ben, de ritkán láttam őket az előadásokon. Burgundiában barangoltak... Meghívtak az eljegyzési vacsorára. A Cheval Blanc-nál volt a találka; persze, B. J., szokása szerint, késve jelent meg jegyesével. Valahol Burgundiában egy előkelő vendéglőben ünnepeltük a nagy döntést. Mondhatom, ez a vacsora túlszárnyalta a királynővel elköltöttet...

Most pár éve Prohászkaival foglalkozom, aki rokon szellem volt Teilhard-ral. Az október 10-i fehérvári Prohászka-szimpozíonra (amelyből majd egy olyan gyűjtökötet születik, mint a *Prohászka ébresztése*) már megírtam *Eszméletcsere* című esszémet, ahol bemutatom Bergson–Prohászka–Teilhard–Dienes Valéria szellemi rokonságát. Persze a két magyar, miként Teilhard is, Bergsontól kapta az ihletet. Prohászka közvetlenül is, meg Ed. Le Roy-n keresztül is, amint már megmutattam. (Lásd: *Prohászka és a modernizmus*. In: *Prohászka ébresztése*. Budapest, 1996. 73.)

* * *

Olvasom Castelli SJ három kötetét: *Krisztus arcai a modern irodalomban*. Hosszabb recenziót írok róla a Rádióknak, meg majd a karácsonyi *Távlatok*ban is közlöm, amely központi témaként Jézus Krisztussal foglalkozik. Magam is – Moellert, Blanchet-t és másokat követve – sokat írtam magyar és francia írók, költők istenkereséséről. 1995-ben megjelent, »*Csillag után*« című kötetem válogatás volt mintegy harminc év terméséből.

1997. július 25.

Ma éjjel meghalt P. Andretta (95 éves volt). Ő már a második atya, aki ittlétem alatt elment. Pár éve létesítették a második emeleten a betegek részlegét: minden római ház öregjét és betegjét itt gondozzák mexikói apácák és civilek. Ott van P. Csele, Müller Szepi testvér és P. Lukács László is. Lukács nem olyan régen került oda agyvérzéssel. Voltam nála, megismert, de nem tudta kifejezni magát. Ő is 84 éves már; kiváló történész, a *Monumenta Pedagogica SJ* számos kötetének gondozója. Ezenkívül az osztrák–magyar provincia katalógusait is közzétette. Rengeteget dolgozott.

Nem vagyok olyan idős, mint az infirmarium lakói, de amikor a harmadik emeletről lemegyek az ebédlőbe, és ott haladok el a betegek folyosója végén, arra gondolok, hogy – ha megérem – én is ilyen „elhagyatott” vagy gyagya gyermekké válok...

Több évvel ezelőtt mondom Katinak: „Úgy érzem, fiatalon halok meg.” Mire Kati csak ennyit válaszolt: „Már nem!” Sokszor elmondtam ezt másoknak. Azt is sokat ismételtam, amit most készülő új könyvem címadó verse, a *Láng az őszutóban* első két sorában írtam le:

*Még nem hiszem hogy meghalok
mindig mások mennek el...*

Ezt többé-kevésbé Heidegger ihlette. Valahol arról elmélkedik, hogy az ember, a halálra-szánt-lény (*Sein-zum-Tode*) nem hiszi, hogy ő meghal – mindig *mások* hálnak meg. Erre egy kis anekdotát hoz fel: az egyszeri müncheni bajor azt mondja feleségének: „Ha majd egyikünk meghal, én vidéki házukba költözöm.”

1997. július 24–25.

A *La Civiltà Cattolica* legújabb számában jó cikket olvastam G. Rossi jezsuitától E. Drewermanról. Értő kritika. Jó, hogy Drewerman észreveszi azt, ami a kereszténységben közös a nem keresztény vallásokkal. Ugyanakkor elhalványítja a keresztény sajátosságot. Jó, hogy bírálja a történeti-kritikai módszert, ugyanakkor – éppen Bultmann ellentétéként – *remitizál*. Egyesek szerint a német papterapeuta sem nem igazi pszichológus, sem nem jó exegeta. Mégis nagy a sikere. A *Klerikusokban* sok jó meglátását olvastam (például a papok „szimbolikus” életéről).

1997. július 26.

Ma reggel a betegek kápolnájában hálaadó misén vettünk részt: az aranymisés P. Csele volt az ünnepelt. Ott voltunk valamennyien magyarok; Lukács L. és Müller Szepi a betegteremből, továbbá P. Szilas, P. Polgár és én magam. Otthon meg P. Benkő ünnepelt, akit Cselével együtt itt Rómában szenteltek. Vajon megérem-e aranymisémet, 2012-t? (1962-ben szenteltek Brüsszelben.)

1997. július 27.

Tegnap Sz. Zsuzsánál vacsorán S. Ádámmal. Ma délelőtt az Albánói-tóban fürödtünk, majd Genzanóban Wagner Zsuzsáéknál ebéden voltunk. A kis Izabellát tavaly augusztusban kereszteltem. Útközben a „kocsmáról” kérdezgetem Sz. Zsuzsát, mi van a régi tagokkal, kik az újak... Zsuzsa írja a kocsmá történetét.

Élvezem a római nyarat. A Rádiónál van azért munka, de nem vészes. Készülő új könyvem tábláját elkészítette Gyuri, Triznya Matyi egy akvarell-részletének felhasználásával. Évődött: még hány „őszutó” lesz életemben, mielőtt beköszönt a tél. Az biztos, hogy zsugorodik a számárbőr, és az is, hogy „Rómában is meghal az ember”. Ez Károlyi Amy egy versének utolsó sora (az „ember” a „leánder”-re rímel). Amikor 1969-ben itt jártak Weöres Sándorék, a magyar akadémiaira mentem el, hogy ott kis UHER-emen interjút csináljak W. Sanyival. A végén megszólalt Amy is: beolvasta egyik új versét. Annak az utolsó soráról van szó. Weöreséket elvittem a Triznya kocsmába is, amelyet nem sokkal azelőtt kerestem fel először, bár tudtam létezéséről. Ugyanígy Rónay Gyurkát és Nellyt, később Vas Istvánt és Piroskát is én vittem el Zsuzsáékhoz. Rónay, akit feleségével együtt Zsuzsával elkísértünk városnézésre, szépen megemlékezett e napokról a *Jegyzetlapokban*. Különösen szép Zsuzsáról a „Tündér Rómában”. Gyurka a Rádióban négy szép előadást tartott. Később Pilinszky is hármat. Jancsi kéziratát és hangszalagra vett verseit ma is őrzöm. Hafner Zoli

nemrég közölte a Pilinszky-szövegeket *Pilinszky Rómában* című kis könyvében (Sz. Zsuzsa leveleivel).

De visszatérek még Weöres Sándorhoz. Meghívtam vacsorára egy a Cancelleriával szembeni, első emeleten levő vendéglőbe. Amy náthás volt, nem jött. Vacsora és iszogatás közben beszélünk irodalomról, vallásról, karmelita és indiai misztikáról stb. Mikor mondom, talán mehetnék, mert Amy várja haza, Sándor így válaszolt: „Az nem baj! Igyunk meg még egy fél liter bort!” „Nem sajnálom” – mondom. Aztán végre felkelünk. A lépcsőn lefelé karon fogom, támogatom Sándort. Amikor kilépünk az utcára, megszólal: „Érdekes, otthon nem szoktam ily hamar becsicscenteni.”

1997. július 29.

A reggeli lapokban most már ritkul a kommentár a (gay) divattervező, Versace meggyilkolásáról és O'Dell halálbüntetéséről. Megdöbbenő, hogy ezekkel az ügyekkel hosszú oldalakon mily sokat foglalkozott a média. Talán azért is, mert mindkettő olasz származású? Ma végre a *La Repubblica* című liberális lapban más- fajta hírt olvasok: V. Gassman „megtéréséről” szól egy teljes oldalon. A színész nyilatkozott egy veronai egyházmegyei hetilapnak. Elmondja, hogy sohasem volt ateista, de gyakorló sem. Nagy hatással volt rá tavaly novemberben II. János Pál pápa, akit akkor aranymiséje alkalmából ünnepeltek. Gassman is előadta a pápa egyik versét. Aztán járt a kamalduliaknál is... Még szerzetes is lehet, hiszen ilyesmi ma divatos színészeknél, színésznőknél.

Nem szeretem Gassmant mint színészt. Pöffeszkedő, csak önmagát játssza. Jobban kedveltem Mastroiannit, aki viszont halálakor lett ellenszenves. Végredeletere szerint nem kért egyházi temetést. Mindegy. Isten lát a lelkekbe. És a Lélek ott fű, ahol akar...

* * *

Mondom Zsuzsának, majd én is felidézek néhány kocsmai emléket. Sok van. Eszembe jut Huszárik Zoli. Még vacsora előtt félrehívott a kisszobába, és szinte meggyónt nekem, jezsuitának ő, a kálvinista. Nagyon szeretem filmjeit. Körülbelül egy éve a magyar televízió játszotta a *Szindbád*ot. Most is milyen friss, nagyszerű Latinovitscal! Más filmek meg, még egy-két Bergman és Fellini is, nagyon öregsenek. Csak a költői alkotások élnek. Visszatérve Huszárikra: vacsoránál ülünk. Matyi kínálja borral. Most nem iszik. Talán orvosi tilalom. „Hát legalább ásványvizet igyál!” Mire Zoli: „Az én gyomromban az is fröccsé változik.”

* * *

Délután ismét az Albánói-tóban fürdünk; jobb ez, mint a széltől felkavart tenger. Zsuzsának elmondom, hogy 1978. augusztus 6-án ugyanitt fürödtünk öcsém feleségével, Mariskával és Erzsébet lányával. Később megtudtuk, hogy VI. Pál akkor már itt Castelgandolfóban haldoklott. Ezért nem mondta el a déli Úrangyalát. Este felé átmentünk Tivoliba, a Villa Hadrianába. Este tíz körül a Tiburtinához érkeztünk, a hídon megállt a kocsim. Lerobbant. Valakik segítségével az állomás mellé toljuk. A rendőrtől megtudom: „Meghalt a pápa.” Mintha villám csapott volna belém; pillanatok alatt felmértem a következményeket. A nagy esemény miatt nem mozdulhatok Rómából, hiszen a temetés után jön majd a konklávé. Nyári terveimet módosítanom kell. De mielőtt a „krónikát” folytatnám, pár szót a nagy VI. Pálról.

* * *

VI. Pál pápát tizenegy évig szolgáltam. Tiszteletreméltó „egyházfő” volt. Nemezszer összehasonlították János pápával, aki merészen meghirdette a zsinatot, és hozzá képest VI. Pált konzervatívnak tartották a progresszisták. (Annak idején Rouquette SJ az *Études*-ben bírálta ezt a beállítást.) A valóság az, hogy ez a „Hamlet-pápa” óriási feladatot teljesített: a második ülészaktól, 1963-tól neki kellett vezetnie a II. vatikáni zsinatot, neki kellett azt befejeznie és utána – a *Humanae vitae* körlevél kapcsán kitört krízis idején – egyensúlyban tartani a haladóbb és maradiabb irányzatokat, bírálva egyaránt a túlzó progresszistákat (akik a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötték) és a Lefebvre-féle konzervatívokat. Azt szoktam mondani: XXIII. János pápának az volt a szerencséje, hogy nem érte meg az említett válságot, amely mindenképpen kitört volna, hiszen már XII. Pius idejében, az 1950-es *Humani generis* előtt és után nagy volt a feszültség.

Az elmúlt években sokat tanulmányoztam a modernizmust, főleg Prohászka kapcsán. (A pilisicsabai Katolikus Egyetemen is adtam egy kurzust róla.) Ez a század eleji „mozgalom” konfrontálni akarta a katolicizmust a modernséggel. Loisy szándéka kezdetben helyes volt. De az akkori maradi katolikus szentírás-tudomány (amely miatt Prohászka is, meg olyan nagy szakemberek is, mint például Lagrange O.P. sokat szenvedtek), valamint a hagyományos apologetika, amely elzárkózott az újabb filozófiáktól, az 1907-es *Pascendi*hez, meg az antimodernista eskükhöz vezetett. A szentírás betű szerinti értelmezése és a fejlődés eszméje előtti bezárkózás sok kárt okozott. A két háború között azután kezdett kibontakozni a biblikus, patrisztikus és teológiai megújulás, többek között az úgynevezett „új teológia” H. de Lubac vezetésével. De ismét téli időszak következett: a *Humani generis* gátat vetett ennek a megújulásnak, több neves teológust félreállítottak, megbélyegeztek. Közéjük tartozott a jezsuita H. de Lubac, Daniélou, Teilhard de Chardin, Bouillard vagy a domonkos Y. Congar, Chenu és mások, akiket aztán János pápa és VI. Pál a zsinat idején rehabilitált.

* * *

1978 nyarán nem kaptam magyar vízumot belga útlevelemre, mert előző évben, amikor otthon jártam, minden lépésemet figyelték. (Én voltam ugyanis VI. Pál tolmácsa Kádár látogatásakor. Később II. János Pál alatt gyakran hívtak tolmácsolni: Lázár, Puja, Horn stb. vatikáni látogatásakor, Miklós Imre ittjártakor is két-három alkalommal...) Poggi érsek átnyújtotta a listát, hol, mikor, kivel beszéltem stb. Úgy volt, hogy rokonaimat – Firenze és Velence gyors meglátogatása után – elviszem Grazig, és ott vonatra teszem őket. Én pedig Görögországba készültem, ahol unokanővéremmel, Magdival és férjével, Pityuval találkoztunk volna. Már megvolt a repülőjegyük. A pápa halála miatt mindez kútba esett. Mariskáékat szerencsére vonaton hazakísérte Lukács Laci, aki éppen akkor hazalátogatott. Itt pápatemetés, konklávé. Majd 33 napi szolgálat után meghalt I. János Pál pápa is. Újra temetés, konklávé. Mindenki meglepetésére Karol Wojtylát választották meg. A beiktatás is megtörtént. Itt van a falon az a fénykép, amely Lékai bíborost ábrázolja, amint az új pápa előtt térdel. Nem túlságosan örült akkor a pápa személyének, azt éreztem szavaiból, amikor feljött hozzánk a Rádióhoz. Talán sejtette, hogy a kommunista országból jött szláv pápa majd változtat az *Ostpolitik*on, ismerve a kommunista világot. Sajnos, ez nem történt meg. Lékaiék tovább folytathatták a „kis lépések” politikáját, amelyhez Miklós Imre diktálta a ritmust.

Szóval, végül is, október végén meghívtam unokanővéremeket, Magdit és Pityut – Görögország helyett – Szicíliába. Nagyon szép két hetet töltöttünk együtt; kocsimon körbejártuk a szigetet, főzicskéztünk is a Gyuritól kölcsönkapott kis gáztűzhelyen. – Egy következő évben még szép volt velük a kéthetes spanyolországi út. Sokat vezettem, keveset pihentem, de megérte. Szegény Magdi! Isten nyugosztalja! Két év alatt elvitte a rák. Milyen szívesen utazott! Még betegsége alatt is elmentek a Kanári-szigetekre. Most Kálócán pihen, pár méterre a volt cselédház helyétől, ahol születtem.

* * *

Ha már az előbb a pápáról szóltam, még mostani Szentatyánkról is néhány emlék. Az említett tolmácsolásokon kívül is sokszor találkoztam II. János Pállal. Főleg, amikor 1991-es és tavalyi magyarországi látogatása előtt a magyar kiejtésre tanítottam. Nemcsak a már kész beszédek egyes bekezdéseinek kiejtésénél segítettem, hanem korábban, szerdánként, az általános kihallgatás előtt többször felmentem dolgozószobájába, hogy a magyar zarándokoknak szóló mondatok kiejtését gyakoroljuk. Mindig kedves, barátságos volt. (I. Kati mondta is, hogy amikor a pápával találkozom, mindig lelkesedéssel beszélek személyéről.) Két alkalommal, két magyarországi útja előtt, a pápával ebédeltem Castelgandolfóban. 1991-ben Kada érseket kísértem el, aki magyar beszédeit otthon felolvasta. Sok mindenről beszéltünk. Előzőleg Gara francia antológiájából lefotóztam neki Cs. Szabó bevezetőjét a magyar irodalom újabb történetéről, valamint hozzátettem a MISSI című folyóirat egy Magyarországról szóló számát, amelyet P. Gérard-ral együtt szerkesztettünk. A pápa már olvasta őket. Amikor ebédeltünk, előtte voltak a szövegek: kérdéseket tett fel a magyar történelemről. Akkor mondtam el neki röviden 1956 történetét. Hogy először (Gömöri Gy. javaslatára) a bölcsészkartól a Bem-szoborhoz vonultunk, mi egyetemisták, hogy kifejezzük rokonszenvünket a lengyelekkel, a poznani eseményekkel... A pápa megjegyezte ezeket, mert amikor otthon a magyar püspököknek rögtönzött, felemlegette mindazt, amiket elmondtam. (Hangszalagon őrzöm szavait.) Akkor nyújtottam át a pápának egy kazettát is: egyik oldalán Wojtyła magyar nyelvű versei, a másikon mai vallásos versek, köztük az én *Ígéretem* is. Ezt említettem a Szentatyának, mire Kada érsek megjegyezte: „P. Szabó költő is...”

Tavaly közvetlenül a győri-pannonhalmi látogatás előtt, hétfőn, kedden és csütörtökön délelőtt vatikáni kocsit vitt ki Castelgandolfóba. Minden nap másfél órát gyakoroltunk a Szentatyával. (Délben elmondtuk az *Úrangyalát*.) Az utolsó nap, csütörtökön meghívott, hogy vele ebédeljek. (Aznapi két és fél órát töltöttem vele. Mondtam is viccelődve: a pápa nem tudta fogadni Jasszer Arafatot, mert velem volt elfoglalva... Csak Sodano bíboros érsekkel találkozott.) Sok érdekeset tudnék mesélni ebéd alatti beszélgetésünkről. Csak két titkára volt jelen.

* * *

1997. augusztus 1.

Tegnap este Szent Ignác ünnepén vagy százan együtt miséztünk P. Kolvenbach generálissal a Szent Ignác-templomban. Örömmel láttam, hogy sok fiatal tanul, készül Rómában a jezsuita életre.

Kolvenbach (akivel annak idején együtt voltunk Párizsban), felidézte a La Storta-i látomást. Ignác Rómához közeledve látta a keresztjét hordozó Jézust, és hallotta az Atya hangját, aki Jézus mellé helyezte őt és társait. „Sub vexilla crucis Deo militare”, ezt a küldetést kaptuk, ezt kell teljesítenünk a mai közönyös és szenvedő világban, részt vállalva az új evangelizálásból.

* * *

Ezeket a római jegyzeteket hozzáteszem készülő kötetem második részéhez, ahol „majdnem naplók” és útleírások szerepelnek. Sokat kellene írnom, de idő és nyugalom kellene hozzá. Majd egyszer talán arra is sor kerül.

* * *

V. Márta, aki volt szíves újragépelni a szöveget, megjegyezte, hogy e nyári jegyzetek állandóan fürdésről, evésről-ivásról szólnak. Mondom: „Ez is én vagyok. Lesz azért a kötetben másfajta naplójegyzet is. Például a beszélgetés-részlet, amelyet 1984 augusztusában Veled folytattam, és amelyet *Lélekben és igazságban* című kötetemből veszek át.”

V. Márta egyébként – a rádiós munka mellett – egy évtizedig sokat segített könyveim előkészítésében. Nemcsak lektorált, javított, hanem fordított is többször, például a *Jézus Krisztus tegnap és ma* című kötet vallomásainak egy részét ő fordította franciából magyarra.

Korábban Puskely Mária, Kordia nővér hasonló együttműködésére is számíthattam. Én viszont az ő könyveinek „pólyázásánál” segítettem. A Vatikáni Rádió magyar részlege kis kiadóközponttá alakult. Sokat segített a hetvenes években P. Nagy Ferenc is, főleg a *Teológiai Kiskönyvtár*-sorozat és a *Biblikus Teológiai Szótár* szerkesztésében, kiadásában. Tény az, hogy amikor Magyarországon még kevés vallásos könyv jelenhetett meg, innen Rómából számtalan kiadvánnyal segítettük a magyar egyházat.

* * *

Nem is tudom, miért olyan sürgős, hogy a *Láng az ősztóban* című vallomáskötet megjelenjék. Készülőds télre? Kinek írok? Elsősorban magam számára rögzíték élményeket, gondolatokat. Most a személyes dolgokról van szó. Annyit írtam másokról – írókról, filozófusokról, teológusokról. Persze, közben magamról is vallottam – áttételesen. Közvetlenül verseimben. Azok most elapadtak – mióta hazaköltöztem elég nagy a hajsza. Nemigen jön az ihlet. Meg aztán öregszem is. Leginkább a halál előtti szorongásomat fejeztem ki – a szerelmi élmény mellett. Végül is a kettő – Erosz–Thanatosz – összefügg. Talán ha jobban szeretnék, ha kevesebbet foglalkoznék magammal és jobban figyelnék másokra, a világ örömeire és bajaira, ha szolidaritást vállalnék másokkal, csökkenne szorongásom, és maradandó kincset gyűjtenék. Mert igazában csak egyetlen érték marad meg: a szeretet örök.

III. Műfordítások és versek

1. Műfordítások

Paul Claudel (1868–1955)

Október
Octobre

Hiába látom a fákat mindig zöldnek.

Akár gyászos köd temeti be, akár a hosszú verőfényben olvad el, az év éppúgy közeledik a végzetes napfordulathoz. Nem ábrándít ki ez a nap, de a tájék toványuló bősége sem. Nem tudom, mi ez a nagy nyugalom, a pihenés, mely kizárja az ébrenlést. A tücsök alig kezdett el cirpelni és rögtön elhallgat, attól tartva, hogy túllép a teljességen, amelynek egyedül nincs joga szólni. Azt mondaná az ember, hogy egyedül az itteni aranymezők ünnepélyes biztonságába szabad mezítláb belépni. Nem, ami mögöttem van a hatalmas aratás fölött, nem ugyanazt a fényt árasztja, és ahogy a szalmakötegek között előrehaladok, akár most itt egy mocsár szélén fordulok, akár egy falut fedezek fel eltávolodva a naptól, arcomat a széles sápadt hold felé fordítom, amelyet nappal látunk.

Abban a pillanatban történt, amikor kiléptem a sötét olajfák közül: láttam, hogy megnyílt előttem a ragyogó rónaság egészen a hegyek karéjáig, és hallottam a jelszót. Ó, a halálraítélt évszak utolsó gyümölcsei! most hogy a nap lehanyatlik, ez a vissza nem térő év végső érettsége. Vége.

A tél türelmetlen kezei nem fosztják ki barbár módon a földet. A szelek nem tépnek, nem vágnak jeges élek, nem nyelnek el a vizek. Hanem gyengédebben, mint májusban, vagy amikor a telhetetlen június az életforráshoz tapad a tizenkettedik óra teljében, az Ég kimondhatatlan szeretettel mosolyog a Földre. Mint amikor a szív enged a folytonos sugallatnak, jön a beleegyezés; a búzamatag kihull a kalászból, a gyümölcs leesik a fáról, a Föld lassanként enged a legyőzhetetlen zaklatónak, a halál kilazítja túl tele tenyerét! Most a Föld hallja ezt a szót, amely szentebb, mint a nász napjaiban hallott, mélyebb, gyengédebb, gazdagabb: Vége! Alszik a madár, a fa elalszik az árnyékban, mely eléri, a földet érintő nap sugarai a talajjal vízszintesek, vége a napnak, az év bevégeztetett. Az égi kérdésre ez a szerető válasz: Vége.

(Connaissance de l'Est)

René Char (1907–1988)

1. 1988. március

1988. február 19-én hunyt el Párizsban a költő, René Char, aki 1907-ben született a dél-franciaországi Isle-sur-la-Sorgue-ban. Tanulmányait Aix-en-Provence-ban végezte. Elkötelezte magát Spa-nyolországban a republikánusok mellett, majd a negyvenes években hazájában az ellenállás egyik vezetője lett. 1945 után visszaköltözött Dél-Franciaországba. 1965-től alig hagyta el szülőfaluját. Az eszmélődésnek és a költészetnek élt.

Fiatalkorában A. Breton és P. Eluard mellett a szürrealizmus mozgalmával haladt, majd elvált tőlük és kidolgozta a maga formanyelvét: tömör, kristályos, hermetikus, aforizmaszerű prózaversei filozófia és költészet között helyezkednek el. Humanista és egzisztencialista költő: keresi a létezés kulcsát, a titokzatos, érthetetlen valóságot a saját tapasztalatán, értelmén és szívéen átszűrve objektiválja. Úgy fejezi ki a valóságot, hogy azt újraalkotja, de nem magyarázza, nem egyszerűsíti le. „A dolgok nagyon könnyűek lennének – írja róla Pierre Berger –, ha a költő egy napon elhatározná, hogy tisztává vagy egyszerűbben meghatározhatóvá, lakhatóvá teszi őket. De vajon ez megvalósítható-e?” Senki olyan következetesen nem alkalmazta a hermetikus, elliptikus fogalmazást, mint René Char. Képszerűsége ellenére (számos festő barátja volt, és kedvelte a festészetet) elvont marad.

Életszemlélete hasonlít nagy barátjához, Albert Camus-éhez. Vele együtt küzdött az ellenállás idején; ott élték meg a testvériséget, amely – természetmisztika mellett – Char különleges „földszagú” és etikai misztikájának forrása lett. Egzisztencializmusa sokat köszönhet Heideggernek, akivel baráti kapcsolatot tartott fenn. René Char – Camus megfigyelése szerint – a preszokratikusokkal egy bizonyos tragikus optimizmust vallott. „*Ha a villámban veszünk lakást, ez az örökkévaló szíve*” – írta Char. Camus ezt a kijelentését idézi, majd hozzáfűzi: „Char költészete pontosan a villámban vett lakást, és nemcsak átvitt értelemben. Az ember és a művész – mindkettő együtt halad – bevetette magát a hitleri totalitarizmus elleni küzdelembe, ma pedig leleplezi az ellenkező és cinkos nihilizmust, amely szétszaggatja világunkat. A közös harcból Char az áldozatot, nem az élvezetet vállalta.” Még az ellenállás, a harc idején, ahogy Camus emlékeztet rá, a költő ezt merte kiáltani: „*Sötétségeinkben nincs hely a szépségnek. Minden hely a szépségé.*” Camus hozzáfűzte: „Ettől a pillanattól, kora nihilizmusával és minden tagadással szemben Char valamennyi költeménye a reménység útját jelölte meg.”

René Charral az egyik legnagyobb modern francia költő távozott el, ahogy a sajtó ismételtette. Kevesek ismerték, forgatták, de akik megszerették, nem tették le vers- és esszégyűjteményeit. A kiadó még életében megjelentette *Összes műveit* a híres Pléiade-sorozatban. (Char a Gallimard kiadó sajtószolgálatának felelősét, Marie-Claude de Saint-Seine-t vette feleségül, így – minden bizonnyal – könnyebben megnyílt az útja a világhírű kiadóhoz...)

René Char halálára

1

*A kérdésbozótban nem énekel madár
csak kígyó nyújtogatja nyelvét
lustán ásít a felzavart oroszlán
egymásra pislognak a kis gyíkok
a béke és az emberség
elmenekült*

2

*Kis lánggal a kezünkben botorkálunk
hajnalváró virrasztók
lábunknál felásítanak a szakadékok
a fájdalom tüskéi figyelmeztetnek:
vagyunk*

3

*Isten álmatlanul szemléli birodalmát
szorgos angyalok szájkosarat tettek
az ordító fájdalomra
felenged a görcsbe merevült derű
a lét tüskés bozótjában rigó énekel
hajnalodik*

2. René Char fordítása közben – 1997. június

Most, hogy újra fordítok René Char költeményeiből, ismét csak meg kell küzdenem hermetizmusával: a látszólagos vagy való logikátlanság meghökkent; érteni szeretném, de a paradoxonok és a legbizarrabb képkapcsolások idegesítenek. Talán nem is kell érteni: csak hagynunk kell, hogy mellbevágjanak sziporkázó aforizmái vagy elbűvöljenek „villanásai”, mint amelyeket Rimbaud-nál megszoktunk. Kemény dió, de ha megtörjük, ízletes belet találunk.

Rimbaud mintaképe volt; amit egyik remek tanulmányában róla ír, azzal egyben magát is jellemzi. Idézek esszéjéből:

„Rimbaud-t egyes-egyedül a költészet távlatában kell szemlélni. Vajon ez botrányos? Műve és élete páratlan következetességgel tárul fel, nem az eredetiség által és nem is annak ellenében. Művének minden mozzanata és életének minden pillanata részesedik, amelyet – mondhatnánk – tökéletesen vezérel Apolló és Plutó: a költői kinyilatkoztatás, a lehető legkevésbé leplezett kinyilatkoztatás, amely mint törvény elillan, de amely a nemes jelenség neve alatt, szinte bensőségesen kísér bennünket. Jegyezzük meg: a költészetén kívül, lábunk és az általa taposott kő között, tekintetünk és az általa elért látási mezőny között, a világ semmi. Az igazi élet, az elutasíthatatlan kolosszus, csakis a költészet ágyékában alakul ki.”

„Ritka tény a francia költészetben és szokatlan a XIX. század második felében: Rimbaud-nál a természetnek elsőrendű rész jut. Nem statikus természet, kevésbé becsült megszokott szépségért vagy termékeiért, de a költemény folyamatához társul, amelyben gyakran szerepet játszik mint anyag, mint fényes háttér, teremtő erő, az inspirált vagy pesszimista vonatkozások támasza, kegyelem. Ez a természet ismét tevékeny. Íme ez következik Baudelaire után...”

Mindez áll Char költészetére is. Talán elvontabb, mint Rimbaud. A természet itt is csaknem mindig jelen van: az éjszaka és a nappal, a villám, a tűz, a föld, a forrás, a harmat, a legkülönösebb tárgyak szerepelnek, sokszor egymás mellé rakva, mint egy absztrakt festményen. De nem csendéletek. Dinamizmus, drámai feszültség, cselekvés lüktet a versben. Néha a különös szavak szerepeltetése, az alliterációk vagy a villanások adják a rövid „költemény” vagy aforizma „értelmét”. Sokszor ez még ember *előtti* világ.

3. René Char verseiből és aforizmáiból

Matutinum**Les Matinaux (1950)**

(Részletek)

*Az igaz éjszakák
Les nuits justes*

Hevesebb széllel
Tisztább lámpafénnyel
Megtalálhatjuk a helyet
Hol az éj ezt mondja: „Átmehettek!”
És akkor tudjuk meg hogy ez igaz
Mikor kialszik a lámpa fénye.

Ó gyengéddé vált föld!
Ó ringó ág hol érik örömöm!
Az éj torka fényes lett
Ami ott benne tündökölt
Te vagy bukásom, szerelmem, pusztulásom.

*Az igazság szabaddá tesz benneteket
La vérité vous rendra libres*

Lámpa vagy
éjszaka vagy;
e kis ablak tekintetedé
a pad várja hogy fáradtan ráülj
e maroknyi víz oltja szomjúságod
egész falak várják azt
akit világosságod világra hoz

Ó Rablány – ifjú Mátka!

*Hajnalpír
Rougeur des Matinaux*

Ó nagy fekete sorompó!
Útban a halál felé
miért mindig te villogsz felém?

I

A felkelő nap lelkiállapota a vidámság a kegyetlen nappal és az éjszaka emléke ellenére.

II

Amikor az ébresztés a küldetésünk, hajnal előtt patakban mosdunk. Az első bűvölet és az első elragadtatás sajátunk.

III

Szabd ki esélyedet, szorítsd magadhoz boldogságodat és indulj kockázatod felé. *Ők* majd – téged nézve – hozzászoknak.

IV

A legnagyobb zivatarban is van egy madár, amely biztonságot ad. Ez az ismeretlen madár. Mielőtt elröppenne, énekel.

VI

Törj a lényegre: nem lesz szükséged más csemetére, hogy befásítsd erdődet.

VII

Az izzás hallgatag. Képe nem az. (Szeretem azt, ami elvakít és utána teljesebbé teszi bennem a sötétséget.)

IX

Fújni kell a kis lángra, hogy világosság legyen. Szép tüzes szemek még ráadások az ajándéokra.

XII

Személyes kaland, tékozló kaland, hajnalaink közössége.

XIII

Hódítás és állandó megőrzése e hódításnak *magunk előtt előre*, hol már hajótörésünk zúg, – eltéríti kiábrándultságunk.

XIX

Ne panaszkodj, hogy közelebb élsz a halálhoz, mint a halandók.

XXI

A lehető legkevésbé utánozd az embereket abban, hogy – rejtélyes betegségük folytán – folyton csomókat kötnek.

XXII

A halál csak azért gyűlöletes, mivel külön-külön éri el öt érzékszervünket, majd pedig egyszerre valamennyit. Szigorúan véve: a hallás maga elhanyagolná.

Minden élet...***Toute vie...***

Minden élet amely fakad
megsebez valakit.

Íme a fegyver,
semmi,

te, én, visszafordíthatón
e könyv
e rejtély

amivé te is válsz

a homoktenger keserű szeszélyében

Görcsbe merevült derű

A une sérénité crispée (1952)

Nárcisz, inni kellett, nem pedig magadat csodálni! Többet kockáztattál: *szép maradok!*
Egyetlen madár sem mer énekelni a kérdések bozótjában.

Esős napokon tisztogasd a puskád. (Karbantartani a fegyvert, a dolgot, a szót? Tudni megkülönböztetni a szabadságot a hazugságtól, a tüzet a gonosz tűztől.)

A hit világa és a megismerése között ott van az Első Figura levágott feje, és még korábban Dionüosz általuk megvetett száraz szőlőfürtje, amely – ki tudja? – holnap talán újra kizöldül.

Hosszú ideig magányosan sírni: ez elvezet valamihez.

Behunyt szemmel, erőlködve, hogy elaludjak, látom amint pilláim mélyén izzik egy parázs, amely a makacs lélek, nappalom dicsőséges hajótörésének pislogó roncsa.

Reszelőajkú idő, egymást váltó arcokkal önmagadat élesítsd és lázas leszel...

Az egyensúlyt csak az igazságosság kárára nyerhetjük el. Nem így van-e, anyák, akik csalánnal megtömött hasatokban hordoztatok bennünket?

Kísértés, hogy eltűnjünk a kezek burjánzása mögött.

Tapasztalat, amelyet az élet meghazudtol: ezt kedveli a költő.

Az a pillanat, amikor a szépség, miután hosszú ideig váratott magára, a közönséges dolgokból merül fel, átszeli ragyogó mezőnket, összeköti mindazt, ami összeköthető, meggyújtja mindazt, ami meggyújtható sötétségnyalábjainkból.

Post-merci (1952)

Meteorok vagyunk planétapofáknak. Egünk virrasztás, futásunk vadászat, és vadunk egy csöpp világosság.

Együtt visszahelyezzük az Éjszakát síneire; és úgy haladunk előre, hogy egyszer gyűlöljük egymást, máskor szeretjük, egészen a hajnal csillagaiig.

Azt kerestem tintámban, amit nem lehetett kutatni: a tiszta foltot túl a mocskos íráson.

A költészetben: valamivé válni annyi, mint kiengesztelődni. A költő nem mondja az igazságot, hanem éli: és megélve azt hazuggá válik. A Múzsák paradoxona: a költemény pontossága.

A költemény szövetében egyformán jelen kell lenniök rejtett alagutaknak, harmóniaszobáknak és ugyanakkor jövő elemeknek, napkikötőknek, mámorító pályáknak és egymást hívogató létezőknek. A költő közvetítője mindennek, ami rendet alkot. Fellázadt rendet.

A kiábrándítás kegyetlen dicsősége!

Akár akarja, akár nem, akár védekezik ellene, akár nem, minden távolálló teremtmény közös ösvényt vág, majd elporlasztja annak eszméletét. – A szétszórásnak ez a második gesztusa löki előre a tragédiát.

A legszilárdabb megalapozások a hűségen nyugszanak és e hűség kritikus vizsgálatán.

Elérkezünk a legvégső kétségbeesés idejéhez és a semmiben való reménykedés leírhatatlan idejéhez.

Vigasztalás. Amit kezünk e végletekben megkísérel véghezvinni, az kétségkívül számít; de az életfában, nem innen és nem is túl azon.

Anticiklopsz! Anticiklopsz!

Az eddig mindig visszavásárolt világot halálra adják előttünk és ellenünk? Bűnösök azok, akik megállítják az időt az emberben, hogy hipnotizálják őt, hogy átfúrják lelkét.

Vajon ez *alkalommal* hóhéraiktól üldözött szenvedő milliók közül támad-e egyvalaki, aki alkalmatlan harcosként és határozatlanul e hóhérok kiirtója lesz? – Igen, mert nincs *supremum vale*.

Az elveszett meztelen Le nu perdu (1964–1970)

Ágakat visznek azok, akiknek kitartása elkoptatja a bütykös éjszakát, amely megelőzi és követi a villámlást. Szavukat az a meg-megszakadó gyümölcs hozza létre, amely önmagát tépve terjeszti a szót. Mély bevágások és jelek vérfertőző fiai, akik a kávéra húzták fel a

gyülekezés vödrének virágos karimáját. A szelek dühöngése még meztelenül tartja őket.
Szembe repül velük a fekete éj tollpelyhe.

Szolgálólány
Servante

Még egyszer gyertya vagy, hol elvesznek a sötétségek az új lázadó körül, Te akire
korbács lendül, amely elvadul könnyes tisztaságotól.

Magvaszakadás
Déshérence

Az éj ősrégi volt
Mikor a tűz belenyilallt.
Így volt ez házammal.

Nem öljük meg a rózsát
Az ég háborúiban.
Számúzzuk a lantot.

Bánatom szívósan kitart
Egy hófelhő miatt.
Vértócsa lesz jutalma.
A kegyetlenség szeret élni.

Ó forrás te hazudozol
Ikersorsainknak.
Egyedül ezt a gondolkodó
Portrét festem meg a farkasról.

A nyárfa elmosódása
Effacement du peuplier

Az orkán tépázza az erdőt.
Én elalszom villámmal gyengéd szememben.
Hagyjátok a nagy szelet mely megremegett
Hogy egyesüljön a földdel amelyben növekszem.

Fuvallata feni őrházamat.
Milyen zavaros az iszapos forrás
Maszlagos mélye!

Egy kulcs lesz lakhelyem,
Tűz színleli melyet a szív igazol:
És a levegő záraiban tartja.

Venasque

A fagyok falkában összegyűjtenek benneteket,
Lángolóbb emberek mint a csipkebokor;
A hosszú téli szelek felakasztanak benneteket.
A kötető nyaktilója
Az állva megfagyott templomnak.

Egyazon kapcsolatról
D'un même lien

Eltévedt atom, kis csemetefa
Te növekszel, nekem jogom a járás.
Vízivó rétségeken át
Butácska gyerekeként ittuk
A reggel tiszta sugarát.
A prófétáló szerelem csalogat
Hogy mindent újrakezdjünk.

Ó juharfa szálló gyümölcse
A te jövőd egy hajdanvolt.
Szárnyaid kialudt lángok,
Acélpork keserű harmat.
Jöjjön a feltámadás esője!
Ebből a felfrissülésből élünk,
Hold és nap, fék és korbács,
Hallucinációnk rendjében.

Vadászó fűszerillatok
Aromates Chasseurs (1978)

Azt szeretném, ha vén bánatom lent lenne, mint a kavics a folyóban: egészen medrem mélyén. Így vízsodrom gondtalan szaladna.

* * *

Az Idő csendesen suhant évezredekken át, amíg az ember kialakult. Jött az eső, véget nem érő esőzések; azután az ember járt és tett-vett. Megszülettek a sivatagok; feltört a tűz másodízben. Akkor az ember a megújuló alkímia hatalmával elrontotta gazdagságát és lemészárolta övéit. Víz, föld, tenger, levegő követték, de egy atom ellenállt. Ez pár perccel ezelőtt történt.

* * *

Körülöttünk és bennünk minden csak óvás és fenyegetett növekedés. Ezt fellázadó, intenzíven átélt kétségbeesésünk, éleslátásunk és szeretetszomjunk állapítja meg. És annyi öntudat végül betapétázza az elillanót. Drága lakó-kocsi!

Hidépítők
Pontonniers

Két part kell az igazságnak: az egyik átmenetünknek, a másik visszatérésünknek. Utak, amelyek ködüket isszák. Amelyek érintetlenül megőrzik boldog nevetésünket. Amelyek összetörve is kimentik a jeges vizekben úszó unokáinkat.

Csonkítók
Mutilateurs

Elég lett volna egy fényes nem, hogy a végtelenbe nyújtsuk és felemeljük ujjunkat a térben és a dolgok fölé. A mérföldkö megcsonkított, ahol a sás közül kiömlött az egész felfogható forrás. A mi helyünkön gondoljuk a megroppant derekú Időt.

Szibériai jegyzet
Note sibérienne

A hó nem szaladt már a gyermekek kezébe. Összegyűlt és szülte északi arcunkon a határokat. Ebben az egyre összezsugorodó éjszakában már nem különböztettük meg, ki született.

Miért akkor ez az ismétlés: szikra vagyunk az ismeretlen eredetnél, egyre előre szalad gyújtó lángunk, hogy ez a tűz hörög és ordít a kialvás pillanatában? Semmi más, csak annyi, hogy szenvedők voltunk, elannyira, hogy az óriási csend központjában meghasad.

Részegség
Ébriété

Amíg az aratás végül is rávésődött a nap réztányérjára, egy pacsirta a nagy szél részében ifjúságáról énekelt, amely csakhamar véget ér. Őszi hajnal a nap tűznyilaitól felszabdalt tükreiben tündökölve három hónap múlva visszhangozná.

* * *

A pacsirta
L'alouette

Az ég végső parazsa és a nap első sugara
a hajnalba ékkőként foglalva
énekli a lázas földet
Pihegése daljáték
szabadon szárnyal
Elbűvölő – megölöd ha csodálsz

A kazári fecske
Le martinet

A kazári fecske szélesre tárt szárnyakkal siklik
és örömet kiáltja a ház körül. Ilyen a szív.
Kiszárítja a mennydörgést. A derűs égbe magot vet.
Ha a földet éri, szétroncsolja magát.

Válasza a pacsirta. Gyűlöli a meghittséget.
 Mit ér a csipkefátyol a torony felett?
 A legsötétebb zugban pihen meg.
 Senki nem él szorosabban mint ő.
 A hosszú napfényes nyár elillan a sötétségben,
 az éjféle zsaluréseken át.
 Nincs szem, amely visszatárhathatná. Kiált, ez egész
 jelenléte. Egy karcsú puska lelövi. Ilyen a szív.

*A térben
 Dans l'espace*

A nap alacsonyan szállt, alacsonyan mint a madár. Az éjszaka kioltotta mindkettőt.
 Szerettem őt.

*Hitvonal
 Lingne de foi*

A csillagok kegye felénk: beszédre szólítanak, megmutatják, hogy nem vagyunk egyedül,
 hogy a hajnalnak teteje van és tüzemé két kezéd.

*Egy gyanúsított dicsérete
 Éloge d'une Soupçonnée (1987)
 (Részletek)*

Csodálatos pillanat, amikor az embernek nem volt szüksége kovakőre, sem parázsra, hogy
 tüzet élesszen, hanem a lábánál tört fel a tűz, amely ezt az embert mindig égő fénné és
 kérdező fáklyává változtatta.

*

Gyűrődés a kéreg alatt,
 Törés az ágon.
 Behajlás az ág felé egyedül a szél segítségével.

*

Miért változtatnánk meg az út lejtőjét, amely alulról a csúcsig vezet, amikor nincs sem
 időnk, sem erőnk, hogy azt teljesen végigjárjuk?

*

A művészet elnyomásból, tragédiából áll, amelyet időnként megrostál az öröm betörése,
 amely elárasztja helyét, azután eltávozik.

*

Hagyjuk az energiát és térjünk az energiához. Az Idő mértéke? A szikra, amelynek
 vonásaival megjelenünk, azután eltűnünk a mesében.

*

Az egyedüli szabadságot, az egyetlen szabadságállapotot, amelyet fenntartás nélkül
 megtapasztaltam, a költészetben értem el, a könyv-nyekben és néhány távolról hozzám
 érkezett lény ragyogásában, szeretetében, amely megsokszorozott engem.

*

Most hogy a gyertya megundorodott az élettől, a hallgatás izzik az ablakokban.

*

A szirmok kinyílnak és szétterjednek, kilépnek a virágágyakból a halál kíséretében, egy
 pillanatra a rózsát idéző szívhez társulnak.

Giuseppe Ungaretti (1888–1970)

Az egyiptomi Alexandriában született luccai származású olasz szülők gyermekeként. Huszonnégy éves koráig Egyiptomban élt. 1912-ben Párizsba költözik; itt a francia irodalom néhány kiválóságának hatása alá kerül: Apollinaire, A. Breton (a szürrealizmus „főpapja”), és olyan festők a barátai, mint Derain, Braque, Picasso. Kapcsolatba kerül az olasz futurizmussal is. Az első világháború kezdetén már Olaszországban találjuk. Egyszerű gyalogosként kikerül a carsói frontra. Átéli a pusztítás szörnyűségeit, ugyanakkor fölfedezi az emberi testvériséget. A fronton ébred rá emberi és írói hivatására. 1933-ban *Sentimento del tempo* (*Az idő érzete*) című harmadik kötete már érett költőként mutatja be. 1936-ban São Paulóba megy, ahol olasz irodalmat tanít. Brazília immár negyedik hazája. Itt éri a tragédia: elveszíti kilencéves kisfiát. *Il dolore* (*Fájdalom*) című 1947-es kötetének néhány versében fájdalmát panaszolja el. 1942-től modern olasz irodalmat tanít a római egyetemen. Összes versei gyűjteményének ezt a címet adja: *Egy ember élete*. 1970. június 2-án hirtelen hunyt el Milánóban.

Ungaretti lassan tért vissza a keresztény hithez. Megtérését befolyásolta Michelangelo művészete és Pascal olvasása, főként pedig találkozása Francesco Vignanellivel, aki hitetlen volt, de megtért. Vignanelli meghívta Ungarettit, töltsse a nagyhetet Subiacóban. A bencés kolostorban lelkigyakorlatot végzett. Ungaretti költői és lelki útjának csúcspontját, Krisztussal való bensőséges találkozását jelzi a *Mio fiume anche tu* (*Te is, Tiberis...*) kezdetű költemény, amely az „emberarcú barbárság”-ról is hű képet fest. Tudomásom szerint magyar fordítása itt jelenik meg először.

(Néhány Ungaretti-fordításom megjelent *Őszi ámulat* című könyvemben, ezekből hármát átvett Szénási Ferenc Ungaretti-válogatásába: *Mérték és titok*. Kráter, Budapest, 1993.)

Fény-árnyék *Chiaroscuro*

Még a sírok is eltűntek
Végtelen fekete tér
terjed innen a balkontól
a temetőig

Sikerült megtalálom
arab bajtársamat
aki múlt este megölte magát

Újra reggel

Visszatérnek a lapos sírok
az utolsó sötétség
komor zöldjében
a fésző hajnal
zavaros zöldjében

Csend
Silenzio

Ismerek egy várost
mely minden nap túlesordul a fénytől
és minden eltűnik e ragyogásban

Elmentem egy este

Szívemben továbbzengett
a tücsökzene

A fehérre festett korláttól
láttam városom eltűnését
hagytam, hogy a fény csíkja
egy kicsit elidőzzön
a zavaros levegőben.

(1916)

Szép éj
La notte bella

Mily ének szállt fel ma éjjel
mely átfonta
a szív kristályhangjával
a csillagokat

Mily ünnep fakadt
a nász-váró szívből

Sötétség-mocsár voltam

Most harapom az úrt
mint gyermek az anyamellet

Már megrészegettem
a mindenségtől

(1916)

Lángoló rózsák
Rose in fiamme

Harangkelyhek
óceánján
himbálódzik
s hirtelen
hasad a hajnal

(1917)

Reggel
Mattina

Elönt a fény
a végtelen ölen

(1917)

Márciusi éj
Notte di marzo

Szemérmetlen hold, hirtelen
fényed felé fordul az árnyék
hol Apolló alszik –
áttetsző homály

Az álom nyitja varázsló szemét
felragyog a magas ablakban

Repíts feléje vágyat
ha megvalósul földet ér
megtettesíti a szenvedést

(1927)

Anyám
La Madre

Midőn szívem majd utolsót dobban
és ledönti az árnyékfalat,
kézen fogsz, anyám, mint hajdan
hogy elvezess az Úristen elé.

Térden állva, eltökélten, szoborként
jelensz meg az Örökkévaló előtt,
aki így látott már akkor is
mikor még közöttünk éltél.

Remegve tárod ki öreg karjaid
mint mikor végsőt sóhajtottál
mondván: Itt vagyok, Uram.

Csak akkor kívánsz rámtekinteni
mikor Ő már megbocsátott nekem.

Emlékezel mily sokáig vártál
és szemedben feldereng a megbékélés.

(1930)

*Te is, Tiberis...
Mio fiume anche tu*

1

Te is, Tiberis, fatális folyóm,
most hogy a megzavart éj tovaszáll;
Most hogy kitartóan
mintegy erőlködve a kőből előtörve
nyöszörgő báránybégetés árad szét
bolyongva a riadt utcákon;
Mi rossz van a nyugtalan várakozásban?
a legrosszabb rossz
a kiszámíthatatlan rossz várása:
összekuszálja lelkem és lépteimet;
Mily végtelen zokogások hosszú hörgések
dermesztik a bizonytalan odu-házakat;
Most hogy suhan a szétszaggatott éj
és minden pillanatban hirtelen eltűnnek
vagy félnek hogy megbántanak az érkező jelek
szinte isteni formák hogy ragyogjanak
jövendő emberi évezredekén át;
Most már feldúltan szalad az éj
és megtudom mennyit szenvedhet az ember;
Most, most, miközben mint rabszolgát
fojtogat a bajoktól örvénylő világ;
Most, hogy elviselhetetlen a kín
és féktelen a halálos harag a testvérek között;
Most ezt merik mondani
szentségtörő ajkaim:
„Krisztus, szelíden lüktető;
miért oly távol tőlem
a Te Jóságod?”

2

Most hogy a juhocskák a bárányokkal
riadtan szétrebbennek a hajdani városi utcákon

s vigasztalan bolyonganak;
 Most hogy egy nép
 hazátlanul szétszóratása után
 megtapasztalja a deportálás
 ostoba gazságát;
 Most hogy a tömegsírokban
 perverz fantáziával
 és gáztettektől szennyes kezekkel
 az ember megcsúfolja
 az isteni képmást
 és az üvöltő segélykiáltás
 kővé merevedik;
 Most hogy az ártatlanság
 legalább egy visszhangot várna
 és jajong még a kőszívekben is;
 Most hogy hiábavaló minden más kiáltás;
 Most világosan látok az éjszakában, tanulok
 tudom hogy a pokol a földön nyílik meg
 oly mértékben amint az ember örülten
 kivonja magát
 szent szenvedésed sugárzásából.

3

Szíveden sebet ejt
 az összes fájdalom
 mellyel az ember befedi a földet;
 a Te Szíved a nem hasztalan szeretet
 lángoló székhelye.
 Krisztus, szelíden lüktető
 megtestesült csillag az emberi éjben
 testvér ki folyton feláldozod magad
 hogy emberivé alakítsd az embert,
 Szent, Szent szenvedő
 Mester és Testvér és Isten
 aki tudod hogy gyengék vagyunk;
 Szent, Szent szenvedő
 hogy megszabadítsd a holtakat a haláltól
 és felkarolj minket boldogtalan élőket
 most már többé nem sírok egyedül
 mert Téged szólongatlak
 Szent, Szent, Szent szenvedő.

Tó hold hajnal éjjel
Lago luna alba notte

Karcsú fák sövénye
 halk vízsurrogás szempillái

Hegedő sebhely roncsa...

Egy férfi egyedül baktat
némán sajgó szívvel...

Fénylő kagylóhéj
sodródj a naptorkolatba!

Térj vissza lélek!
visszfénytől telten
és nevetve
találd meg újra
a sötétséget...

Reszketve rebbenő idő...

(1927)

***Ugrálnak
Saltellano***

Ugrálnak aprócskán
sosem virrasztanak szűztisztán
galambok ők.
Az azúr ég –
    (mely majd aranyból vörösbe olvad
    a fűre fekszik
    felvillantja a csiganyomokat
    ibolyaszínben kitart hosszan)
önmaga bűvöletében ég
vagy makacsul gomolyog ólmosan –
hiába próbálja megzavarni őket
a turbékoló bolond szeretőket

(1932)

Eugenio Montale (1896–1981)

Eugenio Montale 1896. október 12-én született Genovában. Gyalogos tisztként részt vett az első világháborúban; a háborús tapasztalat nem gyakorolt olyan erős befolyást költészetére, mint Ungarettiére. 1922-ben Torinóban megalapítja a rövid életű *Primo Tempo* című folyóiratot. 1927–1947 között Firenzében könyvtáros, mellette különféle lapoknak dolgozik, sokat fordít angolból. Antifaszizmusa közismert. 1947-től élete végéig újságíróként dolgozott egy nagy milánói napilapnál. 1975-ben irodalmi Nobel-díjat kapott.

Montalétól távol áll a romantikus költészet. A mindennapi életet éli, de a modern ember bonyolult lelkivilágával. Az idő múlásának élménye, a halál előtti szorongás „egzisztencialista” költőnek mutatja. Kicsit sztoikus vagy inkább pesszimista. *Ossi di seppia* (*Szépiacsontok*) című kötete 1925-ben jelent meg. Amikor e verseket írta, világnézetére hatott Boutroux francia filozófus, akit jobban ismert, mint Bergson. (Blondel és Bergson egyaránt Boutroux perszonalista irányához tartoznak.) Az *Ossi di seppia* kötetből, továbbá a *Le Occasioni*-ből (*Alkalmak*) most fordítottam néhány verset (például *A vámosok háza*). Régebben pedig (*Őszi ámulat* című kötetemben) többet a *Bufera e altro* (*A fergeteg és egyebek*. 1956), valamint a hetvenes években megjelent *Diarióból* (*Napló*).

Montale egy interjúban így jellemezte költészetét: „A jövő a Gondviselés kezében van... Tudom folytatni, és holnap abbahagyhatom. Nem tőlem függ; egy művész a szükségszerűségnek enged, nincs szabad választása. Ezen a téren jobban, mint máshol, determinizmus uralkodik. Követem az utat, amelyet korom kijelölt, holnap mások más utat követnek; én magam is változhatom. Mindig mint szegény ördög írtam, nem pedig mint hivatásos író ember. [...] Koromat a lehető legkisebb hitványsággal éltem át, amennyire gyenge erőmből telt; de van, aki többet tett, sokkal többet, még ha nem adott is ki könyveket.”

Sirokkó *Scirocco*

Ó haragos déli szélvihar most
a száraz sárgazöld földeket perzseled;
a fakó fényekkel tele égen
elszáll és eltűnik néhány báránnyel.
Bizonytalan órák – megborzongsz
tudva hogy életed elsuhan
mint a vízszugár ujjaid között.
Megfoghatatlan események
árnyak és fények
a föld kérész dolgainak remegése.
Ó a levegő száraz szárnyai
most én vagyok az agávé
mely megkapaszkodik a sziklafalon
félve az algakarú tengertől
mely szélesre tárt torokkal tátogat,
a sziklához tapad.
Most minden lény forrongásában
csukott bimbóimmal
melyek többé nem nyílhatnak ki
kínnak érzem mozdulatlanságom.

Dühöngő északi szél
Tramontana

Most már elsimultak a szorongás körei
melyek szétgyűrűztek szívem taván
és az anyag hatalmas sistergése
lassan elhalkul s elenyészik.
Ma vasakarat söpör végig a levegőn
bokrokat tép pálmákat tépáz
és rázúdulva a tengervízre
nagy tarajos tajtékokat szánt.
Minden alak szétmállik a szélörvényben
kitépett dolgok harsány harsogása
szétszaggat mindent a múltó óra:
az ég kupolája levelek madarak
szállnak s rögtön el is tűnnek.

És te akit minden megráz
a féktelen szelek zúgó sodrában
magadhoz szorítod karjaid
ki nem nyílt virágokkal megrakottan;
mennyire ellenségnek érzed a szellemeket
melyek méhrajokként repdesnek
a feldúlt föld felett –
ma mennyire szereted gyökereidet.

A vámosok háza
La casa dei doganieri

Nem emlékszel a vámosok házára
ott fenn a kiugró sziklaszirt felett:
magányosan vár rád estétől fogva
gondolataid raja szállta meg
s ott marad nyugtalanul.

Szél csapkodja vén falait évek óta
elhalkult már vidám nevetésed
az iránytű kergén forog erre-arra
s a kockajáték kiszámíthatatlan.
Nem emlékszel; a régmúlt elmosódik
emlékezetedben; kusza lesz a fonál.

Egyik vége még kezemben: de ködbe vész
a ház és csúcsán a füstös szélkakas
forog-forog könnyörtelenül.
Egyik vége kezemben; de te egyedül vagy
itt sem lélegzel a sötétben.

Ó elmosódó láthatár hol néha
 felvillan egy teherhajó fénye!
 A szoros itt van? (Bősz tajték
 csapkodja a sziklaszirtet...)
 Nem emlékszel mai estém házára.
 És én nem tudom ki megy el s ki marad.

Súlytalan
L'imponderabile

A bizonytalanság gránitnál keményebb
 tömbjét lehúzza a nehézkedés.
 Siess, mondja Filli, nyújtsd meg léptedet
 és szinte lebegsz a föld felett.
 De más a pehelysúly és más a gránit
 daru ezt fel nem emelheti. A könnyűség
 nem erény hanem sors s kinek nincs
 fölakaszthatja magát bár így a gránit
 saját súlyával nehezebb lesz.

Anyámhoz
A mia Madre

Most hogy a fürjek kórusa
 körüllebeg örök álmodban –
 ott száll a boldog csapat
 a leszüretelt lejtők felé;
 most hogy jobban dühöng az élők harca,
 ha te mint árnyék itthagysz porhüvelyed
 (nem is árnyék,
 ó édes, nem az aminek hiszed)

ki védelmez téged? Az úton nincs akadály,
 de nem is út, csak két kéz, egy arc,
 azok a kezek, az az arc, egy élet mozdulata,
 amely élet nem idegen, hanem önmaga, –
 csak e mozdulat helyez át oda
 hol élsz,
 a lelkektől s hangoktól zsúfolt eliziumba;

és a kérdés melyet bennem ébresztettél,
 az is a te mozdulatod, a kereszték árnyékában.

(La Bufera e altro)

Paul Eluard (1895–1952)

Homlokom a hideg ablaküvegen...

Le front aux vitres...

Homlokom a hideg ablaküvegen
mint bánatos virrasztóké
Az ég már kibomlott az éjszakából
parányi síkság nyitott tenyerem
két közönyös merev láthatárral
Homlokom a hideg ablaküvegen
mint bánatos virrasztóké
Téged kereslek túl a várakozáson
Téged túl önmagadon
és nem tudom
– annyira szeretlek –
kettőnk közül ki van távol

Felállsz...

Tu te leves...

Felállsz és a víz szétárad
Lefekszel és a víz felszökell

Te vagy a mélységeitől eltérített víz
Te vagy a föld mely gyökeret ereszt

Te csendbuborékokat fújsz a zajsivatagban
Te éjjeli himnuszt zengsz a szivárvány húrjain.
Te mindenütt vagy eltörlőd az utakat

Te feláldozod az időt
A pontos láng örök ifjúságának
Amely betakarja a természetet miközben újraterepmi

Nő te mindig hasonló testet hozol a világra
A tiédet
Te vagy a hasonlóság

Jules Supervielle (1884–1960)

Helyet adni Faire place

Tűnj el egy pillanatra, adj helyet a tájnak
A kert szép lesz mint a vízözön előtt
az emberek nélkül a kaktusz újra virít,
és semmi közöd a gyökerekhez, amelyek keresik
amit nem láthatsz jóllehet behunyod szemed.
Hagyd hogy a fű sarjadjon álmodon kívül
aztán majd visszajössz látni a történeteket.

Egy kis idő Le temps d'un peu

Mit akartok mit tegyek a világgal
minthogy oly korán el kell mennem.
Egy kis idő hogy körben elköszönjek
hogy lássam mit kell befejeznem,
hogy lássak egy-két nőt belépni
ifjúságuk tart még mikor már nem leszünk
és már csak lelkünk ügye érdekel.
A test halott lesz már zavarában.

Jean Follain (1903–1971)*Egyedül beszélni*
Parler seul

Megtörténik hogy az ember
önmagának ejt ki pár szót
egyedül e furesa földön
akkor a kis fehér virág
a kavics mely a többihez hasonló
a kunyhó tört szalmaszála
mind összegyülekezik
a korlát előtt
amelyet az ember lassan kinyit
hogy belépjen a vályogházba
míg a székek az asztal a szekrény
tüzet fognak a dicsőség napjától

Minden országban
Dans tous pays

Az élet és a halál között
minden országban
megtörténik hogy egy lány
levetkőzik hogy lássa magát
amikor elhagyja a szobát
a szépség
helyet hagy a nyugalomnak
néha ugyanakkor
annak kezei ki retteg a végtől
ropognak a csend sötétjében
hogy visszatartsák a reménységet

Pierre Reverdy (1889–1960)

Mindig a szerelem Toujours l'amour

Ritka növények levélzete alatt
cseresznyék csöppnyi rózsaaarca csillog
és a távolság gyémántjai
és a nyakát díszítő gyöngyök

Langyos fénylő esőben
szétszabdalt mezőkön át
megszakított álmokon át
csillogó tócsákon vízmosásban
temetők dús pázsitján

Rajtad át
a világ végéig
átgyalogolva a mindenségen
szerelmed az esti fényességben
gyenge vagyok hogy kétségbeessem
vízcseppek gyöngysora kebleid között
a sors törékeny korlátjára támaszkodva

Szeretem az elveszett gondolatok
fehér hópelyheit a téli szélben
és a csípős tavaszban
a régi rozsdamarta láncokból szabadulva
lelkem szorosan belesimul bilincseidbe

Későn az életben Tard dans la vie

Kemény vagyok
Gyengéd vagyok
Elvesztegettem időm
az alvás nélküli álmodozással
s azzal hogy menetelve aludtam
Mindenütt ahol megfordultam
Távollétemmel találkoztam
Sehol sem vagyok
Kivéve a semmit
De bensőm csúcsán elrejtve
Ott hova gyakran villám csapott
Szívet hordok hova minden szó bevésődött
És honnan életem elcsepeg a legkisebb mozdulatra

Születés a villámból
Naissance à l'orage

Az egész kerek homlokzat
    Az ég sötét sarkában
A kard
    a világtérkép
a levegő függönyei alatt
    Hosszabb szempillák alól
a felforgatott szobában
    egy felhő beszakad
    Megszületik egy villámból az éjszaka

2. Új versek

Láng az őszutóban

*Még nem hiszem hogy meghalok
mindig mások mennek el...
Ki vagyok én hatvanhat évesen?
néha nárciszként tükör előtt kérdezem
Szemem kútjából
a teremtő tűz meddig lángol?
Ó gyermekkor – szülőanyám!
Eszembe jut sok régi nyár
s életem őszén láng lobban
felfakad a lét kútja
még minden lehetek – súgja
az öncsaló tudattalan*

Illúzió!

*Nem adom meg magam mégse
Lángolj szívem!
magammal viszem
belső tüzem
a rámtörő télbe*

Pascal

*Kikönyökölsz az égerkélyre
csillagpor száll ifjú fejedre
már nem tölt el rémülettel
a végtelen terek örök csöndje
felülről nézel le a földre
hol az Ember agonizál
az olajfák lábainál
alszanak az apostolok*

Így lesz ez örökre?

Álomtájakon
(Kriptogramm)

Tűzliliom kelyhébe hull a rózsá vére
 Álmosan kúszik a Hold az ég peremére
 Tengerhullámok élén ringnak a vágyak
 Imbolygó hálón egy tündér táncol
 Ki vagy hát? tündér vagy vérző Vénusz?
 Álmodom: holdsarlón hintázva látlak
 Nem tudom: repüljek avagy vízen járjak?
 Aranyhomokon holdfényben várlak
 Kiáltanék de tiltás zárja számat

1994 Virágvasárnap

Prado

Ahogy belépsz hirtelen
 rádordít a rémület:
 Szaturnusz behemót torokkal
 falja fiát nyersen véresen

Az emeleten ismét Goya vár
 (Rubens rózsahúsú hölgyei után)
 táncoló ifjúság életöröm
 majd ismét a Halálba ütközöm

Greennél három fázisban a nő
 a földön halott csecsemő
 majd a vén Brueghel látomása
 a Kaszás vidám aratása

Bosch is csak a poklot festi meg
 a Gyönyörök kertje után
 új Paradicsom nem vár

Csak Grecónál nyílik meg az ég
 szemem felfelé szárnyal
 oda vitte Jézus övéi szívét

Madrid, 1994. június 2.

Rímjáték

Fölém tartod áldó kezéd
 Parázslék az emlékezet

Jóságod fel nem fogom ésszel
 Mindig a hűtlenségben érsz el

Mikor tékozlón hazaballagok
Elöttem járnak őrző csillagok

Melletted örök nyár van
Kinyújtózom szemed sugarában

Monet kertje

1

Szebb a kép mint a valóság!
Szélesre nyílt vízirózsák
napoznak önfeledten
fehér hattyúk ábrándozva
a tó tükrén lassan úszva
a mélységről mit sem tudva
múlatják a megállt időt

2

Én mindig a vízi mélyben
álomszülte zöldes éjben
húskarú korállók között
keresem az eltűnt időt –
rég arcok rakódtak egymásra
holt emlékek szírommontázsa

3

Elszállt éveim merre jártok?
talán hús ásvánnyá válva
lent merev mozdulatlan
feltámadásra vártok?

(1995–1997)

Pünkösdi Csíksomlyón – 1997

Dsida Jenő emlékének

„...De jaj, sötét van,
Mélységes iszonyú sötét!”
(Dsida Jenő: *Pünkösdi várakozás*)

Kánikulában özönlött a nép
tenyerén hozta el szívét
Jézus Anyjának Máriának
Imát mondva énekelve csengetyűzve vonultak
csángók csíkiek szétszórt magyarok
tépett zászlók ősi kereszték alatt
Máriát dicsérni jött az áradat

Szombaton *felfelé folyt* az emberár
 fel fel a Hármas Halomra
 az árból kilátszó új Ararátra
 vitték az öröm piros zászlait
 hajtotta őket az ősi hit –
 fenn várta az Oltár-Bárka
 hogy az égi Tűz leszálljon rája

A Lélek lebegett az emberár felett
 szólt az Úr: Legyen! – és lett
 egyetlen tüzes szív a szenvedő nép
 megtört a „mélységes iszonyú sötét!”

1997. Pünkösöd

Panteizmus?

A gesztenyefák kibontott konttyal
 ünneplik az életet mint minden évben
 gyökereik szétvetik a betonburkolatot
 már ezt az Őserőt rejtették a magok
 Sőt tizenöt milliárd évvel ezelőtt
 mikor szétterültek a kozmikus mezők
 ő lendítette pályáikon a tejutakat
 ő dajkálta a tengerben a halakat
 ő pirosította az éden almáit
 ő lüktet a mámoros méhek táncában
 ő tüzel a szerelmesek szemében –
 csírázó magokban és villámokban
 egyaránt Őt az Őserőt tudhatod
 mely „mozgat napot és minden csillagot”

1997. június

Öröktől – örökre

Öröktől fogva elgondoltál engem:
 mielőtt az ősrobbanás
 szétterjedt az űrben
 az energiamezők értem rendeződtek
 értem játszottál a csillagokkal
 hogy én majd egyszer Nagyhegyen
 egy tüzes augusztusi éjjel
 az öblös űrbe veszve szemléljem
 mennyei udvarod tűzijátékát

Megjelöltél *örökre*
 Magadhoz kötöttél
 láthatatlan kötélekkel
 a jel a szívemig égett
 a sebsajgás őrzi emléked
 hiába minden hűtlenségem –
 ott állsz mindig útjaim végén
 s hozzám hajló irgalmadban
 újra meg újra rádtalálok

1997. június

Az esemény

„Ó nagy fekete sorompó!
 Útban a halál felé
 miért mindig te villogsz felém?
 (René Char)

Mindig a halál sorompója előtt
 ér véget az éber álom
 mindent újraélhetek de a halálom
 más rendből való miként a szeretet.
 Az lesz majd egyszer az Esemény!

Képek – képzelgések – töredékek

Caorle

Az Adria felett
 augusztusi hold ragyog
 ezeregyéj virága
 körülzsongják táncos méhek
 csöppnyi csillagok

Caorle, 1993. augusztus

Napraforgó

„A hátukat fordítják felém,
 és nem az arcukat...”
 (Jer 2,27)

Legyek napraforgód!
 Feléd fordítom mindig orcám.
 Majd ha rámszakad az alkonyat
 Arcod fényét ragyogtasd rám
 halálom óráján
 légy kelő Napom!

Apokalipszis

Megrendült mindenségem
a szuroksötét éjben
hátammal tartom a beszakadt eget
a hullócsillagok között
az Égi Bárány béget
a Hold poshadt almaként
puffan a fák alatt
várjuk lélegzetfojtva
hogy a rigófütty újra
felkeltse az ájult Napot

„Volt egyszer rég...”

Tíz éve sincs még
de csillagtávolban látom az emlékeket
a narancsfák éppúgy illatoznak
ott fenn a sorrentói parton
ugyanúgy ragyog a mediterrán nap
mely megsokszorozta mosolyodat
de az *egyszervoltat* Isten sem hozza vissza
hiába harcol a hű emlékezet...

Táncoló életfa

(Juhász Gábor festményére)

Nézd az életfát – táncol
mögötte az óriás-nap lángol
az örömtől esett önkívületbe
előtűnnek a gyökerek
a röntgenező sugárban
széles zöld levelek lomhán
keringnek a fény-körhintán
Ne félj az elmúlástól
az örök Nap mindig lángol!

Balatonszárszó, 1996. november 2.

Töredék

„Ne mondj le semmiről!” – súgja Babits
De a számbőr egyre zsugorodik
aki nem választ választ az is
marad az emlékezés...

Intelem magamnak

„Vivre sans souvenir
est peut-être le secret
du bonheur des dieux.”
(Alvaro Mutis)

„Minden csíra csodálatos”
írtam egyszer *Rilke sírjára* –
de a gyümölcs a beteljesedés.

Ne vágyódj mindig a gyermekkorba
az emlékezés lehet csalóka.
Ne bálványozd azt ami voltál
ne merevedj a közvetlen *mostba*!

Előre tárul fel a lehetőség,
ott vár a teljesség a bőség.